

Академії мистецтв України
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА

Академія мистецтв України
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- В. Д. СИДОРЕНКО, академік АМУ, народний художник України,
кандидат мистецтвознавства, професор (*голова редколегії*)
В. І. ТИМОФІЄНКО, академік Української академії архітектури (УАА),
заслужений діяч науки і техніки України, доктор мистецтвознавства, професор,
старший науковий співробітник (*заступник голови редколегії*)
О. В. СІТКАРЬОВА, кандидат архітектури (*вчений секретар редколегії*)
О. О. АВРАМЕНКО, кандидат мистецтвознавства
А. Б. БЕЛОМЕСЯЦЕВ, кандидат архітектури, кандидат економічних наук, професор
М. О. ГРИНИШИНА, кандидат мистецтвознавства
М. М. ДЬОМІН, член-кореспондент АМУ, академік УАА,
заслужений архітектор України, доктор архітектури, професор
В. І. ЄЖОВ, академік УАА, народний архітектор України, доктор архітектури, професор
І. Б. ЗУБАВІНА, кандидат мистецтвознавства, доцент
Н. М. КОНДЕЛЬ-ПЕРМІНОВА, кандидат архітектури, старший науковий співробітник
М. О. КРИВОЛАПОВ, академік АМУ, заслужений діяч мистецтв України,
кандидат мистецтвознавства, професор
А. П. МАРДЕР, академік УАА, доктор архітектури, старший науковий співробітник
З. В. МОЙСЕЄНКО-ЧЕПЕЛИК, академік УАА, заслужений архітектор України,
доктор архітектури, професор, старший науковий співробітник
А. О. ПУЧКОВ, член-кореспондент УАА, кандидат архітектури,
доцент, старший науковий співробітник
С. Б. РЕВСЬКИЙ, кандидат мистецтвознавства, професор
В. В. РУБАН, член-кореспондент АМУ, заслужений діяч мистецтв України,
доктор мистецтвознавства, старший науковий співробітник
С. О. ШУБОВИЧ, доктор архітектури, професор
М. І. ЯКОВЛЄВ, академік АМУ, доктор технічних наук, професор

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ, РЕСТАВРАЦІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Збірник наукових праць з мистецтвознавства,
архітектурознавства і культурології

Випуск третій

Частина перша

До 180-річчя Керченського музею старожитностей

Київ
Видавничий гім А+С
2006

С 91 Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології/ Ін-т проблем сучасного мистецтва Акад. мис-в України; Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова), В. І. Тимофієнко, О. В. Сіткарьова та ін. — Київ: Видавничий дім А+С, 2006. — Вип. 3. — Ч. 1. До 180-річчя Керченського музею старожитностей. — 192 с.: іл.

ISBN 966-8613-19-8

ББК 79.0я43+85.1я43

Цією частиною третього випуску щорічника Інститут проблем сучасного мистецтва України спільно з Керченським державним історико-культурним заповідником продовжують публікацію наукових розвідок з актуальних проблем дослідження, охорони і реставрації культурної спадщини на перетині архітектурознавства, мистецтвознавства, історії матеріальної культури та культурології. Перевага, як і раніше, надається інноваційним і міждисциплінарним підходам. Випуск присвячений 180-річному ювілею Керченського заповідника.

Збірник розрахований на науковців, аспірантів гуманітарних і художніх вищих навчальних закладів та всіх, кого цікавить сучасний стан художньої й архітектурної культури.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради

Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України

Науковий редактор — А. О. Пучков

Редактори-упорядники — Н. В. Галченко, С. П. Дзюбенко

Відповідальний за випуск — О. В. Сіткарьова

ISBN 966-8613-19-8

© Авторів статей, 2006
 © ІПСМ АМУ, 2006
 © Видавничий дім А+С, 2006

Цього року виповнюється 180-ті роковини одному з найстаріших музейних закладів України — Керченському музею старожитностей, офіційне відкриття якого відбулося 15 червня 1826 року.

Небагато державних установ можуть пишатися такою чудовою датою. Але навіть серед них Керченський музей старожитностей є особливим. Він створений у місті, територія якого насичена археологічними пам'ятками, на дійсно музейній території. З моменту створення головними напрямками в роботі Музею стали археологічні дослідження, наукова діяльність, охорона пам'яток.

Систематичні, планомірні й широкомасштабні дослідження боспорських міст — Мірмекія, Німфея, Тіртаки, Порфмія, Парфенія — в 1930-ті роки опинилися важливим етапом у розвитку античної археології на вітчизняних теренах. Саме міста й некрополі Боспору стали своєрідним полігоном, на якому сформувалася всесвітньо відома наукова школа антикознавства.

Дослідники керченських пам'яток — це науковці зі світовими іменами: Михайло Іванович Ростовцев, Віктор Францевич Гайдукевич, Володимир Дмитрович Блаватський, їхні спадкоємці, що нині працюють на керченській землі: доктори історичних наук О. О. Масленников, М. І. Винокуров, Є. О. Молев, кандидати історичних наук В. П. Толстіков і В. М. Зінько, кандидат філософських наук В. А. Хришановський і багато хто інші, праця яких становить те, що можна йменувати високим словом «традиція». З числа співробітників Музею шість чоловік стали докторами історичних наук, семеро — кандидатами.

1987 року на базі історико-археологічного музею був створений Керченський державний історико-культурний заповідник, і це було високою оцінкою всієї попередньої діяльності Музею.

Сьогодні Керченський державний історико-культурний заповідник — одне з найбільших музейних і наукових установ України.

Щорічно його відвідувачами стають понад 50 тисяч чоловік, на шести об'єктах Заповідника проводяться більше двох тисяч екскурсій. Сотні тисяч екскурсантів мали за можливість познайомитися з унікальними предметами з фондів Заповідника на міжнародних виставках у Росії й Італії. І такі виставки проводяться практично щорічно. Щороку на власних площах Заповідника відкриваються п'ятнадцять нових виставок, його співробітниками готуються більше п'ятдесяти наукових статей для різних збірників, у тому числі й міжнародних, публікуються біля сотні науково-популярних статей. На території Керченського заповідника працюють дванадцять міжнародних археологічних експедицій. Щорічні надходження археологічних знахідок становлять близько 3 тисяч музейних предметів, і це — одне з найзначніших комплектувань серед музеїв України.

Заповідник — результат праці прекрасного наукового колективу, колективу професіоналів, більшість з яких має у трудовій книжці тільки один запис: «Музей-заповідник».

Такий наш ювіляр — Керченський музей старожитностей, 180-річчя якого є помітною датою в житті держави.

Цій даті й присвячена пропонується до уваги перша частина третього випуску збірника праць Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України, в яку увійшли наукові розробки співробітників КДІКЗ. Але навіть незважаючи на розмаїтість порушених тем, ці матеріали відбивають лише незначну частину обговорюваних проблем, які перебувають у центрі уваги сучасних дослідників. Тому ми сподіваємося, що видання цих матеріалів буде першим кроком на шляху співробітництва двох установ, причетних до питань дослідження, реставрації й збереження культурної спадщини.

Віктор СИДОРЕНКО,
директор Інституту проблем сучасного мистецтва
Академії мистецтв України

Наталія ГАЛЧЕНКО,
директор Керченського державного
історико-культурного заповідника

Сергій ДЗЮБЕНКО

КЕРЧЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

Керченський державний історико-культурний заповідник створений Постановою Ради Міністрів УРСР від 5 березня 1987 р. № 66 «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури м. Керчі державним історико-культурним заповідником». Організований на базі фондів колекцій Керченського історико-археологічного музею (існує з 1826 р.) і пам'яток археології, історії та мистецтва, що ввійшли в заповідну зону Керчі.

Особливістю створеного заповідника була значна насиченість нерухомими пам'ятками, включеними в міське середовище. Потужність культурного шару становить від 6 до 10 м, що має на увазі виявлення нових пам'яток у процесі господарської діяльності міста. Площі заповідника не мають чітких меж, позначених на території міста.

На території Керченської міськради на державному обліку перебувають пам'ятки культурної спадщини, внесені до «Державного реєстру нерухомих пам'яток історії та культури». З них пам'яток археології — 23 (з них 11 — національного значення), історії — 56 (з них 5 — внутрішньоконструктивних, 2 — національного значення), архітектури — 16 (з них 5 — національного значення). Усього 95 пам'яток.

На балансі заповідника перебуває 15 пам'яток, з них 10 є пам'ятками національного значення. Це — городище Німфей (№ 54-Н), городище Пантікапея (№ 51-Н), городище Тірітака (№ 56-Н), городище Мірмекій (№ 55-Н), городище Парфеній (№ 57-Н), Склеп 1981 р. (№ 53-Н), Мелек-Чесменський курган (№ 265-Н), Царський курган (№ 266-Н), Аджімушкайські каменоломні й меморіальний комплекс «Героям Аджімушкай» (№ 323-Н), Будинок Месаксуді (археологічний музей, № 1206-Н).

На цей час на балансі заповідника 64,5 га охоронних територій.

Експериментальні об'єкти в складі заповідника є: Історико-археологічний музей, вул. Свердлова, 22; Картинна галерея, вул. Театральна, 37; Музей історії оборони Аджімушкайських каменоломень, вул. Братів Мальченків, 34–35; Му-

зей історії Ельтигенського десанту, вул. Г. Петрової, 2; Царський курган, пам'ятка погребальної архітектури IV ст. до н. е.; Мелек-Чесменський курган, пам'ятка погребальної архітектури IV ст. до н. е.; Фортеця «Керч», пам'ятка фортифікаційного будівництва XIX ст.

Будинок, в якому розташований Керченський історико-археологічний музей, є пам'яткою архітектури XIX ст. У цьому будинку музей існує з 1922 р., був закритий на реставрацію 1988 р., відкритий після реставрації з оновленою експозицією (археологічні колекції з античності й Середньовіччя) 2001 р., до 175-річчя Керченського музею старожитностей.

Керченський історико-археологічний музей — Музей старожитностей — був заснований 1826 р., цього року йому виповнюється 180 років. Із самого початку музей став власником дійсно унікальних колекцій. Робота музею була під пильною увагою російських імператорів. Свої приїзди в Керч, а їх було чимало, імператори починали з відвідування собору, а зрештою відправлялися в музей.

З міських доходів, за планом 1834 р. князя М. С. Воронцова, необхідно було звести будинок музею та утримувати при ньому сторожа. З дозволу місцевого начальства директор музею повинен був продовжити археологічні дослідження. Будинок музею у вигляді храму доричного ордеру було зведено на схилі гори Мітридат за проектом Джорджіо Торрічеллі (1835 р.). Після Кримської війни будинок музею було зруйновано, а колекції містилися в різних пристосованих будинках, найчастіше випадкових. З 1859 р., з організацією Імператорської археологічної комісії починається новий етап вивчення античності. Комісія взяла на себе керівництво розкопками в Росії, видання звітів і розподіл по музеях знайдених речей, кращі з яких надходили до Ермітажу. У травні 1859 р. директор музею О. Ю. Люценко розробляє план археологічних досліджень і представляє його в Археологічну комісію у вигляді доповідної записки. Це була перша спроба ввести археологічні дослідження у планове русло. У 1890-ті рр. закінчується період курганних розкопок, метою яких був пошук предметів з дорогоцінних металів. Відтепер будь-яка невелика могила, будь-яка річ ставала цікавою не сама по собі, а як частка цілого. Починається завзята боротьба з незаконними розкопками.

Заслугою директора музею В. В. Шкорпіла було дослідження некрополів. З 1921 по 1939 рік, коли директором музею був Ю. Ю. Марті, були розпочаті розкопки Боспорських городищ (Кітея з 1928 р., Тіртаки з 1932 р., Мірмекія з 1934 р.,

Керченський історико-археологічний музей

Німфея з 1933 р.), слідом за якими розгорнулися успішні археологічні дослідження не тільки на Керченському, але й Таманському півострові. Ю. Ю. Марті вперше розбиває всю місцевість гори Мітридат на квадрати з метою прив'язати на плані різнохарактерні об'єкти для відновлення загального розпланування давнього Пантікапея. 1922 р. фонди музею поповнюються за рахунок колекцій керченських збирачів старожитностей О. В. Новикова, О. В. Оливи й інших.

1926 р. в Керчі була проведена наукова конференція археологів СРСР, присвячена 100-річчю музею, в якій взяли участь усі видні вчені (135 учасників з тридцяти міст Радянського Союзу). За підсумками конференції була прийнята резолюція, актуальна й нині. Вона передбачала розробку єдиного плану археологічного обстеження пам'яток Криму, складання археологічної карти Криму й зводу могильників.

Зусиллями Ю. Ю. Марті був заснований заповідник на горі Мітридат площею 16,2 га. Заповідними були законодавчо затверджені багато античних городищ Керченського півострова: Мірмекій, Кітей, Кіммерик.

Події Другої світової війни порушили багато планів. У період окупації Керченський музей повністю втратив свої колекції чорнолакової і писаної кераміки, дерев'яних різьблених саркофагів, виробів із золота і срібла, а також значної частини колекції теракот, скляних посудин, монет і деяких мармурових скульптур. Збережені колекції були зведені до стану повного хаосу. Сильно постраждала бібліотека музею, майже повністю загинув архів.

Археологічні дослідження були відновлені відразу ж після війни. Незважаючи на те, що центр археологічних досліджень перемістився в Москву і Ленінград, співробітники музею вели не тільки охоронні розкопки, але й самостійні дослідження на всьому Керченському півострові.

З 1960-х рр. діяльність директорів музею була присвячена переважно історії радянського періоду й створенню експозиції з історії Другої світової війни. Експозиція здобувала повнопрофільний характер. З 1966 по 1988 р. у церкві Іоанна Предтечі розміщалися одна з найзначніших колекцій — колекція лапідарних пам'яток. Важливими для музейного будівництва були 90-ті рр. минулого століття (директор Керченського заповідника з 1987 р. — доктор історичних наук Е. В. Яковенко, у 1993–2005 р. — заслужений працівник культури АРК П. І. Іваненко, з 2005 р. заслужений працівник культури АРК Н. В. Галченко), коли будинок музею був закритий на капітальний ремонт і виросло ціле покоління керчан, які не знали, що таке музей. За період з 1995 р. були зроблені реставраційні роботи, ремонт і реконструкція будинку музею (за допомогою Благодійного фонду «Деметра», президент В. Д. Письменний). Був зроблений капітальний ремонт будинку зберігання фондів, фонди були оснащені новою комп'ютерною системою КАМІС (єдиною в Україні). До святкування 175-річчя Керченського музею старожитностей (2001 р.) були відкриті нові сучасні екс-

позиції з античності й середньовіччя, які оновлюються, працюють і нині.

Картинна галерея розташована в будинку, пам'ятці архітектури XIX ст., виконаному в стилі класицизму, розташованому у підніжжя Великих Мітрідатських сходів. Історія Картинної галереї в Керчі починається з листопада 1968 р., коли заслужений художник Росії Микола Якович Бут, художник студії ім. М. Б. Грекова (Москва), передав у дарунок історико-археологічному музею 29 своїх полотен і численні ескізи, присвячені обороні Керчі в період Другої світової війни: цикл робіт за назвою «Аджімушкай. 1942 рік». Тоді виставка розташовувалася в одному із залів історико-археологічного музею.

Картинна галерея

Вона стала експозиційною основою Картинної галереї, що була відкрита 7 травня 1985 р., напередодні 40-річчя Перемоги над Німеччиною.

У процесі експозиційної роботи відбулося осмислення концепції, і експозиція була розширена за задумом необхідності показу художніх цінностей різних епох від античності до сучасного мистецтва, його різноманітних видів. Цьому сприяло розуміння античних традицій міста, фондовий матеріал, що мстив зразки античної скульптури, писану кераміку, художні твори — картини відомих художників, класиків Даміана Васильовича Шибнева, Анатолія Даміановича Шибнева, Петра Кузьмича Столяренка, відомих художників — наших сучасників — Матрунецького, Черкеза, Надежина.

З 1987 р. Картинна галерея є основним виставковим залом заповідника з експозиціями: мальовничі античні традиції, антична скульптура, іконопис. До числа постійних виставок належить експозиція «Античні пам'ятки Керчі», яка демонструє археологічні предмети, що являють насамперед художню цінність: писані вази, теракоти, вироби зі скла, скульптура й дрібна пластика.

На цей час Картинна галерея має широку профіль і єдину, властиву тільки їй індивідуальність серед інших художніх музеїв: репрезентувати мистецтво Керчі, її культуру від античності до наших днів, яке ілюструє як минуле, так і сьогодення давнього міста. Тут же експонуються виставки з фондів інших музеїв, художні, персональні — щорічно до 15 змінних виставок. Усього за роки роботи Картинної галереї тут було експоновано понад 100 виставок. Нині фонд творів живопису заповідника становить більше 2000 одиниць зберігання.

Царський курган — пам'ятка погребальної архітектури IV ст. до н. е. — досліджувався директором Керченського музею А. Б. Ашиком в 1833–1842 рр.,

був відкритий для огляду 1864 р., і по праву вважається одним з найстарших музейних об'єктів Керчі. Царський курган являє собою унікальну споруду, яка не має аналогів в античній архітектурі.

Його розкопки відбувалися з 1833 р. під наглядом директора Керченського музею Антона Балтазаровича Ашика. 1837-го р. був відкритий відомий тепер в усьому світі кам'яний склеп — справжнє чудо античної будівельної техніки. Він датується IV ст. до н. е. Склеп кургану складається з двох частин: дромосу (коридору) довжиною 36 м і погребальної камери, у плані майже квадратної. Причому, у плані перекриття квадрат переходить у ступінчасто-кільцевий купол, який не має аналогів в античній архітектурі й буде відомий і використовуваний набагато пізніше: при будівництві християнських сакральних об'єктів.

Конструктивна особливість стін дромосу, що досягалася неоднаковою шириною й непаралельністю його стін, дозволяла досягти ефекту, при якому вихід з камери здається значно дальшим, ніж відстань до гробниці зовні. Цілком імовірно, стародавні греки прагнули показати спеціально: шлях у загробний мир близький, але вихід з нього набагато дальший.

Блоки склепу й дромосу виконані з каменю-черепашки, покладені насуху, без розчину: це свідчення того, що на Боспорі в цей час були розвинені точні науки.

Цікава й орієнтація Царського кургану — з камери видно акрополь столиці Боспору Пантікапея. Схоронність давньої будівлі — склеп і дромос перекривала насип, що складається з шарів глини й водоростей, бутового каміння.

Склеп Царського кургану, як і склепи багатьох інших курганів, був пограбований ще за давніх часів, дослідники виявили лише залишки дерев'яного саркофага. Проте, А. Б. Ашик писав: «Найчудовіша гробниця, що названа мною царською. Мало є пам'яток, які можуть суперничати в добірності із цією гробницею». Рівень будівельної майстерності дозволяє припускати, що призначалася вона для одного з боспорських царів, скоріше за все Левкона I, при якому Боспор досяг могутності й розквіту.

Картинна галерея

Чудо монументальної споруди кургану дотепер справляє незабутнє враження на тисячі й тисячі екскурсантів, які приходять на побачення з вічністю.

Мелек-Чесменський курган — пам'ятка погребальної архітектури IV ст. до н. е., розташована на цей час на площі автовокзалу, — був відкритий директором Керченського музею О. Ю. Люценком 1859 р. Музейна експозиція існувала з 1871 р. — Мелек-Чесменський музей старожитностей.

Мелек-Чесменський курган

Отримавши свою назву від річки Мелек-Чесми («Джерело ангела»), біля якого він знаходиться, курган був відкритий 1858 р. директором музею старожитностей Олександром Юхимовичем Люценком. Є унікальною спорудою й цікавим фактом сполучення архаїчної конструктивної форми: уступчасті покриття дромосу й погребальної камери не властиві грецькій архітектурі з ордерною системою зовнішнього оформлення входу. Сама споруда є невеликою: довжина дромосу 9 м. Дромос має уступчасту форму, виконаний із значною майстерністю, з'єднується з уступчастим переkritтям погребальної камери. Погребальна камера має майже квадратну форму — 3,7 м. Стіни камери складені із чисто отесаних квадратів. Вони послідовно висуваються з кожної зі сторін, немовби нависаючи один над іншим. Центр переkritий однією плитою. При зведенні так само, як і в Царському кургані, був використаний принцип сухої кладки без розчину.

Можливо, це була усипальниця одного із представників боспорської знаті, але гробниця дісталася археологам пограбованою. У північно-західному куті були виявлені останки дитини, біля них кілька дощок від саркофага, фрагменти алебастру, невеликий бронзовий браслет, фрагменти червонофігурних посудин, а в насипі кургану — залишки поминальної тризни й багаття. Відсутність у стелі однієї із плит пояснювало шлях, яким прийшли грабіжники.

1871 р. ця чудова пам'ятка зодчества була широко відомою і відкритою для відвідувань, згодом була перетворена на музей епіграфічних пам'яток. За сучасних умов унікальна пам'ятка виявилася у складній містобудівній ситуації, у центрі автовокзалу, у щільній міській забудові. Кладки кургану випробовували підтоплення ґрунтовими водами. Реставраційні роботи, проведені заповідником, частково виконане огороження дозволили зберегти пам'ятку, і в складі заповідника 1995 р., після більш ніж піввікової перерви, вона була знову відкрита для відвідувачів. По праву вважається найбільш довершеною у технічному й художньому відношенні спорудою цього типу.

Музей історії оборони Аджімушкайських каменоломень (1942 р.) розташований на території найбільших у Керчі підземних гірських розробок каменю-черепашику, що були розпочаті з XIX ст.; є пам'яткою історії. Підземна експозиція, присвячена героїчній обороні Керчі в травні 1942 р., була відкрита 1967 р.; періодично вона поповнюється музейними предметами — знахідками військово-пошукових експедицій «Аджімушкай».

Музей історії оборони Аджімушкайських каменоломень

Рішення про увічнення пам'яті воїнів, які загинули в каменоломнях, і створення підземного музею було прийнято 1965 р. Керченським міськвиконкомом. Першим директором і автором експозиції, що мало змінилася й нині, був військовий історик Сергій Михайлович Щербак, кавалер багатьох бойових орденів. Розробка проекту Аджімушкайського музею здійснювалася Керченським відділенням Кримської філії інституту Діпромисто (автор проекту — Н. Т. Бер) із залученням до проектування підземної частини Харківського інституту «Южгіпроурда». Брала участь у розробці головний архітектор міста О. М. Морозов і головний художник міста Р. Сердюк. Будівництво розпочалося в липні 1966 р., навесні 1967 р. були виконані першочергові роботи, і Музей історії оборони прийняв перших відвідувачів. Ними стали ті аджімушкайці, що лишилися у живих та приїхали до Керчі на військово-практичну конференцію, присвячену 25-річчю оборони каменоломень. У травні 1982 р., у дні торжеств, пов'язаних з 40-річчям Аджімушкайської оборони, був відкритий меморіал, побудований за проектом київських скульпторів Б. Є. Климушка, Є. Є. Горбаня й архітектора С. М. Миргородського. На цей час загальна площа підземного музею — 1,1 га, довжина екскурсійного маршруту — 440 м, тривалість екскурсії — 1 година.

Сьогодні музей Аджімушкай — найвідвідуваний з усіх музеїв Керченського заповідника, єдиний в Україні музей, внесений у міжнародний каталог «Військові музеї світу».

Щорічно виконуваним заповідником військово-пошукові експедиції (початок планомірних розшукових робіт — з 1968 р.) на основі результатів досліджень відтворюють достовірну картину оборони каменоломень підземними гарнізонами. Щорічно видаються збірники («Воєнно-історичні дослідження», випуски 1, 2; «Керч військова»).

Музей історії Ельтягенського десанту (1943–1944 рр.) був відкритий у травні 1985 р. У силу прив'язки до місця подій (район висадження десанту, пос.

Ельтиген) він віддалений від основних екскурсійних об'єктів, й у цей час вимагає нового концептуального підходу.

Керченсько-Ельтигенська десантна операція, що започаткувала звільнення Керчі, була однією з великих морських десантів у роки Великої Вітчизняної війни. Десанту вдалося захопити невеликий плацдарм 3 км по фронту й 1,5 км у глибину, який отримав назву «Вогненна земля», і витримати 36 доби боїв в умовах повної блокади. Усього 6 км² плацдарму, 40 днів боїв, 61 захисник, відзначений високим званням Героя Радянського Союзу.

Безпосередньо доповнюють музей воєнно-історичні пам'ятки, розташовані на прилеглий території: площадка зброї періоду Великої Вітчизняної війни, братські могили — місця масових поховань, рідкісної винятковості об'єкти — військовий шпиталь і операційна десантників Ельтигена, меморіальний комплекс «Вітрило».

Мотобот був піднятий з дна Керченської протоки, відновлений і встановлений у 15–20 м від берега протоки на постаменті у квітні 1978 р. У новій частині мотобота — 37-міліметрове зенітне знаряддя, на кормі — великокаліберний кулемет і металевий військово-морський прапор. Мотобот — безпосередній учасник «Вогненного» десанту 1943 р., у числі останніх він доставляв з «Вогненної землі» поранених.

Фортеця «Керч» — унікальний об'єкт культурної спадщини другої половини XIX ст., пам'ятка фортифікації, більш відома у закордонній історіографії за назвою «Форт Тотлебен» — на ім'я видатного російського фортифікатора графа Е. І. Тотлебена. Раніше — закритий район, місце розташування військових частин. Переданий у управління заповіднику Постановою Верховної Ради АРК (2003–2005 рр.). Площа близько 400 га, 177 будівель — пам'яток фортифікаційного мистецтва XIX ст. Керченська фортеця, що будувалася з 1857 по 1877 рік, являє собою комплекс оборонних споруд, характерних для фортець періоду гладкостовбурної артилерії.

Музей історії Ельтигенського десанту

Збудована за безпосередньою участю Е. І. Тотлебена, авторитетного російського і європейського фортифікатора, фортеця справедливо вважається його створінням. У ній він відтворив передові ідеї часу, перевірені бойовим досвідом.

Фортеця активно будувалася й озброювалася протягом двадцяти років. Але по закінченні будівництва значення її для оборони південних границь Росії впало, оскільки знову відновився Севастополь — головна військова база Чорноморського флоту. Ця обставина зберегла Керченську фортецю від переустаткування укріплення, необхідність якого виникла у 80-ті рр. XIX ст. у зв'язку з якісними змінами у засобах ведення війни. Завдяки історичним обставинам ми маємо досить добре збережену фортецю останнього періоду розвитку гладкостовбурної артилерії.

Незважаючи на бомбування й підірив будинків під час Великої Вітчизняної війни, більша частина напівпідземних і підземних казематированих будинків і споруд збереглася. Вони є зразком майстерності будівничих XIX ст., прикладом військової архітектури минулої доби, а для тих, хто вивчає військово-справу, — етапом розвитку військової місії в області довгострокових фортифікаційних споруд. Нині ухвалене рішення про внесення фортеці «Керч» до Реєстру об'єктів культурної спадщини національного надбання.

Фондові колекції заповідника є одними з найчисленніших у Криму й нараховують близько 200 тисяч одиниць зберігання. Самою цінною частиною варто визнати археологічні фонди, які нараховують понад 100 тисяч предметів. Вони найбільш значущі в науковому плані, оскільки розпочали формуватися водночас зі створенням Керченського музею старожитностей.

«Золота комора» Керченського заповідника була відкрита для відвідувачів 11 квітня 2005 р. Тут експонується понад 1 тисяч особливо коштовних музейних предметів з дорогоцінних металів. Провідним експонатом є скарб кізикінів V ст. до н. е., виявлений при розкопках античного городища Мірмекій. Він являє собою єдиний повний скарб кізикінів, що потрапив у руки дослідників. Значною є група ювелірних прикрас, знайдених на некрополях Боспору, повні набори прикрас, до яких входили головні убори, сережки, браслети, перстні, намиста.

Частиною археологічних фондів є лапідарна колекція (понад 2 300 одиниць зберігання), що має світову популярність. До 1995 р. вона була розосере-

Фортеця «Керч»

джена у різних місцях зберігання, просто неба. На цей час єдиний будинок лапідаря (вул. Р. Люксембург, 24/14) являє собою не лише місце зберігання, але експонування та реставрації пам'яток з III тис. до н. е. по XV ст. — архітектурних деталей, пам'яток епіграфіки, надгробків, сакральної скульптури.

До числа найбільш значимих археологічних колекцій входить колекція писаної кераміки, теракот, античного скла, таврованої кераміки та ін. Щорічні археологічні експедиції, проваджені на території Боспору, є основним джерелом комплектування фондів колекцій. Надходження археологічних знахідок становить більше 2 тисяч музейних предметів.

Архів заповідника нараховує більше 18 тисяч одиниць зберігання. Він складається з документів, які віддзеркалюють багаторічну історію Керченського музею старожитностей та його правонаступника — Керченського заповідника, історію археологічних досліджень Керченського півострова.

До загального фонду наукової бібліотеки заповідника входить більш ніж 31 тисяча друкованих одиниць. 25 561 книги й автографи, що підлягають основному інвентарному обліку, з них унікальний книжковий фонд — 5 743 одиниць зберігання, наукові журнали — 4 174 одиниць.

Основні види діяльності. Однією з основних завдань заповідника є організація екскурсійної діяльності на музейних об'єктах. Щорічно заповідник відвідує понад 40 тисяч чоловік, що є власною відвідуваністю об'єктів заповідника, без врахування відвідувачів виставок, у тому числі міжнародних (Україна, Росія, Італія), коли з археологічними предметами з Керчі ознайомлюються більше 100 тисяч відвідувачів.

Щороку по музейних об'єктах Керченського заповідника проводиться близько 2 тисяч екскурсій як оглядових, так і тематичних, усього це більше 50 розроблених екскурсійних тим.

Заповідник здійснює наукову роботу, проводить щорічні наукові конференції — «Боспорські Читання» (разом із Благодійним фондом «Деметра»), «Науковий і зелений туризм у Східному Криму» (разом із Благодійним фондом «Боспор») з виданням наукових праць і збірників доповідей. Щорічно співробітники заповідника публікують більше 50 наукових і більше 70 науково-популярних статей, беруть участь у конференціях, у тому числі міжнародних.

Щорічно з міжнародними виставками з фондів Керченського заповідника знайомляться відвідувачі найбільших музеїв світу (Італія, м. Аоста; Росія, м. Санкт-Петербург та ін.).

Науковий колектив має значні перспективи й розглядає проблеми розвитку заповідника з урахуванням загальносвітового досвіду збереження й використання культурної спадщини.

Наталія БИКОВСЬКА

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ КЕРЧЕНСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА: ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Наріжним каменем будь-якої музейної установи є його колекції. І в цьому сенсі Керченський історико-культурний заповідник не є виключенням. Рішення багатьох завдань у науковій, експозиційній і просвітительській сферах прямо пов'язані зі станом обліку й зберігання фондів колекцій. Структура сучасних фондів колекцій Керченського історико-культурного заповідника історично формувалася під впливом цілого ряду чинників протягом другої половини XX ст. Ця стаття являє собою перший досвід аналізу тенденцій і основних напрямів у фондовій роботі Керченського музею цього періоду, які привели до сучасного стану організації зберігання й обліку.

Непоправної втрати колекціям найстаршого музею країни було завдано в роки Другої світової війни. Втрати воєнного часу були настільки масштабні, що повною мірою й донині оцінити їх неможливо. Найцінніші експонати, як відомо, у дев'ятнадцятьох ящиках при наближенні німецьких військ були вивезені в Армавір, де сліди їх загубилися. В офіційних документах у повоєнний час переміщені напередодні окупації цінності були визнані загиблими.

У період окупації восени 1942 р. за розпорядженням Айнзацштаба з експозиції музею був виділений найцінніший матеріал і впакований у 19 ящиків. Весь матеріал розмістився в льосі музею. Там само опинилися вітрини з писаним тиньком з розкопок Пантікапея, гіпсовими прикрасами, теракотовими статуєтками, амфорами та ін. До кінця березня 1943 р. у підвалі музею перебували предмети під 2098 інвентарними номерами: 1598 — у ящиках і 825 — окремо [1].

У серпні 1943 р. частина упакованих цінностей була відправлена у Сімферополь. В архіві заповідника збереглася розписка вченого хранителя Центрального музею Криму, що підтверджує факт прийому 29 серпня 1943 р. двадцяти двох ящиків з археологічними матеріалами [2]. З фондів Керченського музею були вивезені й інші партії музейних предметів.

На момент звільнення Керчі 1944 р. фондові колекції, що залишилися в Керченському музеї, перебували в стані хаосу. У звіті за 1944 р. директор му-

зею Є. С. Пічачкі повідомила, що фонди музею «звалені в загальну купу», частина експонатів і зовсім «втягнута з купи мотлоху», а від наукового архіву музею вціліли «жалюгідні обривки» [3]. За спогадами мешканців Керчі, очевидців звільнення міста, у дворі музею височіла купа книг, журналів, паперів.

Чи треба говорити, що приміщень, які могли бути використані як вноцінні сховища, не існувало. Будинок музею й допоміжні приміщення вимагали капітального ремонту, гроші на який були відсутні. У звіті за 1944 р. директор музею констатувала, що «фондовий будинок вимагає капітального ремонту, особливо дах, тому що при дощовій погоді у фонди проникає вода» [4]. Про дотримання якого-небудь температурно-вологісного режиму не могло бути й мови, оскільки опалювати будинок фондів не було ніякої можливості.

У воєнний час, на жаль, була втрачена частина інвентарних книг музею. Таким чином і 1944 року, і тепер указати точну цифру втрачених у війну музейних предметів неможливо. Хочеться, однак, відзначити, що збережені матеріали дозволяють все-таки задуматися про можливість створення каталогу втрачених під час війни речей. Використовуючи існуючі в наявності інвентарні книги, фотографії, публікації, архівні матеріали довоєнного часу, можна було б підготувати не лише перелік хоча б деякої частини втрачених колекцій, але й зробити більш докладні описи, що включають у себе фотографії й малюнки речей. Можливо, згодом це дозволило б уточнити долю вивезених у роки війни з фондів Керченського музею цінностей.

До кінця 1944 р. співробітники музею змогли лише приступитися до розбирання фондів колекцій для наступної інвентаризації. Діям у цьому напрямку перешкождали не тільки загальний важкий стан економіки військового, а потім і повоєнного часу, що виражалося у нестачі будівельних матеріалів, плинності кадрів, нестачі кваліфікованих співробітників. Карткова система розподілу продовольства й інших товарів не сприяла залученню в музей нових працівників. Із всіх співробітників 1944 р. лише для директора нормативними документами було передбачено додаткове «літерне» харчування.

Досить сказати, що протягом квітня-грудня 1944 р. пост директора музею обіймали три чоловіки. До роботи в музеї в цей період залучалися люди, що не мали досвіду музейної роботи. Показово, що перші фінансові документи музею — відомості на зарплату — 1944 р. були написані на звороті документів з розореного музейного архіву (!).

Першочергові дії музейних працівників 1944 р. полягали в тому, аби розібрати залишки колекцій і розмістити їх в умовах, які забезпечують схоронність. Відсутність досвіду музейної роботи перешкоджало розумінню складності цієї роботи. Про це наочно свідчить одне з перших розпоряджень по музею. Наказом № 11 від 29 вересня 1944 р. другий повоєнний директор із символічним прізвищем Сонечко призначив комісію з трьох музейних співро-

бітників «для обліку музейного майна, що збереглося після німецько-фашистського хазяювання» [5]. Обліку підлягав не лише господарський інвентар, але й книжковий фонд, а також залишки колекцій. На всю цю роботу приділялося ледве більше двох тижнів (!).

У процесі роботи з фондовими колекціями залучалися, як витікає зі звіту за 1944 р. «деякі вцілілі інвентарні книги». У першому кварталі 1945 р. з фондів було виділено перші 750 предметів, розкласифікаційовані за місцями знахідок.

1945 р. більша частина фондів колекцій була перенесена на другий поверх будинку музею до закінчення ремонту у фондовому будинку. А частина музейних предметів виставлена в експозиції першої повоєнної «фондової» виставки, що розмістилася в чотирьох кімнатах першого поверху. Діяла виставка у дійсно екстремальних умовах: оскільки стекол не було, частину вікон у залах довелося заскрити уламками стекол, а частину заклати каменем. Не мали стекол і вітрини, в яких виставлялися експонати.

Навіть швидка ревізія вцілілих колекцій дозволила зробити висновок, що як-що не більша, то краща частина довоєнних колекцій втрачена. У звіті за 1945 р. на адресу вищих органів директор музею В. І. Юдін порушив питання про заповнення втрат у колекціях музею шляхом «відповідної компенсації за рахунок отриманих з Німеччини репарацій» [6].

Паралельно з попереднім розбором фондів колекцій основною роботою з фондів стала інвентаризація колекцій. До інвентаризації фондів співробітники музею приступили фактично 1945 р. Так, у другому кварталі 1945 р. інвентаризацію пройшло 850 музейних предметів.

Новий директор музею В. І. Юдін, критично оцінюючи роботу своїх попередників, відзначив 1945 р., що розбирання фондів ішло все ж таки незадовільно й у «мізерних» масштабах [7]. Оцінюючи роботу з інвентаризації як «трудомістку», він взяв зобов'язання забезпечити річну планову інвентаризацію 2000 експонатів протягом дев'яти місяців, а до кінця року трудитися понад план.

1945 р. до інвентаризації залучалися крім співробітників музею двоє студентів Московського університету, що проходили в Керченському музеї практику протягом трьох місяців. Ними було перевірено 850 музейних предметів під 520 інвентарними номерами з розкопок на горі Мітридат 1930 р. Силами тих самих позаштатних працівників у музеї були виконані й перші роботи з реставрації музейних предметів. Необхідність виконання цих робіт диктувалася, як це часто буває, потребами споруджуваної експозиції. Так, у липні-серпні 1945 р. ними були очищені й склеєні більше тридцяти предметів: надгробок з вапняку, чорнолакова червонофігурна кераміка, світильники, теракоти.

Студенти різних вузів залучалися до роботи з упорядкування фондів колекцій Керченського музею й 1946 р., коли практику на базі музею проходили студенти з Ленінграда, що навчалися в Академії мистецтв і в університеті.

1946 р. чорновий розбір фондів був завершений: паспортні речі відділені від безпаспортних, причому перші розподілені за колекційними описами, інші — за матеріалом. Протягом 1946 р. були заінвентаризовані відповідно до річного звіту 2000 музейних предметів [8]. 1946 р. науковим колективом музею було поставлене питання про необхідність створення наукових каталогів за колекціями музею. Картки наукового опису були складені на 105 скульптур, 18 комплексів з розкопок Камиш-Бурунського некрополя з розкопок 1933 р., 136 речей з розкопок В. В. Шкорпіла [9]. Жовтнем 1946 р. датовані й перші записи у найбільш ранніх повоєнних інвентарних книгах.

Таким чином, наприкінці 1940-х рр. у фондах Керченського музею фактично була впроваджена подвійна система обліку. На державний облік у першу чергу ставилися музейні предмети, які втратили паспортні дані. Саме вони були записані в першу повоєнну інвентарну книгу. Інші враховувалися за колекційними описами, котрі існували на той момент, з розкопок Шкорпіла, Думберга, а також з розкопок музею у передвоєнні роки.

Для зберігання фондів колекцій використовувалися пристосовані для цієї мети приміщення. Одним з таких змушених фондосховищ стало горище приміщення площею 145,6 м² над господарським сараєм у дворі музею (згодом, після ремонту, його стали називати флігелем). Перший поверх будинку займали господарські й складські приміщення, а також окремі предмети з лапідарної колекції. Як сховище використався й підвал під музейним будинком. У цей період колекції вперше у повоєнні роки розміщені в хронологічному порядку за типологічним принципом. До 1947 р. відноситься й виготовлення першого повоєнного устаткування для розміщення колекцій. Предметом особливої гордості стала чотириметрова піраміда для зберігання амфор.

Для забезпечення схоронності лапідарної колекції, як ми вже відзначали вище, частина господарських приміщень у флігелі була відведена під надгробки. Відсутність власних приміщень для розміщення цієї колекції привела до того, що 1947 р. за клопотанням музею Керченський міськвиконком своєю постановою передав музею будинок церкви Іоанна Предтечі, який сильно постраждав у період окупації, для розміщення там музейних предметів. До кінця 1947 р. в церкву були звезені близько сотні архітектурних деталей і надгробків [10]. Однак, уже наступного року стало ясно, що зробити з будинку церкви лапідарій неможливо, оскільки для ремонту потрібно 500 тис. рублів — сума, якої на той момент не було [11]. Таким чином, дирекція музею вважала за більш доцільне відновити навів для зберігання колекції на Царському кургані.

У якості заходів з поліпшення умов зберігання 1948 р. передбачався ремонт горищного приміщення й навіть прибудова нового. Дирекції музею вдалося домогтися виділення невеликих засобів на ремонт флігеля. Ремонт сховищ розпочався з 1950 р. У ході ремонту були замінені стельові й балкові перекрит-

тя, пересипано дах, отицьковано стіни, виконано інші переробки. У будинку з'явилася електрика, на шафах — замки, були полагоджені дверцята, зроблено вітрини. В одній з кімнат фондів розміщалися безпаспортні колекції, в іншій — речі, що враховувалися за колекційними описами.

Одним з головних напрямів у фондовій роботі, як і раніше, залишалася інвентаризація фондів. До 1947 р. інвентаризацію пройшли 13347 музейних предметів. В інвентарну книгу (шифр ДО) потрапили теракоти, глиняні й скляні посудини, світильники, гіпсові прилепи — в основному безпаспортні речі. З фондів було також виділено колекції бронзових речей, лапідарна колекція, за центрами виробництва розібрано тавровані амфорні ручки. Все це дозволило директорові В. І. Юдіну назвати 1947 рік роком «завершення розбирання й інвентаризації фондів» [12].

До 1948 р. із усього фонду з урахуванням матеріалу й типу предметів були виділені 20 колекцій: чорнолакові посудини; червонофігурні й акварельні пеліки; червоно лакова кераміка; місцева кераміка; світильники; амфори; тавровані амфорні ручки; черепиця; писаний тиньк; гіпси; надгробки; скульптура; металеві вироби; зброя; скляні посудини; предмети прикрас; кістяні вироби; різьблені прикраси з дерева; сільськогосподарське знаряддя [13]. Перелік перших виділених колекцій ми свідомо наводимо повністю, або стали ясно, наскільки значні зміни відбулися за піввіку в організації зберігання музейного фонду. Крім цього, окремо, як ми вже відзначали вище, зберігалися речі за колекційними описами з дореволюційних зборів і розкопок музею 1930-1940-х рр.

Окремо в кабінеті директора перебували предмети із золота й срібла, речі так званого Особливого фонду. Їхній облік і умови зберігання користувалися невсипущою увагою всіх органів, що контролювали музей. Для інвентаризації Особливого фонду були заведені три окремі книги, а результати звірень постійно висилалися до Комітету. У повоєнні роки колекція комплектувалася фактично заново. До серпня 1949 р. на обліку в музеї перебувало 22 предмета із золота й 12 — зі срібла.

Тут слід зазначити, що в цей час музей, який до війни й потім до лютого 1945 р. перебував на бюджеті Наркомпросу РРФСР, був перепорядкований Комітету у справах культурно-просвітніх установ при Раді Міністрів РРФСР (далі — Комітет). Втім, зміна підпорядкованості не принесла істотних змін у фінансуванні музею. У важкий повоєнний час виділення засобів установам культури здійснювалося за залишковим принципом.

Незважаючи на явну нестачу коштів, у Керченському музеї все-таки відбувалися нехай і невеликі, але позитивні зміни. До 1946 р. відноситься організація маленької реставраційної майстерні, на базі якої велася реставрація не тільки кераміки й каменю, але й бронзи, що полягало насамперед в очищенні речей від дикої патини. Устаткування майстерні було невелике, але, що дивно, у його пе-

реліку була муфельна піч. 1948-го р. у реставраційній майстерні музею було відреставровано 231 предмет [14].

1947 р. фондові колекції музею стали поповнюватися новими речами. Крім музейних предметів із власних розкопок у музей надійшли речі, надіслані за розпорядженням Комітету з Іваново-Вознесенська. Ця колекція, складена з античних речей, які надходили приблизно з Керчі, була зібрана ще до революції купцем Буриліним. Оскільки для Іваново-Вознесенська вона була непрофільною, було ухвалене рішення про її відправлення в Керченський музей.

Були почуті й прохання директора музею щодо поповнення фондів за рахунок повернутих з Німеччини речей. 1948 р. із центрального сховища Ленінградських приміських музеїв у м. Пушкін Керченським музеєм були отримані 40 ящиків з речами, які приблизно були вивезені в період війни з Керчі. Комісія, створена зі співробітників музею, констатувала, що, незважаючи на значимість отриманих речей, серед них не виявилось найкоштовніших, що перебували на зберіганні в музеї до війни. Сумним слід вважати й те, що багато речей мали сильні ушкодження й майже всі були безпаспортними. У цілому, завдяки цій акції на облік у музей надійшли 2 842 одиниці зберігання, антикварна вартість яких експертами була оцінена в 68 тис. 840 рублів [15]. Відсутність паспортних даних призвело до того, що всі речі були розміщені поколекційно у вже сформовану фондову структуру.

1950-го р. з Сімферополя в Керченський музей були повернуті 75 одиниць зберігання, в основному кераміка, із числа речей вивезених у період окупації німцями. Як витікає зі звіту за 1950 р., тоді саме була зроблена спроба з'ясувати долю 22 ящиків з речами, вивезеними німцями в Сімферопольський музей у роки війни. Про результати поїздки директор музею в річному звіті написав, що було з'ясовано «ряд додаткових відомостей, відомих Комітету». Залишається лише здогадуватися, що ж стало відомо директорові музею щодо долі вивезених у період окупації цінностей.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. у фонди музею почали надходити одиничні випадкові знахідки, музейні предмети, знайдені при будівельних роботах, а також з охоронних розкопок музею. Крім того, у фонди були передані колекції різних років з розкопок експедицій, що працювали на різних пам'ятках Керченського півострова. Незважаючи на вбогість фінансування, музей у невеликих кількостях, але все-таки купував для поповнення своїх колекцій музейні предмети й у населення. 1949 р. в Керченському музеї була заведена книга надходжень.

На початку 1950 р. у музеї відбулася зміна керівництва. Зі свого поста був зміщений директор музею В. І. Юдін. В історії його відставки багато неясного. Хроніка подій така. В останніх числах лютого він виїхав у відрядження до Москви. Уже через кілька днів наказом по музею, як витікає з формулювання

наказу, у зв'язку з ревізією музею, що відбувалася, й вимогою Міськкому ВКП(б) була створена комісія для перевірки справ. Можливо, передумовою для перевірки стали результати ревізії фінансово-господарської діяльності музею, проведеної Комітетом у вересні 1949 р. Тоді комісією був виявлений цілий ряд фінансових порушень у діяльності музею [16]. Нова, уже музейна комісія, у зв'язку з тим, що Юдін «вибув з міста Керчі, не здавши справи по музею й не довівши про це до відома новопризначеного директора т. Гусарова», вважали за можливе розкрити службу квартири Юдіна й вилучити службові папери й низку музейних предметів, а також деякі особисті речі останнього.

При прийманні справ новим директором комісією була зроблена й перевірка стану зберігання фондових колекцій, а також їхня наявність. У результаті перевірки виявилось, що з предметів, яких значаться за інвентарними книгами 19 168, у наявності 18 974, що бракує, таким чином, 194 предмета. Із тих, які числилися за колекційними описами, предметів було виявлено лише 6167, серед відсутніх — 9 210 предметів. Крім того, у фондах виявилось 10 228 незаінвентаризованих предметів [17]. Нестача предметів, які числилися за інвентарними книгами, була зафіксована в книгах ще 1947 р. Що ж до всього іншого, то встановити час пропажі не уявляється можливим через те, що звірення цієї частини колекцій Керченського музею фактично не проводилося. З висновків, яких дійшли члени комісії, можна припустити, що саме директора вони вважали причиною такого стану справ. У висновку комісії відзначається «незадовільний контроль за схоронністю фондів у минулий час». У підсумковому документі члени комісії вказали на необхідність вчасно «заносити в інвентарну книгу» всі нові надходження, установити суворий контроль за обліком і зберіганням колекцій, а також виключити доступ у сховище сторонніх осіб без відома головного хранителя.

Про основні помилки у фондовій політиці цього часу дають уявлення й доповідні записки заступника з наукової роботи Г. П. Іванової, котра обіймала цю посаду впродовж двох років: з березня 1945 по жовтень 1947 р. [18]. До числа несприятливих чинників, які перешкождали організації відповідного зберігання експонатів, на її думку, слід було віднести і низку об'єктивних обставин: відсутність охорони у нічний час, незначність реставраційної майстерні, розпливчастість посадових обов'язків різних категорій музейних працівників. Так, наприклад, обов'язки хранителя фондів упродовж декількох років виконували різні люди, які приймали друг у друга не колекції, а ключі від приміщень, де зберігалися колекції. Головний хранитель музею в 40-ві роки відповідав не тільки за фондові колекції, але й за нерухомі пам'ятки: склепи, кургани й ін. Крім того, за необхідності, як це було, наприклад, 1947 р. у випадку з С. М. Лінде, головний хранитель міг використовуватися в якості «штотвача». В архіві заповідника зберігся лист директора музею Юдіна до Лінде, який

у грудні перебував у Москві, з різними господарськими дорученнями до чиновників Комітету.

Втім, реалії 1940-х рр. були такими, що в умовах товарних дефіцитів і віддаленості постачальницького відділу доводилося відряджати співробітників у Москву для «вибивання» кредитів, машини й іншого. Явище це досягало таких розмірів, що Комітетом було доведено до відома підвідомчих керівників Постанову Ради Міністрів СРСР із заборною відправляти «штовхачів» на бази, склади підприємств і навіть негайно відкликати, якщо такі перебувають у відрядженнях. Постанова містила також вимогу скоротити відрядні витрати на 8–10% [19].

Протягом 1940-х рр. музей відчував нестачу кваліфікованих кадрів, якщо не археологів, то принаймні музейних працівників. Ця проблема була однією з найболючіших. Студенти історичних і художніх вузів приїжджали на практику в музей, а потім верталися в столиці. За цих умов вести кваліфіковану роботу з інвентаризації колекцій було досить проблематично.

Заради справедливості слід зазначити, що питання про направлення до Керченського музею фахівців В. І. Юдін у переписці з керівництвом піднімав неодноразово. Особливо ставалося питання про пошук кандидатури на пост головного хранителя. Певні надії у зв'язку із цим покладали на повернення Ю. Ю. Марті, останнього передвоєнного директора музею. У звіті за 1947 р. із цього приводу Юдін написав, що кандидатура Марті обговорювалася в Комітеті у серпні 1947 р., і, оскільки в музеї вважають цю кандидатуру цілком підходящою, варто було б «форсувати надсилання Ю. Ю. Марті» [20]. Клопотання музею подіяло, і 29 липня 1948 р. Марті у віці 74 років був прийнятий у Керченський музей на посаду головного хранителя. На цій посаді Марті працював недовго, незабаром він був переведений на посаду наукового співробітника музею. Здається, причиною тому були насамперед його вік і стан здоров'я. Збережені документи цього часу, написані рукою Марті, видають і перше, і друге. Незважаючи на це, Марті вдалося у повоєнні роки зробити те, що, мабуть, на той час не зміг би зробити ніхто інший. А саме — він зайнявся розбиранням лапідарної колекції. Уже 1948 р. ним були зроблені перші переклади епітафій з надгробків еллістичного й римського часу. По пам'яті, за літературою він відновлював паспортні дані, робив описи пам'яток. Інвентарні картки цього часу, написані його рукою, дотепер зберігаються в архіві музею.

Новим керівництвом музею в березні 1951 р. Ю. Ю. Марті був звільнений з музею за скороченням штатів з виплатою двотижневої вихідної допомоги. А через рік, у травні 1952 р., директором музею П. Т. Гусаровим було видане розпорядження Ю. Ю. Марті вивільнити квартиру «як непрацюючого в музеї», оскільки «ця квартира потрібна для наукових співробітників, які працюють у музеї» [21].

Проведеною 1950 р. перевіркою наявності фондів було встановлено, що у фондах музею зберігається 35 369 музейних предметів, з них — 18 974 предме-

ти записані в інвентарні книги, 6 167 — урахувалися за колекційними описами, а 10 228 — не були заінвентаризовані [22]. 194 відсутніх предмети минулого виключені з інвентарю з дозволу Комітету. Одним з підсумків проведеної перевірки стало те, що в музеї були заведені нові інвентарні книги. Перший запис у нових інвентарних книгах відноситься до грудня 1950 р. Перші інвентарні номери одержали речі Особливого фонду, які потім урахувалися в спеціальних інвентарних книгах. Облік археологічної колекції вівся в ці роки як попредметно, так і за комплексами. Записи найчастіше містили в собі сумарний опис групи предметів, яким привласнювався один інвентарний номер, що згодом утруднювало облік загальної кількості музейних предметів і вело до ототожнення понять «одиниця зберігання» і «музейний предмет».

Переінвентаризації музейних колекцій у 1950-ті рр. приділялося особливу увагу. Основним критерієм для визначення черговості внесення предметів в інвентар стала дата надходження їх у музей. У числі перших музейних предметів, записаних у нові інвентарні книги, значаться музейні предмети, що враховувалися раніше за колекційними описами. Після них в інвентарних книгах враховано музейні предмети, які зберігалися у фондах за колекційним принципом. У цей період серед фондової документації музею, крім дванадцяти довоєнних інвентарних книг, зафіксовано колекційні описи речей з розкопок Думберга й Шкорпіла за різні роки, описи речей з розкопок Керченського музею 30-х років. На жаль, частина цих документів на сьогоднішній день вважається втраченою.

Крім облікових книг основного фонду в музеї були заведені книги для музейних предметів допоміжного фонду, так звані книги додаткових описів із шифром «ДО». У ці книги потрапляли речі, які використовувалися як допоміжний матеріал при будівництві експозицій, а також фрагменти й комплекси музейних предметів з розкопок радянського часу.

Записам в інвентарні книги передувала значна робота з уточнення паспортних відомостей. Крім збережених в архіві музею описів, співробітниками музею залучалися дані архіву ЛВІМК. У ці роки, незважаючи на всілякі складнощі, в архів музею надійшли із центральних архівів копії документів з історії археологічних досліджень, які здійснювалися на теренах Керчі.

Для запису безпаспортних речей була розроблена систематизація за видами і типами виробів. Вироби з металу, кості, скла групувалися за видами виробів, чорнолакова й червонолакова кераміка — за формами посудин, таврована ручки амфор — за центрами виробництва, таврована черепиця — за типами клейм: царські й власників майстерень. Лапідарна колекція систематизувалася за хронологічним принципом і за рельєфами.

Робота з переінвентаризації колекцій стала основним заняттям музейних працівників. Нею займався весь науковий колектив, оскільки чіткого розмежування обов'язків серед наукових співробітників не було.

У колективі вважали, що наступним кроком у роботі з колекціями повинна стати їхня наукова паспортизація й видання каталогів музейних колекцій. Причому вважалося, що в першу чергу повинні бути вивчені й опубліковані предмети місцевого виробництва, що, безсумнівно, пояснювалося ідеологічними міркуваннями.

В основному переінвентаризація музейних колекцій закінчилася 1953 р. У нові інвентарні книги було внесено 33 867 предметів, у тому числі — 22 805 — в основний фонд, а 11 062 — у допоміжний. До списання було пред'явлено 1996 музейних предметів [23].

У 1950-ті спостерігається не тільки надходження нових речей у фонди музею, але й таке цікаве явище, як виділення з музейних колекцій предметів для інших музеїв. Як правило, цьому передував лист із музейної організації із проханням у зв'язку з будівництвом експозиції поділитися матеріалом. У випадку, якщо йшлося про предмети основного інвентарю, видача оформлялася наказом, а якщо про допоміжний фонд — розпорядженням директора по музею. Так, у жовтні 1954 р. згідно з наказом Міністерства культури УРСР у Київський державний історичний музей було передано понад 90 експонатів, попередньо відібраних співробітниками цього музею для поповнення експозиції. Цікаво, що приблизно в цей же час у Керченський музей звернувся директор Темрюкського музею з аналогічним проханням. У відповідь на звернення директора музею Гусарова до Міністерства культури із проханням санкціонувати видачу, начальник управління музеїв Ю. Лесневський указав на «недоцільність» такого кроку у зв'язку з тим, що «ці експонати необхідні для поповнення експозицій музеїв України» [24].

Документами в ці роки фіксуються видачі предметів з основного й допоміжного фондів не лише у Київський державний історичний музей, але й у Кримський краєзнавчий музей, Київський державний музей західного й східного мистецтва, Білоруський державний університет, Воронежський педінститут. Крім того, дирекція музею відгукнулася на прохання ряду шкіл щодо передачі речей для організації краєзнавчих куточків і шкільних музеїв. З фондів Керченського музею 1958 р. були виділені речі для міського палацу піонерів, 1960 р. — для Багеровської середньої школи (їх прийняв учитель географії М. В. Багров), 1962 р. — для школи № 2. Співробітники музею проявляли чуйність й стосовно приватних осіб. У березні 1961 р. на адресу музею надійшло лист від заслуженого вчителя РРФСР Є. І. Рубцова, який, прочитавши в газеті «Известия» замітку про те, що у фонди музею надійшов музейний скарб, просив надіслати йому одну монету. За розпорядженням директора музею, головний хранитель відіслав у далеке місто Первоуральськ Свердловської області на адресу прохача монету з допоміжного фонду.

Усі фондіві колекції музею до початку 1960-х рр., як і раніше, розташовувалися на другому поверсі двоповерхового будинку (флігеля), у музейному дворі,

у підвалі й частково в одному із залів музею. Крім того, ще в декількох місцях зберігалися лапідарні пам'ятки. На жаль, флігель, як і раніше, зовсім не опалювався. Ситуація погіршилася 1956 р., коли після сильних злив стіни будинку флігеля дали тріщину. Можливо, тому співробітники музею перемістили частину колекцій на перший поверх експозиційного корпусу музею. Вогкість не опалювального підвалу також не сприяла схоронності розміщених там колекцій.

Упродовж повоєнних років дирекція музею намагалася організувати в музеї реставраційні роботи. У звіті за 1945 р. директор музею писав: «Після розгрому музею німецько-фашистськими окупантами питання про реставрацію експонатів повинно стояти у полі зору музею протягом низки років. От чому до кошторису на 1946 р. необхідно включити реставратора» [25].

Як ми вже відзначали вище, перші роботи з реставрації музейних предметів були продиктовані потребами експозиції й розпочаті силами студентів-практикантів і наукових співробітників музею. Згодом, мабуть, стало очевидно, що цей напрям музейної роботи вимагає спеціальних знань. Частина предметів з нових надходжень у відреставрованому вигляді поверталася з археологічних центрів. А от організувати планомірну роботу на місці у Керченському музеї ніяк не вдавалося. Директор музею Гусаров неодноразово звертався по інстанціях із проханням увести в штат музею ставку реставратора. В одному з листів за 1958 р. він пише, що через нестачу коштів у повоєнні роки реставраційні роботи майже не виконуються, і просить увести замість однієї зі ставок науково-співробітника ставку реставратора [26].

Однак, незважаючи на всі спроби організувати роботи з реставрації, до початку 60-х рр. реставрацією усе ще займалися наукові співробітники музею. Як правило, реставрувалася кераміка. 1959 р. комісія, до складу якої ввійшли музейні співробітники та чиновники від культури, перевіряючи стан фондів Керченського музею, у заключному акті записали: «Комісія вважає за необхідне термінову реставрацію металевих предметів, які перебувають у вкрай поганому стані» [27].

Проблеми, пов'язані з реставрацією предметів у поточній роботі музею, виникали й надалі. У 1960-ті рр., наприклад, їх намагалися вирішувати не тільки власними силами, але й відправляючи партії речей у загальносоюзні реставраційні майстерні. Зрозуміло, що значної ролі такі разові відправлення не відігравали, але самі факти такого співробітництва є цікавими.

За основним профілем Керченський музей завжди був великим власником археологічного матеріалу. Але в 60-ті роки у фондах музею почали формуватися історичні колекції. Предмети, пов'язані з історією пізнього Середньовіччя, епохами капіталізму й радянського періоду, у фондах музею зберігалися й раніше. У передвоєнні роки у Керченському археологічному музеї перебували в невеликій кількості речі кримських татар, в основному предмети побуту: блю-

да, посудини, настінні прикраси, вишивки і навіть дитячий каптан. Можливо, вони надійшли в музей зі зборів етнографічних експедицій, які працювали на території Керченського півострова наприкінці 1920-х рр. Крім того, у фонди музею після закриття церков потрапили предмети сакрального інвентарю: ікони, книги (відзначимо, що всі вони втрачені в роки війни). Нарешті, у музеї виявилися книги з деяких приватних і суспільних дореволюційних колекцій. Надходження всіх цих речей носили переважно випадковий характер. Цілеспрямоване збирання предметів історичних епох треба все-таки пов'язувати з потребами організації історичних експозицій.

Довгий час музей був єдиною у регіоні державною музейною установою, в обов'язок якої входили й ідеологічні завдання. Для їхньої реалізації на музейних площах створювалися діючі експозиції, що називається, на злість дня. До числа таких експозицій у довоєнний час можна віднести виставку радянського плакату в 1920-ті рр. Першою повоєнною виставкою музею поряд з виставкою фондкових колекцій стала експозиція, присвячена Великій Вітчизняній війні. Таке директивне завдання в області експозиційної роботи музею одержав наприкінці 1944 р. [28]. Ще йшла війна, а музейні працівники вже збирали листівки, фотографії й інші документи воєнного часу.

До кінця 1950-х у музеї була розгорнута експозиція з історії Керчі з XIII ст. по сучасність. В 1960-ті музей вів активну збирацьку роботу, спрямовану на комплектування матеріалів, що стосуються насамперед революційних подій, а також історії Керчі воєнного часу. Спочатку ці музейні предмети, включені в експозиції виставок, ураховувалися як допоміжний фонд у додаткових описах. Згодом, з 1963 р., у музеї офіційно з'являються історичні колекції. Перший запис в інвентарну книгу історичних колекцій (шифр КИ) була зроблений 12 грудня 1962 р. Під першим номером у книгу була записана за зрозумілими міркуваннями ксерокопія газети «Правда» № 1 від 12 квітня 1912 р. Ці копії у зв'язку з ювілеєм газети розсилалися по музейних установах.

У середині 1970-х співробітники музею усвідомили необхідність проведення нової переінвентаризації. До цього спричинили помилки у статистичних звітах, різночитання між фактичною наявністю предметів і записами в інвентарних книгах. Нові надходження в 60-х рр. найчастіше записувалися сумарно. Весь комплекс предметів, що надійшли за поточний рік з однієї пам'ятки, записувався під одним інвентарним номером. На той час будинок фондів було закрито для ремонту, а колекції розташовувалися у місцях, «не пристосованих під сховища» [29]. Так чи інакше, але аргументація дирекції музею Міністерством культури УРСР була визнана переконливою, і музей одержав дозвіл на заміну старих інвентарних книг новими [30]. Ці облікові книги і є на сьогоднішній день чинними.

У середині 1970-х рр. до ладу був уведений новий будинок для зберігання колекцій, а також вирішене ще одне надзвичайно важливе для зберігання ко-

лекцій питання: оснащення музейних приміщень, не тільки експозиційних, але й фондкових, технічними засобами охорони. Про це варто згадати особливо. Довгі повоєнні роки музей у нічний час не охоронявся зовсім. Потім, у першій половині 50-х у музеї з'явилася нічна сторожова охорона. Довгий час дирекція музею вважала, що цих заходів безпеки цілком достатньо. В архіві заповідника зберігся лист начальника міського відділу міліції до директора музею Гусарова, датований жовтнем 1961 р., із проханням дати заявку на «потрібну кількість апаратів і матеріалів для встаткування електросигналізацією підвідомчих об'єктів». Лист співробітниками міліції було надіслано відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР стосовно питання «про заходи посилення охорони об'єктів, де зберігаються товарно-матеріальні цінності». Резолюція директора музею свідчила: «Відповісти, що по Керченському музею немає необхідності робити державні витрати на влаштування спеціальної сигналізації» [31]. Останнє вважається тим більш дивним, що в музеї на той час ще зберігалися предмети так званого Особливого фонду, тобто предмети з дорогоцінних металів.

У цілому до 1 січня 1961 р. на обліку в музеї усе ще перебувало близько 200 музейних предметів із золота й срібла. Через рік майже вся ця колекція була передана Київському історичному музею. Виключення склали нумізматика й предмети сакрального призначення.

Із впровадженням у 1970-ті рр. нових інвентарних книг у фондах музею була остаточно ліквідована система обліку й розміщення колекцій за колекційними описами. Нові інвентарні книги описували предмети винятково за родом матеріалу й типами виробів. У такий же спосіб було організовано й збирання фондкових колекцій.

Розподіл фонду на основний і науково-допоміжний, відповідно до чинної Інструкції з обліку й зберігання, існує й у цей час. За станом на 1 січня 2006 р. за статистичними даними у фондах Керченського заповідника зберігається понад 210 тисяч музейних предметів, у тому числі близько 180 тисяч — на основному обліку й понад 30 тисяч на науково-допоміжному. До числа основних відносяться понад тридцять археологічних та історичних колекцій. Їхнє зберігання здійснюється в будинку фондів, зведеному у 1970-ті рр. на території музейного двору. За числом сховищ організовано групи зберігання, що включають, як правило, кілька колекцій. На зламі XX і XXI ст. вдалося, нарешті, розв'язати проблему розташування лапідарної колекції у виділеному для цієї мети будинку. Уперше за всю історію музею ціною значних зусиль вдалося зібрати всю колекцію в одному місці, що, безсумнівно, варто вважати за позитивний момент.

Значні зусилля й дирекції, й колективу заповідника на початку 2000-х рр. були спрямовані на створення більш сприятливих умов для зберігання колекцій. У 2002–2004 рр., незважаючи на вбогість бюджетних коштів, а точніше, всупереч цьому, був розпочатий капітальний ремонт і реконструкція основного

будинку фондів. Проведеними протягом трьох років роботами був виконаний не лише внутрішній ремонт приміщень, але й перепланування ряду сховищ, заміна фондового встаткування. Настільки масштабні зміни були б неможливі без фінансової підтримки Благодійного фонду «Деметра» (президент В. Д. Письменний). Протягом декількох років Фондом «Деметра» були вишукані й спрямовані на реконструкцію фондосховищ заповідника й їхню комп'ютеризацію значні кошти. Особливо слід зазначити, що до цього ж часу відноситься й устаткування сховища для колекції предметів з дорогоцінних металів і експозиції золотої комори.

Колекції предметів з дорогоцінних металів у музейних зібраннях завжди мають особливий статус. Відповідно до чинних інструкцій, вони оголошені національним надбанням України, що накладає певні вимоги на умови зберігання й експонування. Підвищені вимоги до забезпечення безпеки цих колекцій визначають необхідність значних матеріальних витрат для встаткування сховищ і експозиційних залів. Тому відкриття експозицій такого роду перетворюється на подію непересічного характеру.

Робота зі створення золотої комори Керченського державного історико-культурного заповідника проводилася в тісній взаємодії з відділом державної служби охорони з урахуванням вимог чинних інструкцій і приписань співробітників цієї служби не тільки по охоронному встаткуванню, але й по експозиційних вітринах. Підсумком спільної роботи всіх сторін і при фінансовій підтримці Благодійного фонду «Деметра» стало запровадження в дію сховища для колекції предметів з дорогоцінних металів і переміщення навесні 2004 р. у фонди колекції з Керченського відділення Укрсоцбанку, де вона зберігалася впродовж майже 14 років. Наступним етапом роботи з колекцією стало відкриття в приміщенні золотої комори експозиції виставки, де відвідувачі музею можуть побачити найцікавіші експонати колекції.

У століття тотальної комп'ютеризації впровадження у сучасну практику музейної справи інформаційних технологій відкриває нові можливості в організації обліку музейних предметів, які зберігаються у фондових колекціях.

2004 р. у фондах заповідника була встановлена Комплексна автоматизована музейна інформаційна система (КАМІС). Програма адаптована до системи обліку й зберігання, що існує в заповіднику. Ця сучасна автоматизована система дозволяє не лише створювати електронні бази даних на колекції, але й простежити всі види облікових операцій, включаючи видачі на виставки й реставрацію, а також встановлювати різні види списків, каталогів, інвентарних опісів, робити відбір предметів за різними атрибутами, систематизувати інформацію, обробляти статистичні дані. Система передбачає можливість впровадження відеоінформації про музейні предмети. Впровадження системи КАМІС зажадає значних зусиль усього наукового колективу заповідника, однак пере-

ваги існування дублюючого традиційні облікові схеми електронного варіанта очевидні. Інформаційна система зробить більш доступними для дослідників колекції заповідника, полегшить пошук будь-якої інформації, зробить його більш ефективним.

До числа досягнень в області збереження фондових колекцій останнього десятиліття варто вважати появу 1996 р. в штаті музею відділу реставрації рухомих пам'яток. Те, чого домагалися кілька поколінь музейних працівників, втілювалося, нарешті, у життя. Основними напрямками роботи нового відділу стали реставрація кераміки, каменю й металу.

На початку XXI ст., як і піввіку тому, перед співробітниками заповідника стоять ті ж самі завдання збереження культурної спадщини. У зв'язку з цим у сучасній фондовій роботі можна сформулювати чимало старих і нових проблем. Для їхньої постановки рамки окремої статті, зрозуміло, є занадто тісними, тому спробуємо сформулювати лише деякі з них.

Як і раніше, актуальна проблема реставрації фондових колекцій отримала сьогодні новий зміст. Екстрена й планова поточна реставрація здійснюється відділом реставрації у повному обсязі. Але дотепер немає можливості організувати такі напрями роботи як реставрація паперу, тканини, скла. Після виходу Закону, що забороняє іноземним експедиціям вивіз з території Криму археологічних зібрань, на відділ реставрації лягло подвійне навантаження. Крім реставрації базових фондових колекцій, до їхнього обов'язку входить і реставрація нових археологічних надходжень, оскільки баритися із проведенням реставраційних робіт у багатьох випадках ніяк не можна. Потроху, за рахунок бюджету експедицій вирішується питання про забезпечення реставраторів матеріалами для реставрації. Можливо, у цій справі варто піти далі: створити за рахунок спеціальних коштів додаткову ставку реставратора, в обов'язок якого буде входити первинна обробка нових надходжень із археологічних експедицій. Що ж стосується реставрації органіки, то, з огляду на цінність таких фахівців, здається, можна піти шляхом створення в Криму єдиного реставраційного центра, який зміг би задовольняти потреби в реставрації цих предметів не тільки Керченського заповідника, але й інших музеїв Криму, де ці проблеми стоять не менш гостро.

Починаючи з 1950-х рр., у фондах Керченського музею щорічно працювали десятки дослідників із провідних наукових центрів Радянського Союзу. З розвитком відносин між СРСР і закордонними країнами інтерес і до Керченського музею почали проявляти й іноземні партнери. В 1956–1958 рр. на прохання музейних установ путівники по музею були надіслані в академічні й музейні установи Польщі, Болгарії, Чехословаччини. У ці ж роки велося листування з деякими закордонними вченими. Так, у повоєнні роки було покладено начало співробітництву між Керченським музеєм і закордонними науковими центрами.

В останні роки інтерес до фондкових колекцій заповідника помітно зріс. Здається, що це зв'язано в першу чергу з тим, що у зв'язку з відомими законодавчими актами заповідник перетворився на одну з найбільших музейних установ, що зберігає артефакти, які відносяться до історії Боспорського царства. Не применшуючи охоронний і просвітительський характер діяльності заповідника, хочеться все ж таки відзначити збільшення його ролі як хранителя наукової інформації. За цих умов особливого значення набуває система організації зберігання колекцій, оскільки від цього безпосередньо залежить міра доступності й простоти пошуку необхідних матеріалів.

Стосовно сучасної організації зберігання й структури колекцій заповідника, безперечно, змінювати її вкрай складно, тим більше за умов звірення наявності фондів. Можливо, у наступні роки варто розглянути можливість організації якщо не всіх нових надходжень, то хоча б тієї їхньої частини, яка походить з похоронних комплексів, за іншим принципом, що виключає поділ предметів за різними археологічними колекціями. За умови наявності нового сховища вважається доцільною організація зберігання цієї частини надходжень за комплексами.

У роботі з колекціями, сформованими з надходжень минулих років, можна піти наступним шляхом. У 1970-ті рр. в загальні інвентарні книги були записані зовсім різні навіть за формальними ознаками речі, що становили раніше самостійні колекції. Так, наприклад, у колекції господарського каменю виявилися предмети античного побуту: зернотерки, ступи, ядра та інше, а також писаний тиньк, зняряддя доісторичного періоду. Подібний конгломерат утруднює науковий опис колекцій і роботу з ними дослідників. З таких значних колекцій можна виокремити більш дрібні, речі в яких будуть об'єднані за якоюсь ознакою. Так, приміром, з колекції археологічної кераміки можуть бути виділені колекції чорнолакової та червонолакової кераміки, колекція середньовічних курільних люльок; з колекції господарського каменю — колекція писаного тиньку, з лапідарної — архітектурні деталі й скульптура.

Однією зі складових частин музейних зборів заповідника є архівний фонд. Він скомплектований з документів, які мають відношення до історії музею й археологічних досліджень на території Керченського півострова. Крім того, в архів надходять матеріали, пов'язані з діяльністю структурних підрозділів заповідника. Очевидно, що цей фонд має потребу в деякій реорганізації зберігання. Комплектування справ у перші повоєнні роки здійснювалося за випадковими ознаками. У той час до однієї справи іноді підшивалися різні за часом і змістом документи. Найчастіше, короткий опис справи не відбиває всієї сукупності документів, зібраних в одну архівну одиницю, що утруднює пошук необхідної інформації.

В останні роки, із введенням нових законів про охорону археологічної спадщини, усе ясніше проглядається тенденція перегляду критеріїв відбору му-

зейних предметів для зберігання у фондкових колекціях державних музеїв. Якщо раніше для постійного зберігання відбиралися, як правило, речі атрактивні, з урахуванням потреб експозиційної роботи, то тепер у зв'язку з неможливістю вивозу археологічних матеріалів за межі України, фондкові комісії музеїв все частіше керуються необхідністю організації зберігання не тільки видовищних музейних предметів, але й матеріалів, що мають насамперед наукове значення. Це уявляється тим більш важливим, що згодом з'являються нові методики дослідження, які народжуються на стику історичної й природничої наук, що дозволяє одержати нові знання про античну культуру.

Позитивним явищем у науково-фондовій роботі останніх років стало створення каталогів колекцій заповідника. До цієї роботи, крім співробітників заповідника, притягнуті відомі вітчизняні й закордонні фахівці різних галузей історичної науки. Першим відчутним підсумком каталогізації колекцій заповідника стало видання каталогу скульптури з лапідарної колекції й підготовка до друку матеріалів каталогу античних скарбів, світильників VI–III ст. до н. е., частини колекції клейм.

Однією із животрепетних проблем у роботі з фондковими колекціями стала проблема їхнього наукового використання. Закон про охорону археологічної спадщини й інші законодавчі акти, що оперують поняттями «інтелектуальна власність» і «авторські права», не розглядають багатьох ситуацій, які виникають у процесі роботи з музейними предметами. Зокрема, це стосується тих випадків, коли права на інтелектуальну власність і авторські права можуть пред'являти відразу декілька суб'єктів: і юридичні, і фізичні особи. Хто з них має переважні права, не ясно. Як, наприклад, повинні вирішуватися питання авторських прав у випадку, якщо речі були знайдені іноземними експедиціями а) у 1990-ті рр.; б) цього року? чи припускає використання музейними працівниками в публікаціях речей з таких надходжень згоду автора знахідок? чи є в авторських прав фізичних осіб строк давнини? чи мають право на інтелектуальну власність організації, які фінансували експедиції? тощо. Здається, в цій справі потрібні не тільки чіткі рекомендації Закону, але й обмін практичним досвідом реалізації на практиці його положень.

Характеризуючи в цілому законодавчі акти, якими в сучасній роботі керуються співробітники фондкових відділів, слід зазначити явно їхню застарілість і навіть недостатність. Сучасний світ змінюється швидше, ніж правовстановлюючі музейні документи. Явно застаріли деякі положення чинної Інструкції з обліку й зберігання. Відставання від реалій сьогодення проглядається й у частині загальних положень, і в частині деяких розділів.

Назріла необхідність вироблення єдиних підходів до комп'ютерної обробки колекцій. Імовірно, надалі стане можливим об'єднання в рамках єдиної інформаційної системи якщо не всіх, то провідних музеїв України. Несумісність

використовуваних інформаційних систем може стати головною до того перешкодою. Позбавлені державної уваги в цьому питанні, музеї України діють на сьогодні кожний у міру своїх фінансових можливостей і компетенції. Варто замислитися про можливості розробки загальнодержавної програми впровадження нових інформаційних технологій у музейній справі. Напрацьований у Керченському заповіднику досвід дозволяє вже сьогодні виокремити цілу низку проблем, які виникають у зв'язку з їхнім впровадженням.

Оцінюючи в цілому стан зберігання й обліку колекцій Керченського музею в повоєнні роки, слід зазначити, що, незважаючи на всі складності й помилки, кожне покоління музейних працівників робило свій внесок у справу збереження культурної спадщини.

Заходами останніх років удалося істотно поліпшити умови зберігання фондів колекцій заповідника, що тим більш заслуговує на увагу, що для виконання цих заходів залучалися позабюджетні кошти.

Після державоутворення України й прийняття законів, що забороняють вивіз з території України археологічних зборів, Керченський заповідник отримав унікальні можливості для подальшого розвитку комплектування своїх колекцій. Щорічно у фонди Керченського історико-культурного заповідника надходять матеріали з більш ніж десяти археологічних експедицій, які займаються вишукуваннями на Керченському півострові. Уже сьогодні можна говорити, що не в останню чергу завдяки цьому заповідник перетворився не тільки на одну з найбільших музейних установ України, але за значимістю рухомих і нерухомих пам'яток, які перебувають на його зберіганні, й на великий науковий центр.

1. Архів КДІКЗ. — Оп. 2. — Од. зб. 1053. — Арк. 252.
2. Там само. — Од. зб. 141.
3. Там само. — Оп. 9. — Од. зб. 137. — Арк. 2–2зв.
4. Там само.
5. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 490. — Арк. 5зв.
6. Там само. — Оп. 9. — Од. зб. 138. — Арк. 10.
7. Там само. — Од. зб. 138. — Арк. 2зв.
8. Там само. — Од. зб. 139. — Арк. 2.
9. Там само. — Арк. 3зв.
10. Там само. — Од. зб. 140. — Арк. 5.
11. Там само. — Од. зб. 141. — Арк. 35.
12. Там само. — Од. зб. 140. — Арк. 5.
13. Там само. — Од. зб. 141. — Арк. 35.
14. Там само.
15. Там само. — Арк. 36, 56.
16. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 625. — Арк. 45, 46.

17. Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 60. — Арк. 25.
18. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 1467.
19. Там само. — Од. зб. 649. — Арк. 22–23.
20. Там само. — Оп. 9. — Од. зб. 140. — Арк. 2.
21. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 491. — Арк. 39.
22. Там само. — Оп. 9. — Од. зб. 143. — Арк. 31.
23. Там само. — Од. зб. 145. — Арк. 16.
24. Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 666. — Арк. 2.
25. Там само. — Оп. 9. — Од. зб. 138. — Арк. 15зв.
26. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 132.
27. Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 60. — Арк. 95.
28. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 646. — Арк. 16–17.
29. Там само. — Оп. 2. — Од. зб. 499. — Арк. 4.
30. Там само. — Од. зб. 484. — Арк. 1.
31. Там само. — Оп. 6. — Од. зб. 132.

Ніна КУЧЕРЕВСЬКА

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ КЕРЧЕНСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЛАПІДАРНОЇ КОЛЕКЦІЇ^{*)}

Керченський історико-культурний заповідник має унікальну колекцію лапідарних пам'яток, зібраних на Керченському півострові в результаті археологічних досліджень. Вона репрезентована скульптурою, надгробними й епіграфічними пам'ятками, архітектурними деталями, сакральними предметами. Основну частину колекції становлять пам'ятки античної доби, з них переважна більшість відноситься до перших століть нової ери.

Лапідарне зібрання заповідника має загальнонаціональне значення. Воно становить наше найцінніше духовне й матеріальне багатство, оскільки являє собою не просто зібрання матеріальних об'єктів або гарних творів кам'яної пластики, але й містить багатогранну інформацію про історію форм і способів життєдіяльності народів, які населяли Керченський півострів. Лапідарні пам'ятки допомагають відтворити картину культури античного й середньовічного періодів.

Для хранителів і реставраторів головним завданням є зберегти ту найбагатшу культурну спадщину, яка дісталася нам від попередніх поколінь і донести його до нащадків. У зв'язку з цим, предметом статті є лапідарна колекція, а об'єктом — діяльність Керченського заповідника, спрямована на збереження творів кам'яної пластики.

Мета сьогоденного дослідження полягає у розробці єдиної концепції музейної роботи, що забезпечує (а) наукову обробку лапідарного матеріалу; (б) відповідний зміст лапідарних об'єктів у запасниках і музейних експозиціях, (в) реставрацію й консервацію колекції.

Для здійснення наміченої програми поставлено наступні завдання:

- досліджувати сучасний стан схоронності лапідарних пам'яток;
- проаналізувати діяльність заповідника з поліпшення умов зберігання, реставрації й консервації лапідарної колекції;

^{*)} Роботу виконано за фінансової підтримки Благодійного фонду «Деметра».

– досліджувати перспективи розвитку фондової роботи, реставрації й консервації кам'яної скульптури.

У цей час співробітниками заповідника проведена значна робота з поліпшення схоронності й консервації лапідарних об'єктів. Однак, перш ніж перейти до обговорення заходів, спрямованих на збереження колекції, необхідно проаналізувати сучасний стан пам'яток і умови їхнього зберігання в минулому.

Як ні сумно, доводиться визнати, що умови зберігання лапідарних об'єктів протягом попередніх десятиліть були напрочуд незадовільними. Колекції розташовувалися в непристосованих для зберігання приміщеннях і просто неба. У більш сприятливих умовах перебували пам'ятки у музейних експозиціях. Відсутність постійного фондосховища, слабка система охорони, часті переміщення об'єктів, незадовільна екологічна ситуація призвели до руйнування й погіршення стану схоронності багатьох лапідарних об'єктів. У результаті ми спостерігаємо старіння порід під дією природного зволоження, морозу, вітру, інсоляції, біоруйнівників, солей ґрунтових вод.

На початку 1990-х рр. фахівцями Центральних науково-реставраційних проектних майстерень було зроблене обстеження частини колекції стел, що зберігалися в різних приміщеннях на території міста. Для оцінки стану матеріалів пам'яток зразки каменю й нашарувань на ньому були вивчені методами мінералого-петрографічного, хімічного й мікробіологічного аналізів [1]. Дослідження показали, що типовими процесами, які руйнують вапняк і мармур, є сольове вивітрювання, вищолачування, атмосферна сульфатна корозія, набрякання глинистих прослоїв у вапняку, що викликає розшарування стел при їхньому періодичному зволоженні.

У кожному зі сховищ відзначений певний тип корозії матеріалу залежно від захищеності стел від зволоження атмосферними опадами й місцезнаходження об'єктів. При утриманні експонатів просто неба та під навісами у центрі Керчі спостерігалось утворення поверхневої, щільної чорної кірки в результаті огіпсування кальцітних порід, що пов'язане із забрудненням повітряного середовища продуктами згоряння кам'яного вугілля.

Був відзначений високий рівень зараженості каменю бактеріями, актиноміцетами й мікроскопічними грибами. Найменша кількість органотрофних організмів спостерігалася на пам'ятках, які зберігаються у музейній експозиції. Для стел, що перебувають у центрі міста, була характерна поразка мікрободоростями. Пам'ятки, що зберігалися на території Царського кургану, зазнали ушкодження мохами й лишайниками.

У 1996–1997 рр. співробітниками Лабораторії мікробіологічних досліджень Державного Ермітажу (С.-Петербург) була досліджена мікрофлора поверхні археологічних пам'яток і складені рекомендації із проведення профілактичної біоцидної обробки пам'яток.

Велику шкоду також заподіяла засоленість об'єктів, що пов'язано зі здатністю водорозчинних солей змінювати обсяг кристалів при змінах температури й вологості повітря. При зміні (збільшенні) обсягу солей створюються значні напруги у поверхневих шарах каменю, які швидко руйнують структури породи [2]. У зв'язку із цим було настійно рекомендовано терміново помістити пам'ятки у сухе приміщення й забезпечити проведення протиаварійних консерваційних робіт.

За останні роки ситуація значно змінилася на краще. Під лапідарій був виділений двоповерховий просторий будинок, що було оснащено, завдяки фінансовій допомозі Благодійного фонду «Деметра» технічними пристроями — підйомниками, візками для переміщення об'єктів. Була проведена значна робота з переміщення експонатів у спеціальні сховища, ремонту покрівлі й комунікацій. На сьогоднішній день усі пам'ятки зосереджені в єдиному фондосховищі, умови зберігання значно покращилися. Все це полегшило як наукову обробку колекції, так і проведення реставраційних і консерваційних робіт.

Сьогодні в лапідарії здійснюються консерваційні роботи, які полягають, насамперед, у розчищенні тих пам'яток, які знову поступили у сховище, антисептуванні, зміцненні поверхні каменю, видаленні солей з каменю. Регулярно проводиться профілактична біоцидна обробка пам'яток. При підготовці об'єктів до експозиції виконуються реставраційні роботи, що забезпечують експозиційний вигляд музейного предмета: видалення стійких забруднень і слідів біопоразок, монтаж, склейка, часткове заповнення втрат [3].

У цей час заповідник реалізує науково-дослідний проект «Лапідарій». Робота над проектом проводиться з 2000 року при фінансуванні Благодійного фонду «Деметра» із залученням провідних дослідників з Києва (Інститут археології НАН України), Москви (Державний музей образотворчих мистецтв), Санкт-Петербурга (Державний Ермітаж, Інститут сходознавства РАН), Варшави (Національний музей). Мета програми: наукове дослідження колекції, що включає класифікацію, опис, атрибуцію й датування лапідарних пам'яток, пошук аналогів музейних предметів, збирання літератури про предмети колекції й, нарешті, фотофіксацію об'єктів. Результатом повинна стати публікація багатотомного каталогу лапідарних пам'яток.

Для проведення наукових досліджень лапідарій був оснащений персональним комп'ютером, програмним забезпеченням, цифровою фотокамерою, що значно полегшило збір інформації й доступ до матеріалів лапідарних зборів. Інформаційна база лапідарія в цей час створюється шляхом введення в комп'ютерну мережу існуючих записів, що робилися протягом багатьох років в інвентарних книгах. Вона також поповнюється в процесі нових надходжень, уточнюється в ході інвентаризації й звірення фондів. Об'єднана база даних про фонди заповідника створюється на основі сучасної інформаційної комп'ютер-

ної системи КАМІС, розробленої фахівцями із Санкт-Петербурга спеціально для потреб музеїв (www.kamis.ru). Система КАМІС здатна вирішити проблему пошуку потрібної інформації не тільки про пам'ятки лапідарних зібрань, але й надати доступ до баз даних інших музейних колекцій.

Під час роботи над проектом гостро постала проблема активізації реставраційних заходів. Сучасний стан збереженості колекції не дозволяє здійснювати науково-дослідну й видавничу діяльність у повному обсязі без участі реставраторів. У зв'язку з цим при плануванні робіт із програми нами була встановлена першочерговість реставраційних і консерваційних робіт. У процесі підготовки лапідарних пам'яток до фотофіксації для I тому каталогу, присвяченого групі скульптурних творів з лапідарних зібрань, насамперед були відреставровані археологічно цілі або частково фрагментовані скульптурні твори й статуї-напівфігури, потім — фрагменти скульптур.

Паралельно мистецтвознавцями й археологами проводилася робота з опису пам'яток, уточнювалися паспортні дані, збирався матеріал щодо атрибуції, аналогій і відомостей у науковій літературі про конкретні експонати. В результаті, 2004 р. був виданий I том каталогу «Антична скульптура». Такий самий принцип покладений в основу роботи над наступними томами каталогу. У цей час здійснюється програма по реставрації й консервації епіграфічних пам'яток (стели з рельєфами й написами, декрети, присвятні написи), архітектурних деталей.

З огляду на значний обсяг консерваційних робіт і те, що у заповіднику на 2200 експонатів колекції є всього один реставратор скульптури, на базі лапідарія була організована «Літня школа консервації каменю» для студентів Вищої школи реставрації Російського державного гуманітарного університету (РДГУ). Виїзна реставраційна практика організована в рамках програми Міжнародної ради музеїв ІСОМ з вивчення, систематизації й реставрації скульптури й кам'яної пластики Боспору Кіммерійського. Щорічно студенти-реставратори під керівництвом висококваліфікованих реставраторів з Державного науково-дослідного реставраційного інституту (Москва) освоюють методики реставрації й консервації каменю на пам'ятках лапідарія, а викладачі вигострюють свою майстерність. Беруть участь у «Літній школі» і реставратори з Данії — члени Міжнародної ради музеїв ІКОМОС, атестовані ЮНЕСКО.

За підсумками практики 2005 р. фахівці різних країн обговорили результати консерваційних робіт, проведених в останні роки на пам'ятках лапідарія силами музею, а також студентів і викладачів РДГУ.

Реставраційна рада схвалила роботи РДГУ, проведені в 2002, 2003 і 2005 роках, відзначивши, що стан пам'яток через рік після проведення консервації стабільний, і вони готові до експозиції [4]. Було здійснено приймання об'єктів, які підпали консервації 2005 р. Відзначено високу якість роботи як студентів і

викладачів РДГУ, так і реставраторів, атестованих ЮНЕСКО (усього 14 об'єктів), а також реставратора музею. Було визнано, що роботи реставратора Керченського заповідника сприяли збереженню й підготовці до експонування багатьох об'єктів, у тому числі пам'яток, які перебувають в аварійному стані. Консерваційні роботи у Керченському лапідарії в цей час ведуться грамотно й ефективно.

У процесі проведення студентської практики РДГУ й роботи міжнародної «Літньої школи консервації каменю» були обговорені питання реставраційної етики, у тому числі збереження зовнішнього вигляду й допустимої міри втручання у вигляд пам'ятки на прикладах експонатів лапідарія. Під час обговорення цих проблем між фахівцями різних реставраційних шкіл було досягнуто повне взаєморозуміння. Дискусії й спільна робота на конкретних пам'ятках сприяли обміну практичним досвідом реставраторів різних країн.

З огляду на те, що заповідник має лапідарну колекцію дуже значної цінності, учасниками акції були висловлені деякі побажання й рекомендації, які могли б допомогти заощадженню цієї пам'ятки світового значення й сприяти розширенню доступу до унікальної колекції:

- публікація звіту про роботу «Літньої школи консервації каменю» у виданнях України, Росії й Данії;
- надання необхідної інформації про колекції в міжнародні організації з охорони світової культурної спадщини (наприклад, ІСОМ);
- створення реставраційної майстерні на території самого лапідарія; оснащення лапідарія підйомними механізмами й допоміжним устаткуванням (список музейного устаткування європейського виробництва буде представлений у заповідник фахівцями з Данії); забезпечення витяжною вентиляцією, спеціальними інструментами й матеріалами для консервації каменю;
- навчання персоналу грамотному переміщенню експонатів, оскільки, з огляду на високу цінність і складність об'єктів, неприпустимо доручати роботу на пам'ятках некваліфікованому персоналу;
- зберігання об'єктів, аби уникнути їх повторного біозараження окремо від неопрацьованих експонатів;
- створення концепції консервації, збереження й показу всієї лапідарної колекції в цілому, затвердження цієї концепції на реставраційній раді музею й в органах охорони пам'яток, аби надалі керуватися єдиними естетичними й технічними принципами роботи з експонатами зібрань, навіть якщо роботи будуть виконуватися різними організаціями;
- складання плану й програми робіт з консервації експонатів, з виділенням об'єктів першої черги (найцінніші, призначені до показу найближчим часом, такі, що перебувають в аварійному стані).

Таким чином, можемо констатувати, що консерваційні й реставраційні робо-

ти в лапідарії виконуються на досить високому фаховому рівні. Однак на цьому рано заспокоюватися. На сьогоднішній день існує ряд недоліків у зберіганні лапідарних зборів. По-перше, фізико-хімічні характеристики матеріалів, особливості технічної культури виконання зобов'язує музейних працівників насамперед дотримуватися оптимальних режимів зберігання. Однак, у фондосховищі відсутні датчики температурно-вологісного режиму, система кондиціонування повітря.

Створення на науковій основі правильної системи зберігання лапідарних пам'яток є головною умовою існування лапідарної колекції. Слід звернути особливу увагу на створення оптимального музейного клімату, аби мінімізувати природний процес руйнування. Поняття «музейний клімат» включає температуру в приміщенні, що відповідає вологості повітря, чистоту атмосфери, освітлення [5]. Збиток, заподіяваний музейним фондам, значною мірою коріниться у незадовільних умовах зберігання: відсутність належного температурно-вологісного режиму, забруднювачі повітря й забруднення приміщень, надлишкова освітленість, комахи й цвіль, погано організована інвентаризація й каталогізація, а також слабка система забезпечення безпеки. Всі ці чинники служать катализаторами псування й руйнування предметів.

Для створення оптимального режиму зберігання необхідна організація регулярного контролю за змінами середовища у сховищах, а саме: встановлення датчиків температури й вологості у кожному сховищі. Організація роботи систем забезпечення мікроклімату (систем опалення, вентиляції й кондиціонування повітря) вимагає правильного вибору внутрішніх параметрів повітря, які будуть підтримуватися у фондосховищі. Температура повітря у сховищі повинна бути +15–18 °С, вологість — 50–55%. Тому ми вважаємо за доцільне оснастити кожне сховище кондиціонером, за допомогою якого в приміщенні підтримувалися б постійна температура й допустимий рівень вологості. Система кондиціонування повітря у сховищі гарантує, поза залежністю від зовнішнього повітря, підтримку необхідних параметрів мікроклімату: підігрів або охолодження повітря, а також його осушення.

При цьому важливо пам'ятати, що різка зміна температури й вологості середовища у сховищах може негативно позначитися на стані пам'яток, який цілком стабілізувався, пристосувався до сформованих температурних умов. Ми додержуємося тієї точки зору, що рекомендуємо певну залежність мікрокліматичних умов від атмосферних. Цього можна досягти регулюванням роботи систем забезпечення мікроклімату в холодний, перехідний і теплий періоди року. Регулюючи роботу систем опалення, вентиляції й кондиціонування повітря, ми зможемо підтримувати необхідні параметри внутрішнього повітряно-середовища у фондосховищі.

Крім того, необхідно розробити систему світлозахисту сховищ і музейних залів для зняття перегріву в залах і зменшення амплітуди щоденних коливань

температури. Рівень освітленості залежить від орієнтації вікон залу, сезону року, часу доби й погодних умов. У межах одного залу він також не є рівномірним. Тому рекомендується уникати природного денного освітлення у сховищах і експозиційних залах, використати світлозахисні засоби, наприклад, тканеві завіси, що загороджують вікна щити, металізовану плівку, спеціальні стекла, жалюзі. Більш кращим для світлозахисту є вибір білого кольору [6]. Світова музейна практика по оптимізації висвітлення є одним з найважливіших напрямів консервації пам'яток мистецтва. Організація штучного освітлення суворо й докладно регламентується як вітчизняними, так і закордонними інструкціями й рекомендаціями [7]. Сумарні рекомендовані межі впливу світла на музейні експонати в рік — від 50 до 200 люкс.

Важливим напрямом музейної діяльності є комплектування фондів. На сьогоднішній день лапідарна колекція нараховує 2200 пам'яток. Необхідно також ураховувати, що вона щорічно поповнюється за рахунок нових надходжень із археологічних експедицій і охоронних розкопок заповідника, випадкових знахідок і дарувань. Тому у резерві завжди повинні залишатися вільні площі для розміщення нових надходжень пам'яток. Важливо також улаштувати кімнату-ізолятор для розчищення й біоїдної обробки нових лапідарних надходжень.

Лапідарна колекція викликає великий інтерес із боку археологів, філологів, мистецтвознавців і всіх, хто цікавиться історією й культурою. У зв'язку з цим особливо актуальним сьогодні є створення фондів відкритого зберігання. Мета відкритих фондів: розширити доступ відвідувачів до різноманітних груп лапідарних зібрань. Можливий і інший шлях. Це організація у фондосховищі постійно діючих, але періодично змінних виставок. Виставки й відкритий доступ до деяких колекцій можуть сполучатися.

При цьому необхідно враховувати, що в перспективі через сховище може проходити великий потік відвідувачів. Однак ці тенденції, не підкріплені належними програмами консервації й профілактики, призведуть до того, що наслідком цього зростаючого інтересу стане прискорене погіршення збереженості фондів. Тому важливо враховувати кількісний і якісний склад відвідувачів, організацію огляду, а також час відвідування фондосховища.

Оскільки головна проблема у будь-якій програмі із забезпечення збереженості — це продовження життя колекцій у майбутньому, у центрі будь-якої стратегії із забезпечення збереженості повинен стояти консерватор, а головним напрямом фондової роботи повинна стати превентивна консервація як стратегія забезпечення схоронності колекції. Превентивна, або профілактична консервація, припускає комплекс заходів, пов'язаних з належним змістом колекції і створенням належних умов для їхнього зберігання, й практично виключає безпосереднє втручання у фізичний стан музейних предметів. Установлюючи належний температурно-вологісний, світловий, біологічний режим збе-

рігання, ми вже здійснюємо консервацію предметів. Профілактична консервація повинна розглядатися також як підхід, за допомогою якого негативні наслідки старіння предметів, викликані поганими умовами зберігання, можна сповільнити або навіть зупинити, поліпшивши середовище зберігання [8].

На жаль, у цей час інженерне оснащення фондосховища лапідарія не відповідає вимогам музейного зберігання, що сильно ускладнює створення оптимальних кліматичних умов для збереження колекції. Усунення цього недоліку дозволить перейти від радикального реставраційного втручання в експонати до стратегії профілактики.

Отже, на сьогоднішній день у лапідарії впроваджується в життя розроблена нами стратегія консервації й реставрації пам'яток. Значно покращилися умови зберігання колекції. Участь у міжнародних грантах дає можливість плідно здійснювати науково-дослідну й консерваційну діяльність лапідарних об'єктів. Прийнято ряд заходів з комп'ютеризації лапідарія й устаткування фондосховища технічними пристроями.

Сьогодні збереження музейних колекцій — проблема, яку самостійно розв'язати заповідник не в змозі. Рішення її можливо лише в об'єднанні зусиль декількох організацій і фахівців різних професій за умови участі в конкурсах малих грантів на актуальні науково-дослідні розробки. Якщо сьогодні ми не зможемо змінити ситуацію у збереженні культурної й історичної спадщини, то завтра можемо втратити багато з того, що створено творчим генієм багатьох поколінь.

1. *Постникова О. Н., Антонова Е. И.* К проблеме сохранения древнегреческих стел Керченского лапидария // 175 лет Керченскому музею древностей: М-лы Междунар. конф. — Керчь, 2001. — С. 118–120.

2. *Постникова О. Н.* Причины разрушения каменных памятников архитектуры (экологический аспект) // Экологические рекомендации по экологическому мониторингу недвижимых объектов культурного наследия. — М., 2001. — С. 79–80.

3. *Кучеревская Н. А.* Проблемы реставрации и консервации лапидарных памятников Керченского заповедника // Охрана та використання культурної спадщини України: проблеми і перспективи: Зб. — Сімферополь, 2004. — С. 174–179.

4. *Агеева Э. Н., Антонова Е. И., Кочанович А. В., Постникова О. Н., Шишмарёв П. С.* Опыт консервации древнегреческих стел и изваяний Керченского лапидария // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. — Керчь, 2003. — С. 5–6.

5. *Надеждін А. М.* Збереження музейних пам'яток та проблеми їх реставрації // Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення: IV Міжнар. наук.-практ. конф.: Тези доп. 20–23 травня 2003 р. — Київ, 2003. — С. 98–99.

6. *Мохова Н. В.* Влияние света на температуру в залах экспозиции Государственного Русского музея // Проблемы хранения и реставрации экспонатов в художественном му-

зее. М-лы науч.-практ. семинара. — СПб, 2003. — С. 121–130.

7. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей музеев системы Министерства культуры СССР. — М., 1984; Рекомендации по проектированию искусственного освещения в музеях МК РФ. — М., 1989; Освещение музеев и художественных галерей: Практические рекомендации. Североамериканское общество технических специалистов по освещению. — М., 1999.

8. *Большакова Т. Ф.* Стабилизация и мониторинг окружающей среды в Государственном Эрмитаже как одно из направлений превентивной консервации // Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского. — СПб, 2003. — С. 12–18.

Наталія ПЕРЕПЬОЛКІНА

ЗІБРАННЯ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ СВІТЛИН З ФОНДІВ КЕРЧЕНСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА (1880-ті — 1920-ті роки)

Колекція стародавніх фотографій, що зберігаються у фондах Керченського історико-культурного заповідника нараховує близько 400 одиниць зберігання [1]. Початок формування цієї колекції було покладено ще на рубежі XIX і XX ст., коли Керченський музей старожитностей став фотографувати рідкісні предмети археології, що надходили до музею. Пізніше, у 1930–1940-ві рр., колекція поповнювалася випадковими окремими екземплярами. Планомірне, систематичне поповнення цих зібрань починається лише з 1960-х рр., коли археологічний музей був перетворений на історико-археологічний. Поява історичного розділу в структурі музею спричинило формування нових груп зберігання у фондах установи. Однак саме дореволюційний розділ колекції фотографій поповнювався у радянський період досить слабо у силу сформованих тоді політичних тенденцій і певних історичних стереотипів. Найбільш інтенсивне й масове поповнення цієї колекції слід віднести до останнього двадцятиріччя. Шляхи надходження фотознімків різноманітні: етнографічні експедиції, зустрічі зі старожилами міста, покупки у приватних колекціонерів.

Хронологічні рамки колекції охоплюють період від 1880-х до 1920-х рр. Найбільше інтенсивно репрезентований фотовиробами часовий діапазон від середини 90-х рр. XIX ст. й до кінця першого десятиліття XX ст.

Основна маса фотографій — це професійно виконані знімки, зроблені у керченських міських фотоательє Берштейна, Рубанчика, братів Резникових та ін. [2]. Приблизно п'яту частину колекції становлять аматорські знімки й фотографії, зроблені у фотомайстернях інших міст Росії. Крім цього, в колекції є кілька десятків фоторобіт (близько 50) хронологічні рамки яких, як і місце їхнього виготовлення, встановити не вдається.

Переважну більшість дореволюційних керченських фотографій можна розділити на дві основні групи: сюжетно-видові фотознімки й портретні фотозображення. До окремої групи можна віднести численні знімки різноманітних музейних предметів з археологічних знахідок Керченського музею старожитностей.

1. Керч, вул. Спіцинська. Будинок Домгера. Фотограф невідомий. Кінець XIX ст.

Кількість робіт, які належать до першої групи — сюжетно-видових, — становить близько 100 одиниць. Серед них тільки видові знімки, на яких зображені різні керченські вулиці, міські райони й квартали, окремі будинки, парки й мальовничі околиці градоначальства. Прикладом таких робіт можуть служити: панорамне фото фортеці Єні-Кале (фотограф невідомий, кінець XIX ст., № 1402); вид вулиці Спіцинської (нині — вул. ім. Кірова, № 1655); досить рідкісний знімок — вигляд лютеранської кірхи (фотограф-аматор Кеппель, 1905 р., № 2098). До таких саме рідкісних фотографій відноситься й знімок із зображенням церковно-парафіяльної гімназії (фотограф невідомий, кінець XIX ст., № 641), вигляд готелю «Лондон» на вул. Воронцовській (нині — вул. ім. Леніна, фотограф невідомий, початок XX ст., № 1629) та ін.

Такого роду фотографії дають можливість не тільки зорозуміти, як виглядало місто наприкінці XIX — на початку XX ст., але й простежити процес містобудування, зміни в архітектурному обличчі Керчі цього періоду. Окремі деталі, відбиті апаратом фотографа — вуличні ліхтарі, кінні візки, афішні тумби, покриття доріг і зелені насадження — дають уявлення про рівень міського благоустрою й життя городян південних провінцій Росії на зламі XIX–XX ст.

До сюжетних знімків можна віднести роботи, на яких відбитий вигляд окремих підприємств, цехів, транспортних комунікацій, майстерень; зафіксовані окремі робочі моменти. Серед цієї групи значний інтерес представляють фотографії М. Рубанчика (фотоальбом), присвячені відкриттю первістка керченської

металургії — Керченського металургійного заводу (М. Рубанчик, червень 1900 р., № 2705), фотографія «Будівельні роботи у фортеці» передана в музей А. Михайловою, дід якої був учасником оборони Севастополя 1854–1855 р. (фотограф невідомий, 1898 р., № 1384); зображення приватного пароплава грека Мефеніді «Тарас Бульба» на навантаженні у керченському торговельному порту (фотограф невідомий, 1903 р., № 1408), види консервної фабрики й серія фотографій із зображеннями робочих моментів і цехів у будинку нової тютюнової фабрики (фото Белікова, 1915–1920 р., №№ 992, 988, 989 та інші).

У розділі портретних фотографій можна виділити знімки, що запам'ятали групи людей (групові фото) і фотопортрети окремих особистостей.

Прикладом перших можуть служити такі фотороботи як: «Конторські службовці бельгійської компанії в Керчі (М. Рубанчик, початок XX в., № 1598), прекрасна фотографія випускників Олександрівської чоловічої гімназії із прізвищами й особистими розписами на паспарту всіх відбитих на знімку (М. Рубанчик, 1904 р., № 1553), «Вихованки дитячого Маріїнського притулку» (брати Рєзникови, початок XX ст., № 4072).

Великий інтерес для дослідників являють наявні в колекції окремі портретні знімки. На деяких з них зображення добре відомих в історії міста осіб: «Настоятель Свято-Троїцького собору протоієрей Станіславський» (М. Рубанчик, початок XX ст., № 7697), гласний Миської думи Айваз-Оглу (Беліков, початок XX ст., № 6545), фотографія Л. Аркадакської — учасниці одного з перших марксистських гуртків у Росії (М. Рубанчик, початок XX ст., № 5465).

У цій же частині колекції можна особливо виділити серію жіночих фотозображень. Ціла галерея виразних жіночих портретів дає можливість створити

2. Конторські службовці бельгійської компанії в Керчі. Фотограф М. Рубанчик, початок XX ст.

3. Випускники Олександрівської чоловічої гімназії. Фотограф М. Рубанчик, 1904 р.

узагальнюючий, відчутно-візуальний образ керчанки рубежу XIX–XX ст. — її зовнішності, манер, одягу, зачіски. Серед них — фотопортрет Лідії Мирошникової — дружини керченського купця 1-ї гільдії Мирошнікова (М. Рубанчик, початок XX ст., № 5825), «Сестри Артюшкіни» (бр. Резникови, початок XX ст., № 5466), «Олена Доброва» (М. Рубанчик, кінець XIX ст., № 7056).

Антураж, що доповнює портретні знімки, досить одноманітний у всіх фотографів: крісло, вази із квітами, стовпчики або фрагменти альтанки, на другому плані — драпірування матерією або так званий «задник» — велике панно із зображенням пейзажу. У переважній більшості всі фігури на портретних знімках дуже статичні.

Аматорські знімки, які зустрічаються в колекції, заслуговують на таку саму увагу, як і роботи професійних фотографів. Вони часто програвать за композицією сюжету, якістю знімка, але, як правило, живі й дуже динамічні. Фотографи-аматори запам'ятали для нас маловідомі сторінки з життя міста й городян кінця XIX — початку XX ст.: пікніки, сімейні торжества, спортивні змагання. Прикладом таких робіт можуть служити фотографії першої футбольної команди Керчі (фотограф невідомий, 1913 р., № 4864), гімназичного оркестру (фотограф невідомий, 1914 р., № 1176).

Значну частину колекції становлять фотографії археологічних знахідок, що зберігалися в Керченському музеї старожитностей. 35 фотографій із цієї серії зроблені фотографом Берштейном — античні мармурові надгробки, архітектурні деталі (№№ 6139–6141, 5980, 5949 і т. ін.), шістнадцять робіт належить М. Рубанчику: це, насамперед, знімки, що запам'ятали розкопки К. Є. Думбергом знаменитого «Левиного кургану» (1894 р.), колекція теракот і інших античних предметів (№№ 6189, 6104 і ін.). 42 фотографії виконані майстрами братами Резниковими — знімки античного скляного посуду, чорнолакових ваз, мармурових архітектурних деталей, християнських надгробків.

Усього в колекції простежується 13 прізвищ відомих і маловідомих фотографів. Це Шуляцький, Шильдкрет, Берштейн, Рубанчик, Соскін, Беліков, Кеппель, Сімвуліді, брати Резникови, Єропкін, Банкін, Жермунський, Євстаф'єва.

4. Християнський надгробок VI століття з колекції Керченського музею старожитностей. Фотограф Берштейн, початок XX ст.

Роботи Шуляцького в музейній колекції варто вважати найранішими (він почав працювати в місті 1885 р., інтенсивно трудився до кінця 80-х рр. XIX ст.) [3]. У колекції є два фотопортрети, виконані Шуляцьким. Шильдкрет розпочав діяльність у Керчі 1889 р., його робіт у колекції небагато [4]. Фоторобіт Берштейна в колекційних зборах понад п'ятдесят. Він був різноплановим фотографом. Серед його робіт є портрети городян, краєвиди Керчі, фотографії археологічних предметів [5]. Так само різножанровий є і Михайло Рубанчик. Він почав діяльність у місті як фотограф 1890 р. 1898-го р. Рубанчик відкрив у Керчі власну майстерню [6]. Знімків, що належать фотографові Соскіну, небагато: п'ять одиниць. Мало що відомо й про самого фотографа. Є припущення, що він належав до купецького роду Соскіних, який мешкав у Керчі в другій половині XIX — на початку XX століть. Беліков: у музейних зібраннях його робіт налічується дванадцять. Про самого фотографа практично нічого невідомо. Брати Резникови: їхніх робіт у колекції близько п'ятдесяти; в основному це портрети й знімки музейних предметів. Про них, як і про Белікова, майже нічого невідомо.

Євгеній Федорович Кеппель був фотографом-аматором, спочив 17 вересня 1910 р. «Акцизний чиновник за службою, фотограф-художник за покликанням». Спочатку спеціалізувався на пейзажах. Його знімки не раз удостоювалися спеціальних нагород і медалей. Останні п'ять років працював для Мелек-Чесменського кургану та Археологічної комісії й присвятив себе «винятково відтворенню пам'яток минулого Керчі». У зборах музею збереглося вісім його робіт [7]. Прізвище майстра Сімвуліді відоме лише завдяки чотирьом роботам, наявним у колекції музею. Єропкін, Банкін, Жермунський, Євстаф'єва стали працювати з 1914 р. і далі — у 20-ті рр. Їх можна віднести до фотографів «перехідного»

5. Л. П. Мирошнікова — дружина керченського купця 1-ї гільдії Мирошнікова. Фотограф М. Рубанчик, початок XX ст.

періоду. У колекції музею є цікава фотографія роботи Жермунського: «курси червоних командирів» — зйомка зроблена на тлі Кушниковського інституту шляхетних дівичь, де й розміщалися на той час курси. Дата: 1924 р. Пізніше Жермунський і Банкін працювали в трудовій артілі «Фотохудожник»

Фотографії майстрів, що працювали на зламі ХІХ–ХХ ст. (перші дев'ять чоловік з перелічених фотографів) визначаються дуже гарною якістю. Всі вони виконані на паспарту. На паспарту, у більшості випадків, стояло ім'я власника фотоательє або просто фотографа. Так, брати Рєзникови на початку робили відбиток на паспарту — «Бр. Рєзникови», потім, на звороті стали ставити додатково чорнильний штамп з аналогічним написом. Пізніше змінили саму назву, й на паспарту їхніх фоторобіт можна прочитати: «Художня фотографія Бр. Рєзникових. Керч». М. Рубанчик так само робив відбиток на паспарту й додатково ставив штамп чорнилом. Свій «фірмовий знак» Рубанчик іноді проставляв безпосередньо на самому фото з його лицьової сторони. Берштейн свій відбиток мав на паспарту й лицьовій стороні знімка. На звороті ставив штамп прямокутної форми у фігурній віньєтці. Кєппель відзначав фотороботи відбитком на паспарту, де вказувалося: «С. Ф. Кєппель. Фотограф-аматор».

Зібрання дореволюційних фотографій продовжує формуватися й у цей час. Нові надходження до цієї колекції відбуваються щорічно. Але той фотоматеріал, що уже зібраний, описаний, вивчений і виділений в окрему колекцію, є нашою коштовною культурною спадщиною, що наочно ілюструє маловідомі сторінки історії Керчі, життя й побут городян на зламі ХІХ–ХХ ст.

1. Група дореволюційних світлин, яка знаходиться на обліку в науково-допоміжному фонді, в цьому огляді не розглядається
2. Хронологічний аналіз колекції потребує додаткового більш копіткого дослідження.
3. Державний архів АРК (далі — ДА АРК). — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 1699.
4. ДА АРК. — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 1976 (1889 р.)
5. Там само. — Спр. 3593 (1898 р.)
6. Там само. — Спр. 2159 (1890 р.)
7. Отчет Императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1909 г. по 14 ноября 1910 г. — Одесса, 1911. — С. 29.

6. Розкопки «Левиного кургану». Фотограф невідомий, 1894 р.

Иван ПАНЧЕНКО

КЕРЧЬ В ТИПОГРАФСКИХ ИЗДАНИЯХ (по материалам фондовой коллекции Керченского заповедника)

В фондах Керченского историко-культурного заповедника, 180-летие основания которого отмечается в июне 2006 года, хранится довольно большая коллекция типографских изданий, в которой насчитывается около 7 тыс. музейных предметов [1]. Коллекция в качестве самостоятельной группы хранения в фондах заповедника была выделена в конце 1973 — начале 1974 года. Первая запись в действующую инвентарную книгу датируется 1974 годом.

Более 130 музейных предметов коллекции — это книги о городе Керчи, ее истории, экономике, устройстве, быте, о жителях города — керчанах.

В статье предполагается рассмотреть и систематизировать некоторые, наиболее интересные группы печатных изданий этой части коллекции.

Учитывая то обстоятельство, что Керченский музей древностей, правопреемником которого является заповедник, на протяжении всей своей истории занимался производством археологических изысканий на территории, входившей в состав Боспорского царства, и хранил, в основном, археологические коллекции, особенный интерес представляют собой печатные издания, связанные с этой стороной деятельности музея.

Одним из раритетных изданий, хранящимся в фондах заповедника, является книга «Боспорское царство сь его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами» [2]. Автор книги — директор Керченского музея древностей, который занимал этот пост с 1833 по 1855 год.

В предисловии к книге автор пишет: «Находясь в Керчи, с 1821 года..., в стране, где все дышит древностью, еще более возбудило мою охоту к занятиям археологическим» [3]. Известно, что в результате археологических раскопок в первой половине ХІХ века, в Керченском музее, несмотря на то, что лучшие вещи увозились в Императорский Эрмитаж, собралась довольно значительная коллекция античных памятников. Учитывая это, А. Б. Ашик взял на себя труд обобщить результаты исследований, опубликовать накопленные в музее ред-

кости и тем самым «наполнить существующий недостаток в сфере археологии» [3]. По сути, некоторые разделы этого издания можно считать одним из первых каталогов Керченского музея.

В первой части — четыре главы:

I глава — о поселениях на берегах Черного моря, на Таманском и Керченском полуостровах, о народах, подвластных Боспорским царям;

II глава — о следах строений древнего зодчества и валов;

III глава — о Божествах Боспора, летосчислении и монетах, буквах на монетах;

IV глава — история царей с присовокуплением древних надписей.

Во второй части книги содержится интересная информация о древних гробницах, Боспорских курганах, надгробных памятниках.

В третью часть книги помещено описание медальонов, ваз, глиняных статуэток, масок, ламп, сосудов, мрамора, золотых вещей и других находок. В книгу вклеены планы, карты и рисунки найденных в древних захоронениях вещей.

Интересна история этой книги. Как известно, музейные коллекции и библиотека сильно пострадали в годы Великой Отечественной войны. В послевоенные годы для восполнения библиотечного фонда музей приобретал в разных регионах страны литературу, связанную с археологическими изысканиями на территории Керченского полуострова. Так один экземпляр «Боспорского царства» попал в библиотеку музея.

Экземпляр, хранящийся в фондовой коллекции типографских изданий, поступил в музейное собрание в 1973 г. Это были годы, когда музейные работники, следуя необходимости помещать в экспозициях материал о революционных событиях, вели большую собирательскую работу. Одним из ключевых событий революции 1905–1907 гг. в Керчи был еврейский погром. Для защиты местного населения молодежь города организовала дружину самообороны, которая вступила в перестрелку с черносотенными отрядами, грабившими и избивавшими местное население. В ходе перестрелки был убит один из дружинников — керченский гимназист — Петр Кириченко. Долгие годы в семье Кириченко хранились некоторые личные вещи трагически погибшего юноши. В 1973 году семья Кириченко, которая к тому времени жила в Ленинграде, приняла решение передать в Керченский музей часть этих вещей, в числе которых оказалась и книга А. Б. Ашика «Боспорское царство».

Особую значимость этот экземпляр известного труда А. Б. Ашика приобретает в связи с тем, что на нем сохранился автограф автора. Надпись датирована 8 марта 1848 года, приводим ее дословно: «Достойнейшему Кириллу Карловичу Дитериксу в знак глубокого уважения и преданности».

Тему археологических исследований на Керченском полуострове продолжают труды последующих директоров Керченского музея древностей. Это,

прежде всего, сборник оттисков статей из Записок Одесского общества истории и древностей, написанных В. В. Шкорпилом и Ю. Ю. Марти [4]. Сборник составляют, в основном, работы, посвященные исследованию эпиграфических памятников, найденных в разные годы на территории Керченского полуострова.

Традиционно современные исследователи истории Боспора результаты своих научных изысканий передавали не только в библиотеку музея, а затем заповедника, но и в фондовую коллекцию типографских изданий. Часть этих изданий имеет дарственные надписи.

Так, например, в фондах заповедника хранится книга В. Ф. Гайдукевича «Античные керамические обжигательные печи», написанная по результатам раскопок в Керчи и Фанагории в 1929–1931 гг. [5]. В книге автор, на примере больших обжигательных печей поздне-римского времени, найденных на территории городища Пантикапей, и в Фанагории, анализирует уровень местного керамического производства Боспорского царства. На страницах помещены снимки, чертежи, рисунки описываемых объектов. Содействие В. Ф. Гайдукевичу в работе по изучению обжигательных печей и помощь оказал директор Керченского археологического музея Ю. Ю. Марти.

В начале 70-х гг. на смену маститым ученым предыдущих десятилетий пришли новые исследователи, некоторые из которых начинали свою деятельность в Керченском музее. Представителем этого поколения ученых можно считать Е. А. Молева, автора книги «Митридат Евпатор», Создание Черноморской державы под редакцией Р. А. Стручалиной [6]. В книге рассказывается об одном из героев античной истории — понтийском царе Митридате VI Евпаторе.

Коллекция типографских изданий дает представление и о современном состоянии научных исследований в Керченском заповеднике. Традиционно в коллекцию поступают сборники материалов научных конференций, работы исследователей античной и средневековой истории Боспора, новой и новейшей истории Керчи, в том числе и сотрудников заповедника.

Интересные материалы опубликованы в юбилейных сборниках. В их числе тезисы докладов научной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Владислава Шкорпила [7], а также сборник тезисов докладов юбилейной конференции, проходившей 15–16 октября 1991 г. «Проблемы археологии и истории Боспора» [8] и посвященной 165-летию основания Керченского музея древностей. В сборник вошли тезисы 23 докладов археологов Москвы, Ленинграда, Крыма, сотрудников КГИКЗ.

В фондах заповедника хранится и первый музейный путеводитель, изданный в 1937 году, и содержащий ценные сведения по истории Керчи [9].

В первое десятилетие после установления Советской власти одним из направлений работы Керченского музея наряду с его основной археологической деятельностью становится краеведение.

Московское Отделение общества по изучению Крыма, созданное в 1923 г., выступило с инициативой организации Отделения общества по изучению Крыма на местах, в том числе и в Керчи и предложило заняться этим делом заведующему Археологическим музеем Ю. Ю. Марти.

Идея навстречу пожеланиям Керченского отделения общества, Московское отделение направило в Керчь в 1928 г. крупную экспедицию (около десяти человек), в состав которой входили ученые московских научных учреждений во главе с профессором 1-го МГУ Б. Ф. Доброжиным.

На основании проведенной работы были сделаны 32 доклада на заседаниях секций о перспективе развития промышленности, сельского хозяйства, рыболовства Керченского района. В мае 1927 г. открылся музей Местного Края, размещавшийся вначале по улице Свердлова, а с января 1928 г. — на ул. Ленина, 30.

Становлению краеведения Керченского района в конце 20-х годов XX века посвящен «Сборник статей по экономике и быту Керченского района» [10], изданный в 1929 г. Керченским отделением общества по изучению Крыма. В сборнике помещены статьи девяти авторов по вопросам производительных сил края, его экономике, быту и истории. В статье Ю. Ю. Марти «О ближайших задачах краеведения в Керченском районе» намечены перспективы создания в городе ряда музеев, показаны пути реализации этих планов.

В ходе проведенной организационной работы в Керчи возник Музей Местного Края, созданный Керченским отделением общества; был организован специальный рыбопромысловый музей при Керченской рыбо-хозяйственной станции с отделами ихтиофауны Азово-Черноморского бассейна. Сельское хозяйство района было представлено в экспозиции музея при Доме Крестьянина.

Учитывая все это, без преувеличения можно сделать вывод о том, что Керченский музей, несмотря на свой основной профиль, уже в первой четверти XX века стал центром краеведческой работы.

Интереснейшим источником по истории дореволюционной Керчи являются путеводители по Крыму, изданные в разных типографиях. Фонды Заповедника располагают книгой «Крым: путеводитель» под редакцией К. Ю. Бумбера, Л. С. Вагина, Н. Н. Клепинина и В. В. Соколова [11] изданной в 1914 г. в Симферополе в типография Таврического губернского земства.

В первой части путеводителя опубликованы материалы о древнем Боспоре и его столице Пантикапее, а в справочном разделе информация о маршрутах, которыми путешественник начала XX века мог воспользоваться для того, чтобы лучше познакомиться с прошлым и современным ему городом.

Природные богатства Керченского полуострова описаны во многих изданиях: воспоминаниях путешественников, исследовательских статьях, очерках. Одним из редких изданий этого направления является иллюстрированный журнал «Природа и люди», изданный в 1914 г. [12]. В нем помещена статья, описыва-

ющая одно из интереснейших природных явлений на территории полуострова — грязевые вулканы. В частности, речь в статье идет о Булганакских сопках.

Одним из самых больших разделов литературы о Керчи можно считать издания, связанные с промышленным развитием края в продолжение последних двух веков: с начала XIX и по конец XX в. Все это время Керчь по праву считалась одним из крупных промышленных центров вначале Таврической губернии, а затем Крыма. По своему характеру эти издания разноплановые: это и научные исследования, и очерки, и публицистика. Дополняя друг друга, они позволяют исследователям промышленной истории региона составить более цельное представление о предмете изучения.

На развитие Керчи в первой трети XIX в. оказал влияние учрежденный в 1821 г. план строительства карантин для нужд открытого в том же году Керченского порта, а позже и портовой таможни.

10 октября 1821 года Александр I подписал именной указ об открытии Керченского порта: «...Признав полезным для улучшения торговли нашей на Черном и Азовском морях, открыть новый торговый порт в Керчи, повелели мы составить о том надлежащее постановление». Открытие порта позволило расширить внешнюю торговлю и прежде всего хлебом и рыбой, способствовало росту города Керчь.

Материалы по истории и развитию Керченского морского порта содержатся в книге К. В. Мочульского «Морской порт Керчь», изданной в 1966 г. тиражом 1000 экземпляров [13].

С распадом союзных отношений Керченский морской торговый порт работает в условиях становления рыночных отношений относительно стабильно, несмотря на сложности в условиях перестройки всей экономики и хозяйственных механизмов в стране.

Актуальной для экономики Керчи в конце XIX — начале XX веков была проблема использования железорудных месторождений Керченского полуострова. Эта тема развивается в целом ряде работ [14].

В начале 80-х гг. XVIII в. путешественником В. Ф. Зуевым были разведаны в Керчи запасы железной руды. Это подтвердили известные исследователи-ученые К. Габлиц, П. Паллас, В. Зуев.

В 1845 г. под руководством горного инженера А. В. Гурьева неподалеку от пос. Катерлес была построена домна, которая через год выдала из керченской руды 107 пудов чугуна, положившей начало развития металлургии в городе. Во время Крымской войны 1853–1856 гг. завод был разрушен. И только в 1897-м Брянское акционерное общество развернуло строительство металлургического завода. 30 мая 1900 года была задута и освящена первая домна на заводе. На работах было занято около 2,5 тыс. рабочих и тысяча строителей. Это было самое крупное предприятие не только Керчи, но и Крыма.

В конце 1925 г. Советское правительство приняло решение о строительстве крупного металлургического завода в Керчи на базе дореволюционного. Вместе с заводом строился и развивался поселок строителей и рабочих завода. В результате развернутого в конце 20-х — начале 30-х гг. промышленного строительства был выстроен металлургический завод — одно из самых крупных предприятий на территории Крыма.

Примечательно, что это предприятие продолжает функционировать и сегодня. В 2000 г. КМК отмечал 100-летие. Правда, имеющееся на заводе производство в корне отличается от того, которое существовало на заводе в довоенные годы, но предприятие, а точнее предприятия, перестраивают свою деятельность в зависимости от потребностей рынка, расширяют специализацию. Со строительством металлургического завода тесно связано появление еще одного крупного предприятия черной металлургии на территории Керчи: агломерационной фабрики. Истории первенца первых пятилеток посвящен очерк «Агломерат Камыш-Буруна» [15]. В период строительства промышленных гигантов особое значение приобрели бригады строителей, созданные из молодежи. Комсомольскому движению в те годы уделяли огромное значение. Целый ряд работ раскрывает участие молодежи Керчи в строительстве металлургического завода и агломератной фабрики, истории керченского комсомола [16].

Во второй половине XX в. Керчь по праву считалась крупнейшим промышленным центром Крыма. Вопросы работы промышленных предприятий черной металлургии этого времени отражены в целом ряде изданий [17].

Широкий круг литературы посвящен рабочим коллективам предприятий, новаторам производства, внедрению новых для советской эпохи методов организации труда и производства [18].

Керчь издревле является одним из важных центров рыболовства Азовско-го и Черного морей, в частности особого ценных пород. В 1913 г. вылов рыбы составил около 157 000 центнеров. С января 1918 г. в городе, когда недра земли, моря были объявлены общенародным достоянием, осуществлялась национализация добывающих предприятий.

В 1928 г. в Керчи возник кредитный союз рыбаков «Крымрыбакколхозсоюз» с организацией рыболовецких колхозов. Осуществленная организационная перестройка позволила добиться существенных успехов по добыче рыбы, укреплению производственной базы, роста материального благосостояния рыбаков.

1 октября 1950 г. создается База государственного лова рыбы и морского зверя. 16 октября 1958 г. из Керчи в Атлантический океан вышла первая рыбо-промысловая экспедиция. Первой Украинской Южно-Атлантической экспедицией начались широкие освоения глубинных недр океана.

В целях развития океанического промысла в январе 1965 г. база Гослова была реорганизована в Керченское управление океанического рыболовства —

КУОР. В 1965-м в Керчи был построен морской рыбный порт. К 1970 г. добыча рыбы выросла до 1403,9 тыс. центнеров. В сентябре 1972 г. на базе КУОР создается объединение «Керчьрыбпром» с десяти тысячным рабочим коллективом.

Развитие традиционного рыбного промысла на Азовском и Черном море, в целом рыбной промышленности, требовало научного обеспечения этой отрасли. В этих целях в 1922 г. учреждается Керченская ихтиологическая лаборатория (заведующий А. И. Александров), в дальнейшем переименованная в рыбо-хозяйственную станцию, которая являлась органом консультации и планирования рыбо-хозяйственной жизни Керченского района. В это же время организована Азово-Черноморская научно-промысловая экспедиция по изучению рыбных ресурсов (руководитель Н. М. Книпович).

В 1933-м на базе этих учреждений создается Азово-Черноморский научно-исследовательский институт морского рыбного хозяйства и океанографии (АзчерНИРО) с отделениями в Одессе, Батуми, Ростове-на-Дону. При АзчерНИРО создается судовая и авиационная разведка рыбы и дельфинов.

В 60–70-е гг. АзчерНИРО проводятся исследования в Атлантическом, Индийском, Тихом и других океанах. В 1988 г. институт переименован в Южный научно-исследовательский институт морского рыбного хозяйства и океанографии (ЮгНИРО) с отделениями в Одессе и Батуми. В 1995-м в состав ЮгНИРО вошли Азовские (Бердянск) и Севастопольские отделения.

Вопросам ихтиологии, промысловым запасам рыбы Черного и Азовского морей, организации и технике добычи, посвящены свыше трех десятков научных работ сотрудников института, хранящиеся в фондах заповедника.

Часть типографских изданий коллекции касается вопросов, объединяемых общим понятием культура. Наиболее обширна литература, в которой рассматриваются проблемы народного образования.

Состоянию образовательных учреждений в Керчи всегда уделяли особенное внимание. В конце XIX — начале XX вв. в городе и прилегающих к нему поселках действовала сеть учебных заведений различного уровня. Педагогические традиции, сложившиеся в дореволюционной Керчи были продолжены в советское время. В школах города трудилось немало интересных педагогов, опыт которых изучался и обобщался педагогической наукой. История просвещения в Керчи отражена в целом ряде изданий, среди которых особенный интерес представляет брошюра «Освящение нового здания общественной женской гимназии в Керчи 20 августа 1885 года» [19]. В брошюре опубликованы интересные сведения об одном из самых популярных учебных заведений Керчи, женской гимназии, в которой в начале XX в. обучались несколько сотен учениц. Примечательно, что здание было построено на средства, изысканные городским общественным самоуправлением.

Истории другого, не менее популярного учебного заведения Керчи посвящена брошюра «К 100-летию Керченской школы им. Желябова (1863–1963 гг.)»,

изданная в 1963 г. в Керчи тиражом 500 экземпляров [20]. Это учебное заведение с 1863 г. действовало как мужская гимназия, а после революции его преобразовали в общеобразовательную школу.

О выдающихся педагогах советского времени: преподавателе литературы, заслуженной учительнице УССР К. Я. Исаченко, учительнице начальных классов В. В. Коренной, учительнице математики и физики Е. М. Константиновой рассказывает сборник «1917–1957: Передовые люди педагогического труда Крымской области» [21]. Е. М. Константинова, коренная керчанка, выпускница рабфака Керченского коксохимзавода, посвятила всю свою жизнь делу воспитания молодежи. Ею переданы в фонды интересные фотографии, рассказы-ваущие о жизни ее семьи, о дореволюционной Керчи. Теме образования посвящены буклеты, проспекты 1970–1980-х гг., обобщающие опыт работы школ, предметных кабинетов Керчи.

Отдельную группу типографских изданий составляют книги, связанные с историей революционного движения в Керчи. Наиболее ранние издания представлены работами Истпарта Крыма, в которых помещены материалы о революционных событиях 1905–1907 гг., а также 1917–1920 гг. [22]. Это издание давно стало раритетным из-за малого тиража, которым был издан сборник. Освещенные в нем материалы представляют интерес еще и потому, что были опубликованы вскоре после описанных событий, а, значит, несут, в меньшей степени, чем последующие работы, следы политических коррекций. Одна из работ посвящена самому трагическому событию 1905 года в Керчи — еврейскому погрому, в ходе которого среди гражданского населения были раненные и убитые. Еврейский погром в Керчи и его уроки глубоко потрясли все слои городского общества. Изданная Истпартом статья написана непосредственным участником событий В. Камшицким и содержит интересные наблюдения и свидетельства очевидца.

Тему революционных событий на территории Крыма и Керчи продолжает ряд сборников советского времени. О событиях 1917–1920 гг., керчанах, активных участниках этих событий можно прочитать в сборниках воспоминаний старых большевиков [23].

В коллекции типографских изданий заповедника наряду с работами научного характера хранятся произведения литераторов: писателей, поэтов, публицистов.

С образами дореволюционной Керчи можно познакомиться, например, в рассказе В. Г. Короленко «Рыбалка Нечипор», включенного в один из томов собрания сочинений, издававшегося в качестве приложения к журналу «Нива» за 1914 г. [24].

Интерес не только для любителей поэзии, но и для историков представляет сборник избранных стихов Георгия Шенгели, известного поэта-переводчи-

ка, который учился в Керченской мужской гимназии. Хранящийся в фондах заповедника экземпляр сборника имеет автограф автора [25]. Стихи, помещенные в сборник, это итог двадцатилетней работы поэта, поэта-гражданина, участвовавшего в жизни страны, это, наконец, стихи о родном городе — о Керчи.

Обширный материал, посвященный городу Керчь, содержится в произведениях писателя, керчанина — Вадима Сафонова, лауреата Государственной премии СССР, почетного гражданина Керчи. Его перу принадлежит свыше сорока книг, в которых автор размышляет на вечные темы: Родины, большой и малой, о поиске своего места в этом мире, связи поколений и др. В коллекции типографских изданий хранятся несколько томов с произведениями Вл. Сафонова.

На первой странице первого тома трехтомного собрания сочинений В. Сафонова написал: «Керченскому историко-археологическому музею, одному из славнейших и много сделавших музеев нашей страны, с собственной долгой, славной историей, — от одного из сограждан замечательного города Керчи, с глубоким уважением и Вашему благородному делу! И на добрую память эти три тома...» Надпись датирована 16 ноября 1984 г. [26]. Последний дар В. Сафонова, поступивший в фонды заповедника, — это три его сборника, переданные в 1995 г. сотруднику заповедника во время встречи в Москве, где последние годы жил писатель. Он почти ничего не видел, но сумел все же написать на книгах посвящение: «Моему родному городу Керчи» [27]. В рассказе «Город у трех морей» В. Сафонов пишет: «каждый раз, что я приезжаю в Керчь, город раскрывается какой-то новой, прежде не замеченной прекрасной особенностью». «Рядом стоящее прошлое — где еще так внятно это?». Писатель видит строящийся, расширяющийся город, за которым вырастает навеки незабываемое: «то, что все это значило тогда, то без чего нет Керчи». «...Всякому становится очевидной совершенно особенная связь между городом и его Горой» — Митридатом — визитной карточкой Керчи. Восхищаясь бегущей на вершину Митридата отреставрированной лестницей, «никем не воспетой», автор подчеркивает, что она несравнима ни с прославленной одесской, ни с Испанской лестницей в Риме [28].

Тема родного города звучит и в произведениях мастеров художественного слова — керчан. Очерки, повести, рассказы, стихи, позволяют зримее представить себе город Керчь и людей, которые в нем живут. В фондах заповедника представлено творчество В. Маковецкого [29], В. Левенко [30], Н. Славина [31] и других писателей и поэтов.

В рамках статьи невозможно дать полную характеристику всех изданий, содержащих сведения об истории, экономике, культуре Керчи, поэтому мы постараемся обозначить только основные группы такого рода печатных изданий. Все они в той или иной мере могут служить источником по изучению истории города для историков и краеведов. Некоторые из хранящихся в фондах заповедника из-

даний давно уже вследствие малых тиражей стали раритетными. Особый интерес представляют книги с автографами и посвящениями авторов. Как и весь фонд, типографские издания о Керчи является частью культурного наследия Украины.

1. Коллекция типографских изданий по истории Керчи периода Второй мировой войны выделена отдельно.

2. Ашик А. Боспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами. Соч. Антона Ашика, Директора Керченского музея, состоящего в ведении Министерства иностранных дел и члена разных ученых обществ ч. I, II, III. — Одесса, 1848. — Ч. III // Фонды КГИКЗ. — ТИ-46.

3. Там же. — Ч. III. — С. 318.

4. Отписки статей из Записок Одесского общества истории и древностей (статьи В. В. Шкорпила и Ю. Ю. Марти) // Фонды КГИКЗ. — ТИ- 5831.

5. Гайдукевич В. Ф. Античные керамические обжигательные печи (по раскопкам в Керчи и Фанагории в 1929–1931 гг.) // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — М.; Л., 1934 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-611.

6. Молев Е. А. Митридат Евпатор. Создание Черноморской державы / Под ред. Р. А. Стручалиной. — Саратов, 1976 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-6046.

7. Тезисы докладов научной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Владислава Шкорпила. — Керчь, 1993 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-6041.

8. Проблемы археологии и истории Боспора (К 165-летию основания Керченского музея древностей): Тез. докл. юбил. конф. 15–16 октября 1991 г. — Керчь, 1991 // Фонды КГИКЗ. — ТИ- 6043.

9. Путеводитель по Керченскому историко-археологическому музею им. А. С. Пушкина / Сост. Ю. Ю. Марти. — Керчь, 1937 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-7829.

10. Сборник статей по экономике и быту Керченского района. — Керчь, 1929. — Вып. 1 // Фонды КГИКЗ. — ТИ- 4943.

11. Крым: путеводитель. — Симферополь, 1914 // Фонды КГИКЗ. — КП-160337.

12. Природа и люди: Иллюстрированный журнал науки, искусства и литературы. — 1914. — № 30 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-49.

13. Мочульский К. В. Морской порт Керчь: Историч. повесть. — Керчь, 1966 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-8170.

14. Трахтер В. С. Керченская проблема и будущее Керченского металлургического завода. — Керчь, 1929 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-348; Кальвафи М. Железный полуостров. — Симферополь, 1930 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-349; Борисоглебский М. Америка в Керчи. — М., 1931 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-4263.

15. Агломерат Камыш-Буруна: История фабрик и заводов. — Симферополь, 1978 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-5918.

16. Бабичев Г. В борьбе мужала юность. — Симферополь, 1967 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-5883; Боевая молодежь. Сб. статей. — Симферополь, 1988 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-

5884; Вперед, комсомольское племя. Сб. статей. — Симферополь, 1948 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-5520.

17. Вопросы обогащения Керченских железных руд. — Киев, 1961 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-803; Материалы областной конференции молодых ученых Крыма. — Симферополь, 1969 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-3100; Никитина А. И., Арбузов В. А. Агломерация железных руд. — 1957 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-2534; Еркин И. Всегда в поиске. — Симферополь, 1963 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-4952.

18. Виноградов В. Умелец. — Симферополь, 1963 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-4951; Болтин М. Мастер вогненної професії. — Симферополь, 1986 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-4953; Жуковская Т. В. Профессия судостроитель — призвание наставник. — Л., 1979 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-3498; Аганов А. П. Во главе соревнования. — Симферополь, 1975 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-5628; Махлин Я. П. В борьбе за технический прогресс. — Симферополь, 1960 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-4959; Петренко А. Н., Езорский П. Ф. Что дает малая механизация. — Симферополь, 1958 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-4507.

19. Освящение нового здания общественной женской гимназии в городе Керчи 20 августа 1885 г. — Керчь, 1885 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-2764.

20. К 100-летию Керченской школы им. Желябова (1863–1963 гг.). — Керчь, 1963 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-805.

21. Передовые люди педагогического труда Крымской области. 1917–1957 гг. — Симферополь, 1957 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-404.

22. Революция в Крыму: Историч. сб. Истпарта Крыма. — Симферополь, 1924. — № 2 (4) // Фонды КГИКЗ. — ТИ-5230.

23. Костюк Н. У полум'ї революції (Спогади старого більшовика). — Киев, 1974 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-491; В борьбе за Советский Крым: Воспоминания старых большевиков. — Симферополь, 1958 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-884; Юрченко П. И. Петровские каменоломни и партизанское движение в Керчи по воспоминаниям участника // Сборник статей по экономике и быту Керченского района. — Керчь, 1929. — Вып. I. — С. 59–71.

24. Короленко В. Г. Полное собрание сочинений. Приложение к журналу «Нива» за 1914 год. — Пг, 1914. — Т. 9. — С. 430 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-4848.

25. Шенгели Г. Избранные стихи 1914–1939 гг. — М., 1939 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-4300.

26. Сафонов В. Собрание сочинений: В 3 т. — М., 1982 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-3556.

27. Сафонов В. Песок под босыми ногами. — М., 1988; Сафонов В. Гнездо Эола. — М., 1995; Сафонов В. Дом в меловых полях. — М., 1991 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-7043–7045.

28. Сафонов В. Дом в меловых полях. — М., 1991. — С. 478.

29. Маковецкий В. Керченские километры: Очерки. — Симферополь, 1969 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-5615; Маковецкий В. Скифское золото. — Симферополь, 1976 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-55930; Левенко В. Сквозь прошедшие дожди. — М., 1993 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-7072.

31. Славин Н. Д. Корабли и люди // Земля и земляки. — Симферополь, 1981. — С. 26–38 // Фонды КГИКЗ. — ТИ-3184.

Олена ЗІНЬКО
СКЛЕП ДЕМЕТРИ

На території сучасної Керчі розташовуються руїни найдавнішого міста України — Пантікапея, заснованого у VI ст. до н. е., який протягом більш ніж тисячі років був столицею могутньої держави античного світу — Боспорського царства. Ще в XIX ст. тут були розпочаті археологічні розкопки, й саме завдяки першим дослідженням античних пам'яток на берегах Керченської протоки, здійснених П. І. Дюбрюксом, І. А. Стемпковським, Д. В. Карейшею, А. Б. Ашиком, у Російській імперії йде становлення класичної археології як історичної наукової дисципліни. Саме тоді, 1826 року, в Керчі засновується один з перших публічних державних музеїв — Керченський музей старожитностей, який очолював Жан-Море де Бларамберг.

Однак античне місто — це не тільки оборонні споруди, акрополь, житлові квартали, але й величезний некрополь (з грецьк. — «місто мертвих»), що простягається за міськими стінами, з різноманітними поховальними спорудами. Серед них особливу цінність являють склепи з поліхромним розписом. За два сторіччя археологічних досліджень таких боспорських розписних склепів було виявлено близько двох десятків, серед яких всесвітньвідомий склеп Деметри, котрий датується I ст. н. е.

Його виявлення належить до 1895 р. і обкутано таємницею, оскільки першими в ньому побували всюдисущі керченські грабіжники. Лише через кілька місяців відомий археолог — директор Мелек-Чесменського музею старожитностей В. В. Шкорпіл зміг оглянути похоронну камеру із фресками. У склепі, вибудованому з кам'яних блоків, до входу веде дромос, розташований віссю зі сходу на захід. У давнині вхід перекривався заставною плитою. Потім потрапляєш у погребальну камеру прямокутної форми (2,74 x 2,15 м) з напівциліндричним склепінням. Кожна стіна склепу, крім вхідної, має невелику нішу. Вхідний проріз зміщено вправо. На отинькованих вапняним розчином рожевого кольору стінах давні живописці зобразили персонажів давньогрецького міфу про викрадення дочки богині родючості Деметри — Кори — богом підзем-

ного царства Плутоном. Археологи змогли зняти копії цих зображень, які 1913 р. були опубліковані М. І. Ростовцевим (рис. 1). У першовідкривачів склепу Імператорською археологічною комісією навіть були придбані предмети, що перебували в склепі.

У наш час стіни склепу сильно ушкоджені вологістю, і збережені розписи мають потребу в реставрації. Під склепінням, окрім вхідної стіни, зараз можна побачити під намальованим у зоні звуження стін карнизом дві виноградні лози, що сходяться до ніші, й два грона винограду у вигляді простого з'єднання чорних кульок у трикутник без листя і вусиків на білому тлі, що обсіпався. На вхідній стіні збереглося зображення двох фігур. На південно-західному простінку від входу зображена молода жінка в скорбній позі, що підтримує правою рукою нахилену голову (рис. 4). Ім'я зображеної жінки підписано під фігурою грецькою: «*Calypso*».

На північно-східному простінку зображений молодий чоловік, що рухається в напрямку до жіночої фігури й до входу. Він тримає в руках жезл — кадуцій. Це Гермес — вісник олімпійських богів, — його ім'я написано під зображенням. Він іде шукати небіжчицю, аби супроводити її в житло бога підземного царства Аїда — Плутона. В обох фігур не зображені лінії ґрунту. Фігури розташовані в нейтральному просторі.

На кожній стіні влаштовано ніші. Їхні розміри варіюються: висота від 25,5 см до 29 см, довжина від 30 см до 34,5 см, глибина від 16,5 см до 18,5 см. Вони пофарбовані в чорний колір зі слідами білого листя, розсипаного по полю чорного кольору. М. І. Ростовцев порівнює ці листи із квіткою *opus signinum*. Перед нішею на південній стіні збереглися залишки світильника, які виступають зі стіни.

Стіна над входом прикрашена більшим аканфовим пагінцем, дві гілки якого з'єднуються у центрі гірлянди. Кожне стебло прикрашене фруктами: на одному можна розпізнати гранати (як поховальний символ), на іншому — букет

1. Склепіння й лонети склепу Деметри (за М. І. Ростовцевим), початок XX ст.

із трьох груш (зовсім недоречний у цьому контексті). Квіти засівають тло, що в оригіналі було білим.

Усе обмежено намальованим карнизом, пофарбованим жовтою вохрою і відтіненим праворуч деталями каштанового і білого тонів, що створює облудне враження архітектурного карнизу. Карниз обрамлений двома смугами блакитнувато-зеленого кольору із чорною нитковою смужкою й зверху, і знизу. Смуги намальовані за попередньо прокресленою по сирому тиньку розміткою.

Углибині склепу, на проти-лежній від входу стіні, зображена сцена викрадення Кори–Персефони Плутоном, який стоїть на колісниці, в якій запряжено чотирьох коней, керованих оголеним візницею, котрий вирує у повітрі (рис. 3). Персефону зображена напруженою немов статуєю. Нині від усієї її фігури зберігся лише низ її плаття. В Плутона відсутня густа борода й волосся, так само як і його ім'я, що було написано під склепіннями грецькими літерами: «Plouton». Збережене зображення відрізняється від акварелі, вміщеної в книзі М. І. Ростовцева настільки, що можна навіть сумніватися в точності копії. Ростовцев добре проаналізував особливості цієї сцени. Він відзначає скрупульозність у зображенні корпусу колісниці й схематичність в описі коней (у коней бракує двох ніг), у фігурі Плутона немає лівої руки.

На стелі склепу зображений великий медальйон (діаметром 77 см), прикрашений погруддям Деметри (рис. 2). На ньому грецькими літерами на блакитнувато-зеленому тлі написано її ім'я. Це жінка невизначеного віку, із серйозним, строгим обличчям, багато прикрашена золотим кольє, одягнена в хітон зеленувато-чорного кольору. Волосся каштанові зі звисаючими хвилястими локонами зачесані на проділ посередині й спадають кучерявими хвилями на плечі. Погляд Деметри супроводжує того, хто увійшов, від самого входу до будь-якого місця у склепі. Це зображення майстерно виписане, й за силою впливу порівняне з фаюмським портретом.

Протягом усього ХХ ст. науковці раз у раз відзначали погіршення стану живопису склепу, особливо це характерно для другої половини минулого століття. Стан пам'ятки у 1990-х рр. був вже катастрофічним, ґрунтові води затоп-

2. Зображення Деметри (сучасний стан)

лювали погребальну камеру (0,30 м від рівня підлоги), стіни якої вибудовані з каменя черепашнику, що різко погіршило стан тинькового шару, нанесеного на камінь. Сформований температурно-вологісний режим у склепі не відповідав необхідному режиму для збереження фрескового живопису.

Розуміючи, що держава не має сил допомогти пам'ятці, 1995 р. у Керчі створений Благодійний фонд «Деметра». Однією з головних завдань цієї благодійної організації стала фінансова й наукова допомога у справі збереження пам'ятки археології I ст. з унікальним фресковим розписом — склепу Деметри. Першим кроком у діяльності Фонду стала організація 1997 р. франко-українського семінару з проблем реставрації склепу Деметри, що був проведений разом з Комітетом з охорони й використання пам'яток історії й культури АРК, Керченським заповідником і Центром дослідження монументального римського живопису Французької академії наук. Усі фахівці, що взяли участь у роботі семінару, підтвердили необхідність будівництва кільцевого дренажу навколо склепу на глибині 8 м від денної поверхні для зниження рівня ґрунтових вод у склепі Деметри до оцінки 1 м нижче рівня підлоги погребальної камери.

Благодійний фонд «Деметра» знайшов необхідні кошти, оплатив проектні роботи, а потім профінан-

3. Сцена викрадення Деметри (сучасний стан)

4. Зображення німфи Калісо (сучасний стан)

сував роботи з будівництва кільцевого дренажу навколо склепу й відведення води у зливову систему. Саме наявність цієї споруди врятувало склеп від підтоплення під час вересневої 2002 р. повені у місті. Кільцевий дренаж також сприяє поступовій нормалізації температурно-вологісного режиму в склепі, необхідного для збереження фрескового розпису.

Зараз розроблений проект гідроізоляції підземної погребальної камери склепу, який після державної експертизи та затвердження буде здійснюватися за рахунок благодійних коштів Фонду «Деметра». Лише потім можна буде розпочати консервацію фресок.

Анна ЖЁЛТИКОВА

КОЛЛЕКЦИЯ ТЕРРАКОТ ИЗ ФОНДОВ КЕРЧЕНСКОГО ЗАПОВЕДНИКА

На 1 января 2006 г. в музейной коллекции терракот насчитывается 2 996 единиц хранения. В основном, это материал с городищ и некрополей Боспорского царства: Пантикапея, Мирмекия, Тиритаки, Порфмия, Парфения, Китея, Илурата, Акры, Нимфея, а также сельских усадеб, расположенных на востоке и северо-востоке Керченского полуострова.

Самые ранние по времени обнаружения в современной коллекции терракотовые статуэтки были найдены в 1829 году.

Во второй половине 70-х годов терракоты были выделены в самостоятельную коллекцию с шифром «КТ». В эту коллекцию вошли не только статуэтки из глины, но и небольшие фрагменты керамических архитектурных деталей, оформленных в художественном стиле: антефиксы с изображением медузы Горгоны, пальметт, цветков арацеи; симы с растительным и геометрическим орнаментом и т. п. Есть в коллекции небольшое количество фрагментов рельефных сосудов, например, гуттус в виде полуфигуры богини Деметры, или налпы в виде масок сатиров, женских головок. Основная часть коллекции — лепные и выполненные в форме статуэтки из глины. По времени создания их можно подразделить на несколько групп. Первая, самая ранняя, объединяет терракоты V — первой половины IV вв. до н. э., и относится к периоду полисного существования Боспорских городов. Это в основном привозные образцы, представляют собой изображения божеств. Древнейшие терракотовые статуэтки выполнены в стиле архаической ионийской скульптуры. Показательны ранние статуэтки из раскопок Тиритаки 1938 г., опубликованные В. И. Денисовой в работе «Коропластика Боспора»: это изображения богини, восседающей на троне.

Наиболее интересным экземпляром этой группы можно считать терракотовую статуэтку V в. до н. э., которая поступила в фонды музея в 1963 году. Статуэтка была найдена при вспашке поля в окрестностях города трактористом лесхоза Ероховым и сдана им в музей. Высота статуэтки — 16,7 см [1].

В это же время на Боспоре появляются первые протомы — маски женского божества, в основном, ионийского происхождения. Обычно, такие изображения служили votivными дарами в святилищах, или же включались в состав погребального инвентаря. Все они имеют строго каноническую позу и застывшую, так называемую «архаическую», улыбку на лице.

Следующая группа терракот — эллинистического периода — представляет собой наиболее многочисленную и разнообразную по тематике часть коллекции. Эта группа терракот относится к периоду становления Боспорского царства и соответствует времени наивысшего расцвета античной коропластики.

Терракоты этого периода составляют ядро коллекции заповедника. Лишь небольшой процент приходится на привозные образцы. Основная масса терракот представляет собой изделия местных коропластов. Они выполнены из местной глины по лучшим образцам Средиземноморья. В этот период мастерские коропластов существовали в Пантикапее и Фанагории. В 1962 г., в районе архаических жилых домов в Пантикапее, на горе Митридат, недалеко от металлургической мастерской с остатками обжигательной печи, была открыта архаическая мастерская гончара и коропласта [2]. С самого начала существования городов Северного Причерноморья возникает местное производство терракотовых статуэток. Установление их местного производства важно не только как показатель уровня ремесла, но и как свидетельство степени развития культуры Боспора.

Эллинистические терракоты Боспора отличаются большим разнообразием сюжетов. Строгие изображения божеств, величаво стоящих, или сидящих в торжественных позах, сменяются фигурками, полными жизни, свободы движений. Появляются типы, отражающие реальную жизнь: женщина с ребенком на руках, юноши, стоящие в спокойной позе.

В это же время на Боспоре появляется множество протом богини Деметры — со склоненной в глубокой скорби головой, в калафе или стефане под покрывалом, со сложенными на груди руками. Таких канонических изображений богини плодородия в коллекции Керченского музея насчитывается около двухсот. Думается, что это следует связывать с той ролью, которое играло земледелие, покровительницей которого считалась Деметра, в хозяйственной жизни Боспора.

В эпоху раннего эллинизма пока еще преобладают сюжеты культового характера: изображения божеств, фигуры с приношениями, танцовщицы, девушки в венках, маски Диониса, сатиров, театральные маски, статуэтки актеров, мимов. Находки статуэток актеров принято увязывать с существованием на Боспоре театра и празднованием Великих Дионисий. Оригинальна терракотовая статуэтка, изображающая стоящую женскую фигурку — гротеск: беременная женщина, задрапированная в хитон и пеплос [3]. Женщина правой рукой

придерживает плащ на уровне носа, левой рукой держит складки плаща на животе. Возможно, это актер в роли беременной женщины. Статуэтка датируется IV в. до н. э., была найдена во время раскопок на мысе Зюк в 1980 г. Восточно-Крымской археологической экспедицией.

В течение всего эллинистического периода в коропластике Боспора доминирует образ Афродиты. В раннеэллинистическое время преобладают три основных типа: Афродита в виде полуфигуры, Афродита, сидящая на скале или стоящая Афродита. Довольно часто встречается образ, который принято трактовать как Афродита Анадиомена с дельфином у ног. В 1979 г., там же, где и предыдущая статуэтка, на мысе Зюк, была найдена терракотовая статуэтка малоазийского (?) происхождения, трактуемая как Афродита Анадиомена в полный рост с дельфином у ног [4]. Афродита изображена обнаженной, накидка свисает с плеча правой руки до прямоугольного постамента. На поверхности терракоты видны следы раскраски.

Подобных фрагментов терракотовых статуэток Афродиты, выполненных в форме из керченской глины, в коллекции достаточно. На Боспоре получил распространение также образ Афродиты, сидящей на скале с Эротом в разных вариациях. В этом отношении интересна терракотовая статуэтка из старых, довоенных музейных фондов: полуобнаженная фигура Афродиты, сидящая на скале в круглой шляпке — петасе [5]. Слева, у плеча Афродиты, маленькая фигурка Эрота.

Многочисленны и разнообразны отдельные изображения Эротов. Наиболее характерными являются следующие типы статуэток: Эрот, опирающийся на щит, высота статуэтки — 10 см [6]; Эрот верхом на коне, Эрот в вольной позе и так далее. Последний тип статуэток в коллекции представлен несколькими экземплярами, среди которых отметим терракоту, из археологических раскопок городища Нимфей 1995 г. [7]. Здесь Эрот в вольной позе, с утраченным, правым крылом, выполнен из местной глины. Торс Эрота — со складками плаща на правом плече, плащ окрашен розовой краской, высота статуэтки — 8,8 см. В коллекции представлены и маски Эротов. Хорошо сохранилась маска Эрота во фригийском колпачке с двумя сквозными отверстиями для подвешивания из раскопок Порфмия 1975 г., имеющая размер 9,0 x 8,0 см [8].

В связи с проникновением на Боспор малоазийских культов, распространяются терракотовые изображения Аттиса, Кибелы, Аттиса — Митры, убивающего быка. Часто воспроизводится тип Геракла, стоящего с палицей в руке [9].

Мастера, обладавшие большим художественным вкусом, создали яркие, выразительные образы античных богов и героев. В этом отношении показательна терракота, изображающая обнимающихся Эрота и Психею [10]. У Эрота в руках птица, высота статуэтки составляет — 10,5 см.

Довольно много в коллекции статуэток декоративно-жанрового характера

ра. К числу жанровых статуэток относится терракотовая статуэтка женской фигурки в полный рост, анфас. В свободной позе, высоко подпоясанным хитоне, плаще, с гроздьё винограда в правой руке, в остроконечной шапочке и большими сережками в ушах. Высота статуэтки 11,8 см [11]. Статуэтка была найдена в 1956 году в склепе на горе Митридат. Случайно, при рытье котлована в 1961 году была найдена еще одна статуэтка жанрового характера [12]. Она изображает женскую фигурку, сидящую на земле, с заголенными по колено ногами — в левой руке держит плоды, которые щиплет гусь, с другой стороны — собака лижет правое ухо женщины, высота статуэтки — 7 см. Часто встречаются фигурки детей: мальчик с петухом, ребенок, играющий с собачкой, девочка с плодами или с птицей в руках.

Распространенным сюжетом на Боспоре можно считать сцены охоты. Очень часто в слоях II–I вв. до н. э. и в I в. н. э. встречаются терракотовые изображения скачущих всадников, иногда на постаменте рядом с всадником можно видеть бегущую собаку, догоняющую зайца.

Терракотовые статуэтки этого времени полны реализма, их отличает свобода движений. Но в конце I–III вв. н. э. — период упадка и варваризации Боспорского царства, все меняется. Коропластика Боспора приобретает более стилизованный, канонический стиль. Статуэтки декоративно-жанрового характера постепенно исчезают из мастерских короластов, их постепенно сменяет множество антропоморфных изображений божеств.

В это время на Боспоре начинается массовое производство терракот — марионеток с подвесными конечностями. Сначала это были выполненные в форме лысые жрецы, играющие на музыкальных инструментах или с сосудами в руках, иногда танцующие в колоколообразных юбочках, в поясе, завязанном узлом спереди и массивной гривной на груди. Позднее появляются более примитивные, лепные изображения марионеток в ушастых головных уборах. Такие статуэтки были распространены на Боспоре во II–III вв. Как правило, все они имели сквозные боковые отверстия на юбочках, предназначавшиеся для подвешивания ног, иногда фаллов.

Как пример, к более ранним, терракотовым марионеткам I–II вв., можно отнести двустороннюю марионетку из раскопок Тиритаки 1934 года с изображением жреца, бережно поддерживающим на груди музыкальный инструмент — сирингу — семистольную свирель, высота терракоты — 9 см [13]. Руки жреца бережно поддерживают сирингу снизу. Реалистично выполнены мощная шея, клиновидная бородка, рот, нос, большие глаза с рельефно выделенными надбровными дугами. Выделяются непомерно большие уши. В темени сквозное отверстие для подвешивания марионетки.

Во второй половине II в. боспорская марионетка превращается в ритуальную терракоту, тесно связанную с культом верховного женского божества. В

этом отношении интересна терракотовая марионетка из раскопок Восточно-Крымской археологической экспедиции 1995 года [14]. Оттиснутая в двух формах из хорошо отмученной светло-коричневой глины, с ручной доработкой всех деталей, марионетка представляет собой мужскую фигурку в колоколообразной схематизированной юбочке, с большой уплощенной головой, оттопыренными округлыми ушами и плотно облегающим головном уборе с двумя лепестками и цилиндром в центре. Черты лица грубые, гротескные. В левой руке он держит круглый предмет — чашу или лепешку, правая рука — поднята вверх и обломана. На груди марионетки — лепное изображение крылатой фигурки, несущей очень грубо исполненный силуэт женщины в длинных одеждах. В данном случае можно говорить как о типичности данной терракотовой статуэтки в исполнении деталей головного убора и грубой, лепной доработкой лица и деталей, так и о нетипичной для этого времени технике исполнения. Высота марионетки 15 см.

Очень часто в слоях II–III вв. на Боспоре встречаются терракотовые изображения богини на троне. Как правило, богиня изображена в высоком калафе и покрывале, под ногами у нее скамеечка, в вытянутой вперед руке чаша или лепешка. Изображения очень схематичны, переданы только общие детали лица, одежды.

Таким образом, можно сделать вывод, что на протяжении всего времени существования Боспорского царства, его развития, расцвета и упадка на Боспоре существовали мастерские гончаров — короластов, в которых изготавливались терракотовые статуэтки по лучшим образцам Средиземноморья. Об этом свидетельствуют не только импортные образцы терракот, использовавшиеся в качестве образцов, но и обнаруженные при раскопках различных памятников формы для изготовления терракотовых статуэток.

Терракотовые статуэтки составляют особый раздел античной скульптуры — это скульптура малых форм, имеющая свои специфические особенности. Как и вся античная скульптура, терракотовые статуэтки ярко отражают поэтические мифологические представления населения античного мира. Их ставили в храмах, святилищах, на домашних алтарях. Терракотовые статуэтки являлись одним из элементов погребального обряда: их помещали в могилах, за головой, около рук или ног умершего [15].

В период расцвета античной короластики, терракотовые статуэтки имели не только культовое значение, но и служили украшениями жилищ.

Античная короластика, с одной стороны, является продукцией ремесленного производства, так как пользование формами обеспечивало изготовление большого количества статуэток и предполагало в процессе производства ремесленника. Но, с другой стороны, неременные при массовом производстве высокие требования к качеству формы и особенно доделки терракот после

изготовления в форме превращали статуэтку в руках талантливого мастера в произведение искусства.

Терракотовыми статуэтками Боспора из коллекции музея, а затем заповедника, в разное время занимались многие отечественные и зарубежные исследователи. Отдельные экземпляры коллекции опубликованы в различных изданиях Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина в Москве, Государственного Эрмитажа, Института археологии АН СССР и УССР и т. д. К величайшему сожалению, до сих пор не существует каталога по всей коллекции терракот Керченского заповедника, что при значимости коллекции представляется делом будущего.

1. Фонды КГИКЗ. — КТ-1.
2. *Кобылина М. М.* Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья // Археология СССР. — М., 1970. — С. 10.
3. Фонды КГИКЗ. — КТ-977.
4. Там же. — КТ-854.
5. Там же. — КТ-230.
6. Там же. — КТ-257.
7. Там же. — 2631
8. Там же. — КТ-649
9. Там же. — КТ-50
10. Там же. — КТ- 41
11. Там же. — КТ-237
12. Там же. — КТ-240
13. Там же. — КТ-185
14. Там же. — КТ-2706; публикация: *Масленников А. А.* Две терракоты из Крымского Приазовья // Античный мир Византии. — Краков, 1997. — С. 132, рис. 1, 2.
15. *Кобылина М. М.* Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья... — С. 6.

Олена АРТЕМЕНКО

ІТАЛІЙСЬКА КОЛОНІЯ ВОСПОРО (XIII—XV ст.)

Тема перебування італійців у Північному Причорномор'ї у XIII—XV століттях часто пов'язується з такими містами як Каффа (Феодосія) і Солдайя (Судак). Про існування італійської колонії в місті Воспоро (Черкію) у Керчі зазвичай згадується мимохідь, у контексті теми Каффи або Солдайї.

Одним з перших досліджень з історії Криму, де згадується Воспоро, була робота професора Галльського університету Йоганна Ерліха Тунманна «Кримське ханство» [1]. У ній зустрічаються цікаві факти з історії середньовічної Керчі, однак деякі з них не знаходять підтвердження в інших дослідженнях. Італійська колонія Воспоро згадується у творі М. І. Наєждіна «Про походження, існування й падіння італійських торговельних поселень у Тавриді». Саме «згадується», оскільки зустрічається в цій роботі лише двічі: у перерахуванні прибережних міст, що належать генуезцям [2], і в пасажі про падіння колоній під ударом турків, де, однак, «Боспро й Черкію» зазначені як два різних міста [3].

Більше інформації про Воспоро міститься у роботі Вільгельма Гейда «Історія торгівлі Сходу за середніх віків», два розділи з якої перекладені Л. П. Колі [4]. У ній є вказівки на ту роль, яку відігравало це місто в економіці італійських колоній у Північному Причорномор'ї, його правовий статус. Професор Імператорського університету св. Володимира Ю. А. Кулаковський у праці «Минуле Тавриди» згадує про Боспор у контексті повідомлення про відвідування міста Ібн-Батутою [5].

У радянській і пострадянській історіографії історії Воспоро так само, як і раніше, уваги приділялося замало. Уривчасті дані про місце Воспоро в торговельних зв'язках Каффи наводяться у монографії С. П. Карпова «Італійські морські республіки й Південне Причорномор'я в XIII—XV ст.: проблеми торгівлі» [6]. Коротку історичну довідку про це місто в XIII ст. дає В. А. Єгоров у монографії «Історична географія Золотої Орди в XIII—XIV ст.» [7]. Докладніше на проблемі розміщення генуезьких колоній на Керченському півострові зупинився С. Г. Бочаров, обґрунтувавши свою точку зору посиланнями на ар-

хеологічні джерела [8]. У науково-популярній роботі А. Пономарьова «Середньовічна Керч» коротко окреслені соціальний, економічний і правовий аспекти життя італійської колонії Воспоро (Черкію) [9]. Однак всі перераховані вище студії не висвітлили питання повністю, а лише вказали перспективні напрями пошуку. Ця стаття написана з метою більш докладного висвітлення історії італійської колонії Воспоро.

Відомо, що до 1204 р. берега Керченської протоки належали Візантійській імперії, але захоплення її столиці — Константинополя — хрестоносцями й утворення Латинської імперії дозволили союзникам хрестоносців венеціанцям розпочати освоєння північнопричорноморського узбережжя. Однак уже в 1218 і 1232 рр. конкуренти венеціанців генуезці підписують договори з Венеціанською республікою, отримуючи тим самим право здійснювати навігацію у Чорноморському басейні [10]. Повною мірою здійснити це право вони змогли лише після укладення 1261 р. договору з імператором новоствореної Візантійської імперії Михайлом VIII Палеологом (1259–1282). З'явившись у Північне Причорномор'я в другій половині XIII ст., уже до середини XIV ст. генуезці, за словами Нікіфора Григори, «захопили Евксинський Понт, через наживу, що йде відтіля... стримували торгівлю там венеціанців» [11]. Центром генуезьких володінь у Північному Причорномор'ї стало місто Каффа, спочатку Солдайя, потім Тана (в усті ріки Дон). Наприкінці XIII — на початку XIV ст. перед італійцями в цьому регіоні існувало два завдання. Перше: розвиток торговельних відносин зі Сходом — Індією, Персією, Китаєм, торговельні шляхи до яких йшли через Азовське море, ріки Дон і Волгу й далі через Каспійське море. Друге: контроль за каботажним плаванням до кавказьких берегів. Для цього були необхідні фортеці на обох берегах протоки. Ними стали Воспоро на західному його березі й Матрега — на східному. Обидва пункти були підпорядковані консулові Каффи. Матрегою керувала родина Гвізольфі (Гізольфі), при цьому виплачуючи данину місцевому правителю.

Перше згадування про Воспоро відноситься до 1318 р. [12]. Й. Тунманн, посилаючись на французького хроніста Вінсента де Бове, відсуває цю дату до 1237 р. [13]. Крім того, Тунманн указує, що 1333 р. місто Керч перебувало під владою аланського (черкеського) князя Міллена [14]. Однак відомо, що черкесів, які мешкали на Таманському півострові й у районі ріки Кубань, ще в XIII ст. підкорили монголи (землі так званої «чорної Зіхії») [15]. З кінця XIII ст. територія Кримського півострова належала Золотій Орді, хоча Гірський Крим і південний берег мали певну автономію. Таким чином, місто Воспоро (Черкію) у середині XI ст. перебувало на золотоординських теренах. Про це також свідчить інцидент, наведений у творі Вільгельма Гейда: 1332 р. венеціанці отримали дозвіл хана Золотої Орди Узбека (1312–1341) селитися в Тані [16]. Але ханський намісник Тани й усієї округи Мухаммад Ходжа аль-Хорезмі ставив усілякі перешкоди до за-

селення ними цього міста [17] (можливо, за наущенням торговельних конкурентів Венеції — генуезців). 1340 р. солхатський емір — глава Кримського тюме-на [18] Золотий Орди Тюлек-Тимур (1300-1341) — запропонував венеціанцям для поселення місто Воспоро з портом і прилеглими територіями. Венеціанці повинні були платити 3% мито за товари до ханської скарбниці [19]. Поки не було налагоджене стабільне морське сполучення з Таню, саме Воспоро повинно було залишатися головною базою Венеції в цьому районі [20]. Вільгельм Гейд, посилаючись на факти, наведені Ібн-Батутою, згадує, що договір з Тюлек-Тимуром передбачав передачу міста Воспоро венеціанцям на тих самих правах «повної й виключної власності», як і Каффи — генуезцям. Відомо, що до 1266 р. Каффа залишалася у безпосередній залежності від ханів Монгольської імперії, але після її розпаду й утворення Золотої Орди була продана в 1270-х рр. ханом Уран-Тимуром генуезцям. Зі своєї сторони вони зобов'язалися виплачувати йому мито за ввіз і вивіз товарів [21]. Венеціанці прийняли пропозицію, навіть не дочекавшись документального підтвердження на це від хана Узбека [22]. Однак уже 1343 р. внаслідок конфлікту, що спалахнув між татарами й «латинянами», італійці були вигнані з Тани. Пізніше військові дії почалися й між самими торговельними республіками.

1355 р. між Генуєю й Венецією був укладений Міланський мир [23], і венеціанці отримали можливість відновити свої позиції, що похитнулися, у Північному Причорномор'ї. Намісник золотоординського хана Бердибека Зайнудин Рамазан, що правив Кримським тюменом в 1349–1357 рр., 1356 р. видав їм грамоту, яка підтверджувала їхні колишні права на південному березі. Крім того, венеціанці могли заснувати колонію в бухті Провато [24], і знову одержали доступ у Солдайю й гавань Калітра [26; 27]. 1358 р. скінчився термін дії договору між Генуєю й Венецією про трирічний мораторій на відправлення своїх судів у Тану. Венеціанські послы одержали в хана Бердибека документи, які підтверджували їхні колишні привілеї у Тані.

Таким чином, з 1340/1343 по 1358 р. місто Воспоро було для венеціанців пунктом, найбільш близьким до основних торговельних маршрутів. Однак це не привело до стрімкого економічного підйому міста, оскільки між Генуєю й Венецією був укладений договір про заборону плавання італійських судів до земель золотоординських ханів і взагалі до територій, розташованих на схід від Каффи [28]. Очевидно, саме тому венеціанці не змогли скористатися даною їм Тюлек-Тимуром привілеєм і зробити з Воспоро другу, але вже венеціанську Каффу. Каффа залишалася в Північному Причорномор'ї єдиним містом, яке цілком належало італійцям.

Крім того, Генуя не дозволила б Венеції одержати Воспоро у повне володіння, оскільки тоді генуезці втратили б колосальні прибутки від торгівлі сіллю. Їм належали солоні озера Елькенське й Узунларське, що розташовувалися в

місі Опук на Керченському півострові. З них «щорічно добувалося більш ніж двісті корабельних вантажів солі й могло б добуватися ще стільки ж» [29]. У цьому районі перебувало генуезьке володіння Чіпріко [30]. Торгівля сіллю була справою дуже прибутковою: наприкінці XIII ст. один каффський модій [31] солі коштував 1,75 каффського аспра на місці виробництва, а в Трапезунді цей же модій коштував уже 16,8 каффських аспра [33]. Природно, що настільки прибутковий бізнес найсуворішим чином охоронявся: у Статуті для генуезьких колоній у Чорному морі 1449 р. є вказівка, що «жодний генуезець не смів і подумати бути присутнім на соляному заводі в той час, коли міряється яка-небудь кількість солі». Цей параграф не відносився до капітанів і неогоціантів, яким «дозволяється придбати таку кількість солі, яку може підняти корабель» [34]. Крім Воспоро, на Керченському півострові розташовувалося ще кілька населених пунктів, які належали генуезцям. На середньовічних морських картах-портланах у цьому районі позначені такі топоніми як Завіду, Чіпріко (Чіліко), Пондіко, Каркавоні [35]. Але найбільш значним з них був Воспоро. У цьому місті, крім консульської, розташовувалася резиденція католицького архієпископа. Папа Іоанн XXII заснував тут 1333 (за іншим даними — 1332) року католицьку єпархію, архієпископом якої став домініканський чернець Франциск де Камаріно. Воспорський архієпископ вів активну проповідь католицтва, повернувши у католицтво із грецької віри Міллена й Верзахта, князів зіхських племен, що населяли передкавказький степ [36].

Місто Воспоро було резиденцією консула, який підкорявся каффінському. До нашого часу дійшли імена лише двох воспорських консулів: Антоніо Карато (1455) і Франческо Фієскі (1456) [37]. Консул надсилався з Каффи терміном на один рік, аби уникнути зловживання владою. У Статуті 1449 р. немає параграфів, присвячених розпорядку життя у Воспоро, але деякі непрямі відомості дозволяють судити про правовий статус цього міста. У Статуті є стаття, відповідно до якої був затверджений спеціальний податок на будівлю й ремонт кріпосних стін Каффи. Досить показовий розподіл податкових сум: військово начальство Каффи — 8 соммі, консульства Горзони, Пертиніта, Босфору й Копарії — по 4 сомма, Ялітй й Лускі — по 2 соммі [38]. Таким чином, Воспоро був дорівнений за станом Копі (Копарії), щодо якої є чіткі приписання у Статуті. Крім консула, з Каффи надсилалися два керуючі й один письменник. Прибувши на місце, консул повинен був обрати ще п'ятьох чоловік — двох радників і трьох керуючих, серед яких обов'язково повинні бути «греки» [39]. Ці вісім чиновників становили раду при особі консула. Крім них, при ньому були священник, нотарій і сурмач [40]. Зі статей, присвячених іншим містам, відомо, що консул виконував обов'язки коменданта фортеці, що керманіча фінансів і воєначальника [41]. Про кількість солдатів, необхідних для охорони Воспоро, також нічого не відомо, але їх не могло бути більше, ніж у Солдайї або Чемба-

ло. А в параграфах, які відносяться до Чембало, вказується, що для захисту фортеці консул повинен мати 40 стрільців, у число яких включалися й два сурмачі, цирюльник, підкомендант і поліцейський пристав. Ці 40 чоловік були зобов'язані стояти на стражі й нести нічну вартову службу [42]. Спеціально обмовлялося, що вони не могли бути ані невільниками, ані вільновідпущениками, ані або слугами [43]. Настільки тверді вимоги до військового контингенту й чітко фіксована Статутом оплата їхньої служби приводила до практики сполучення декількох занять, як було показано вище. Городяни мали право обирати своїх представників у ратушу — так званих сотників, а в околицьних селищах обиралися старости, яких потім затверджував консул [44].

Відсутність у Статуті 1449 р. розпоряджень стосовно Воспоро свідчить, що місто не було для генуезців настільки значимою фортецею, як, наприклад, Чембало. Але, з іншого боку, економічно воно був досить стабільним, аби платити податок на будівлю й ремонт стін Каффи на рівні з маленькою Копією, яка, втім, була важливим центром експорту риби. Очевидно, у Воспоро цю роль відігравав експорт солі.

Однак захоплення 1453 р. турками-османами Константинополя дав поштовх подіям, які призвели до занепаду Воспоро.

Після падіння Константинополя до Каффи прибув турецький посол з вимогою сплати данини султанові Мехмеду II (1451–1481). Однак Генуя, поглинена війною з Арагоном, не мала фінансових можливостей надати допомогу своїм північнопричорноморським колоніям, тому встало питання про їхню передачу Банку Святого Георгія. На засіданні протекторів і найбільш значних акціонерів Банку, яке відбулося 12 листопада 1453 р., пропозицію щодо передачі було прийнято 248 голосами проти 27. 15-го листопада дож Генуї Пьетро ді Кампофрегозо оголосив про поступку «на віка вічні» Банку Святого Георгія колонії Каффи й інших володінь Генуї за суму 5500 ліврів [45]. Правління Банку всілякими способами намагалося поліпшити стан колоній, аж до прямого відправлення до Каффи кораблів зі зброєю.

Наміри турецького султана стосовно італійських колоній у Північному Причорномор'ї були більш ніж серйозні. Для їхньої демонстрації Мехмед II влітку 1454 р. спрямував свій флот під командуванням адмірала Демір-Кях'я [46] до північних берегів Чорного моря, де були зроблені напади на Монкастро (Білгород-Дністровський) і Севастополіс (Сухумі). Біля стін Каффи турки обмежилися погрозами на адресу каффінців. Демарш османів порушив торговельні зв'язки Криму з Європою; у зерновій торгівлі, пріоритетній для кримських італійських колоній на той час, наступила криза [47], що у свою чергу призвело до зниження дивідендів акціонерів Банку Святого Георгія з 7% до 4% [48]. Було ухвалене рішення про скорочення витрат на утримання колоній. Не вистачало коштів навіть на Каффу, звідки масово стали їхати «латиняни». Аби

удержати їх на місці, довелося збільшити розмір платні консулу й подовжити термін служби його чиновників, які його оточували [49]. Через погрозу агресії з боку турецького флоту було запропоновано зрети деякі фортеці, названі в документах «ненаселеними місцями» [50]. Інструкції від 16 червня 1472 р., надіслані протекторами Банку Святого Георгія консулові Каффи Антоніотто Кабелла, надають вибір міста, чиї фортеці варто зруйнувати — Херсона або Воспоро, — самому каффінському консулові [51], який і вибрав Воспоро. Але чи був виправданий такий вибір? У Херсоні, який дорівнював за положенням Воспоро [52], генуезька факторія існувала до 50–60-х рр. XV ст., але вже у 70-ті рр. цього ж століття протектори Банку зараховують і його, і Воспоро до місць «поп habitati» [53], хоча у 80-х рр. XV ст. Іосафат Барбаро й «Сарсону» і Керч описує як місця «досить відомі» [54]. Крім того, Вільгельм Гейд наводить цікавий факт, котрий змушує інакше глянути на ситуацію з вибором міст для знесення фортець. Ще 1454 р. кримський хан Хаджі-Девлет Гирей (1443–1466) організував економічну блокаду Каффи, заборонивши «всім адресованим усередину його ханства товарам слідувати звичайними дорогами» і вимагаючи відправлення їх або у Воспоро, або в Каламіту [55]. Чи не в цьому криється причина вибору каффінським консулом саме Воспоро для руйнування фортеці, оскільки за період 1454–1472 рр. Каффа могла зазнати великих збитків саме через зазначене розпорядження кримського хана?

Після падіння Каффи й інших італійських колоній у Північному Причорномор'ї 1475 р. у Воспоро був розташований турецький гарнізон, оскільки ця територія відійшла до османів. 1484 р. на залишках генуезьких фортифікацій турки вибудували власну фортецю [56].

Італійська колонія Воспоро (Черкію) існувала з початку XIV ст. по третю чверть XV ст. На її території розселилися як венеціанці, так і генуезці. Адміністративно генуезький консул Воспоро підкорявся каффінському. Сама колонія відноситься до типу 2 (за класифікацією С. П. Карпова): торговельне поселення із причалом, замком і фондако (торговельними складами) на території міста, що належить місцевому правителю, із правом екстериторіальності усередині факторії й визнанням суверенітету государя, на чийй землі розташовано факторію [57]. Воспоро був транзитним пунктом на шляху із Чорного моря в Тану, його мешканці здійснювали каботажне плавання уздовж кримських і кавказьких берегів. Внаслідок кризи у причорноморській торгівлі середини XV ст. для поліпшення стану Каффи було вирішено пожертвувати фортецею Воспоро, тому вона частково була зруйнована. Після захвату турками італійських колоній у Криму Воспоро-Керч стала містечком Каффінського ейялета.

1. *Тунманн И.* Крымское ханство / Пер. с нем. Н. А. Эрнста, С. А. Белявской. — Симферополь, 1991.
2. *Надеждин Н.* О происхождении, существовании и падении итальянских торговых поселений в Тавриде // Брега Тавриды. — 1995. — № 6. — С. 253.
3. Там само. — С. 265.
4. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда «История торговли Востока в средние века» (Колонии на северном побережье Черного моря. Конец западных колоний северного побережья Черного моря) / Пер. А. П. Колли // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1915. — № 52. — С. 68–185.
5. *Кулаковский Ю. А.* Прошлое Тавриды. — Киев, 2002. — С. 181.
6. *Карпов С. П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. — М., 1990.
7. *Егоров В. А.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985. — С. 89.
8. *Бочаров С. Г.* Заметки по исторической географии генуезской Газарии XIV–XV веков // 175 лет Керченскому музею древностей. — Керчь, 2001. — С. 157–161.
9. *Пономарёв А. Ю.* Средневековая Керчь. — Керчь, 2003.
10. *Карпов С. П.* Итальянские морские республики... — С. 66.
11. *Богданова Н. М.* Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. — М., 1991. — С. 75.
12. *Кулаковский Ю. А.* Прошлое Тавриды. — С. 179.
13. *Тунманн И.* Крымское ханство... — С. 41.
14. Там само. — С. 41.
15. *Егоров В. А.* Историческая география... — С. 55.
16. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 99.
17. Там само. — С. 100–101.
18. Тюмен — територіальний округ, приблизно здатний виставити 10-тисячний вершниковий корпус із темником на чолі.
19. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 99.
20. Там само. — С. 102.
21. *Катюшин Е.* Феодосия. Каффа. Кефе. — Феодосия, 1998. — С. 59.
22. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 102.
23. *Крамаровский М. Г.* Джучиды и Крым: XIII–XV вв. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2003. — Вып. X. — С. 516.
24. Провато — місце в районі мису Кіік-Атлама та бухти Праватка, на березі якої розташоване селище Орджонікідзе [25].
25. *Шапошников А.* Коктебель. — Симферополь, 1997. — С. 14, 22.
26. Калітра (Калієра) — на думку В. Гейда, перебувала на місці селища Коктебель; А. Шапошников локалізує її в усті Карадазької балки.
27. *Крамаровский М. Г.* Джучиды и Крым... — С. 516.

28. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 115.
29. *Тунманн И.* Крымское ханство... — С. 40.
30. *Бочаров С. Г.* Заметки по исторической географии... — С. 157–159.
31. Модій — кафський модій становив близько 280 кг [32].
32. *Картов С. П.* Итальянские морские республики... — С. 146, 334.
33. Там само. — С. 146.
34. Устав для генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1863. — Т. V. — С. 756–757.
35. *Кулаковский Ю. А.* Прошлое Тавриды. — Табл. 2.
36. Там само. — С. 179.
37. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 169.
38. Устав для генуэзских колоний... — С. 675.
39. Там само. — С. 801.
40. Там само. — С. 804–805.
41. Там само. — С. 784.
42. Там само. — С. 786.
43. Там само. — С. 769.
44. Там само. — С. 775–776.
45. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 159–160.
46. *Катюшин Е.* Феодосия. Каффа. Кефе. — С. 102.
47. *Картов С. П.* [Рец. на: *Civico Istituto Colombiano: Studi e testi. Serie storica / A cura di Geo Pistarino.* — Genova, 1976–1986. — Т. 1–10.] // Византийский временник. — 1989. — Т. 50. — С. 214–217.
48. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 164.
49. Там само. — С. 165.
50. *Богданова Н. М.* Херсон в X–XV вв.: Проблемы истории византийского города. // Причерноморье в средние века. — М., 1991. — С. 99.
51. Там само. — С. 98–99.
52. Устав для генуэзских колоний... — С. 675–676.
53. *Богданова Н. М.* Херсон в X–XV вв. — С. 99.
54. Барбаро и Контарини о России. — Л., 1971. — С. 154.
55. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда... — С. 161.
56. *Пономарёв А. Ю.* Средневековая Керчь. — С. 35.
57. *Картов С. П.* Итальянские морские республики... — С. 106.

Сергей МЕХАНИКОВ

КЕРЧЬ — ГОРОД В КУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ, ОСВЯЩЕННОМ ИМЕНЕМ А. С. ПУШКИНА

Помню в Коктебеле, в Доме-музее М. А. Волошина, отложилось в памяти его ранее не встречавшееся двустишие:

Эти пределы священы уж тем, что однажды под вечер
Пушкин на них поглядел с корабля, по дороге в Гурзуф...

Керчи повезло больше. Здесь Пушкин впервые ступил на Крымский берег. «С полуострова Таманя, древнего Тмутараканского княжества, открылись мне берега Крыма. Морем приехали мы в Керчь...» [1] Событие имело место 15 августа (27 по н. ст.) 1820 года, в воскресенье вечером [2]. «И зрит пловец — могола Митридата озарена сиянием заката» — память зафиксирована и через восемь месяцев вернет востребованное [3].

Ожидал: «Здесь увижу я развалины Митридатова гроба, здесь увижу я следы Пантикапеи...» [4]

Увидел, вечером 15 августа: «...на ближней горе посреди кладбища увидел я груду камней, утесов, грубо высеченных, заметил несколько ступеней, дело рук человеческих. Гроб ли это, древнее ли основание башни — не знаю» [5]. Утром, 16 августа, по дороге в Феодосию: «За несколько верст остановились мы на Золотом холме. Ряды камней, ров, почти сравнившийся с землею, — вот все, что осталось от города Пантикапеи» [6].

Вывод, не утративший актуальности: «Нет сомнения, что много драгоценного скрывается под землей, насыпанной веками; какой-то француз прислан из Петербурга для разысканий — но ему недостает ни денег, ни сведений, как у нас обыкновенно водится» [7].

Пушкин искал гробницу, которой в Керчи никогда не было: Митридат VI Евпатор (ок. 132–63 гг. до н. э.), по распоряжению Помпея — римского полководца, был похоронен, с надлежащими царю почестями, на родовом кладбище в Синопе. Там, где позже поэт безуспешно искал гробницу, под толщей земли ждали исследователя руины Пантикапеи, за которые Пушкин принял крепиду Золотого кургана и отходящий от него, так называемый, Тиритакский вал. Об

этом поэт узнает позже, прочитав книгу И. М. Муравьева-Апостола «Путешествие по Тавриде в 1820 году» [8]. Напишет А. А. Дельвигу из Михайловского, в декабре 1824 г., удивляясь несовпадению собственных впечатлений с увиденным здесь автором «Путешествия...»: «Путешествие по Тавриде прочел я с чрезвычайным удовольствием. Я был на полуострове в тот же год и почти в то же время как и И. М. (Пушкин был в августе, Муравьев-Апостол в сентябре — С. М.). Очень жалею, что мы не встретились...» [9] А через несколько строк в письме фраза, которая будет «терзать сердца» не одного поколения керченских краеведов: «Я тотчас отправился на так называемую Митридатову гробницу (развалины какой-то башни); там сорвал цветок для памяти и на другой день потерял без всякого сожаления» [10].

Расставшись с мыслью о гробнице, напишет в одном из вариантов «Путешествия Онегина»: «Он видит Керчь уединенный на Митридатовом холме» [11]. То, что воспринималось могилой великого Митридата, символизировавшего для молодого Пушкина стремление к свободе — борьба Митридата с Римом, станет тем, что есть — холмом.

Холм этот — восточная оконечность Митридатовой гряды. Здесь кончается материковая Украина. Восточнее — Керченская бухта — территориальные воды Украины. Но вода не земная твердь...

Керчь не поразила воображение поэта, но оставила город в культурном пространстве, освященном его именем.

Владислав Ходасевич в известном «Колеблеме треножнике» отмечает вспышки интереса к Пушкину в переломные моменты российской истории, говорил, что «это мы уславливаемся, каким именем нам аукаться, как нам перекликаться в надвигающемся мраке» [12].

Интерес к Пушкину в Керчи и в Крыму в целом обострился в 1988–1989 гг. Чувствовали ли мы «надвигающийся мрак»? Однозначного ответа нет. В 1989 году отмечалось 190-летие со дня рождения поэта и это могло стимулировать интерес.

В отдел «истории дореволюционного прошлого», который я тогда возглавлял, пошел поток посетителей — краеведы, учителя, школьники. Чтобы удовлетворить первоначальный интерес подготовил историческую справку «О пребывании А. С. Пушкина в Керчи». Появились интересные газетные публикации — профессора Симферопольского госуниверситета В. И. Казарина, в том числе совместно с Э. В. Яковенко (1934–1998) профессором, первым директором Керченского заповедника, созданного в 1987 г. [13].

Вместе с художником Иваном Яковлевичем Гринчуком (1941–2000) подготовили передвижную фотовыставку «Пушкин и Керчь». Жизнь фотовыставок коротка. Однако, востребованность темы и прекрасное оформление продали ее существование на одиннадцать лет, пока во время проведения очередного «дня

встречи Пушкина» в Керчи (проводится 27 августа) в 2000 г. она не стала жертвой обрушившегося на нас ливня. Увы, ее не возобновить. Рано ушел из жизни замечательный человек и талантливый художник Иван Яковлевич Гринчук, посвятивший пушкинской теме множество живописных и графических работ.

Как нет уже с нами другого замечательного человека, энтузиаста, пушкинолюба, краеведа Василия Семеновича Тарбаева (1931–2001). Чувства добрые, пушкинской лирой пробужденные, помогли в тяжелые годы войны юному, безпризорному Васе Тарбаеву не зачерстветь душой, выстоять. И он, — человек, отдавший большую часть жизни Учительству, в переживаемое нами время нравственного разора, видел спасение в Пушкине, — «потому, что он — сын гармонии, поэт» [14]. Сотни лекций и бесед были прочитаны им в разных, преимущественно школьных, аудиториях. Много разных инстанций посещено, чтобы в год 200-летия появился на набережной в Керчи памятник, пусть небольшой, великому Пушкину.

Но до того как появиться памятнику, изучив имеющиеся картографические материалы первых десятилетий XIX века, мы определились с местом, на котором располагался причал [15]. Установили на этом месте в 1990 году, (отмечалось 170 лет со дня посещения А. С. Пушкиным Керчи) закладной камень к будущему памятнику. Как вспоминал В. С. Тарбаев: «Выступивший при закладке камня скульптор Роман Владимирович Сердюк (1928–1991) рассказал о том, что макет знака давно уже готов и дальнейшая работа стоит из-за принятия решения городскими властями» [16]. Воплотить самому свой замысел Роману Владимировичу не удалось. Это сделали его более молодые коллеги — скульпторы Виктор Будин и Александр Мельник.

Я упомянул не всех активистов пушкинского движения в Керчи, а только тех, с кем тесно сотрудничал. Более полную картину это движение воссоздал В. С. Тарбаев в книге «По керченским следам А. С. Пушкина», — которую он считал «лебединой песней» [17].

По керченским следам поэта «протоптали» мы, по инициативе Тарбаева, экскурсионную тропу. Условившись, «каким именем нам аукаться» [18], мы трижды в год собираемся у памятника поэту: в феврале — день памяти, в июне — день его рождения и в августе — время посещения поэтом нашего города.

Память о поэте жива, и в топонимике города — его именем названа улица, школа, библиотека, центральный дом культуры, историко-археологический музей.

Инициатором этого небольшого сообщения выступила сотрудница Института проблем современного искусства Академии искусств Украины, кандидат искусствоведения Лариса Георгиевна Ганзенко, которая по долгу службы посетила наш заповедник. Мы осматривали город, и в такси, начав рассказывать ей о наших «пушкинских» традициях, я обронил цитату из Блока: «Наша

память хранит с малолетства веселое имя Пушкин». Шофер, крымский татарин, отреагировал сразу, продекламировал пушкинского «Узника».

1. Пушкин А. С. Письма. Т. 1 1815–1825 гг. / Под. ред. Б. А. Модзалевского. — М.; Л., 1926. — С. 13.
2. О том, сколько времени провел А. С. Пушкин в Керчи, см.: *Казарин В. И.* «К пределам дальним» (Очерки путешествий А. С. Пушкина по Крыму). — Севастополь, 1994. — С. 32–24.
3. Строки из стихотворения «Кто видел край, где роскошью природы», датированного апрелем 1821 года. См.: *Пушкин А. С.* Полное собрание сочинений. — Изд. 3-е. — М., 1963. — Т. 2. — С. 54.
4. *Пушкин А. С.* Письма... — С. 13.
5. Там же.
6. Там же.
7. Там же.
8. *Муравьев-Апостол И. М.* Путешествие по Тавриде в 1820 году. — СПб, 1823.
9. *Пушкин А. С.* Письма... — С. 107.
10. Там же.
11. *Пушкин А. С.* Полное собрание сочинений. — Изд. 3-е. — М., 1964. — Т. 5. — С. 202.
12. *Ходасевич В. Ф.* Колеблемый треножник // Светлое имя Пушкина. — М., 1988. — С. 165.
13. См.: *Казарин В. И., Яковенко Э. В.* Пушкин и легенда о «Митридатом гробе» // Крымский комсомолец. — 1991. — 16 февраля. — С. 5; *Казарин В. И., Яковенко Э. В.* Пушкин и «Золотой холм» // Керченский рабочий. — 1993. — 5 июня. — С. 3.
14. *Блок А.* О назначении поэта // Светлое имя Пушкина. — С. 151.
15. Центральный государственный военно-исторический архив. — Ф. ВУА. — Д. 22016. «Генеральный план Керченской крепости с показанием вокруг лежащей ситуации...», 1811 г.
16. *Тарбаев В. С.* По керченским следам А. С. Пушкина. — Изд. 2-е. — Керчь, 2000. — С. 77.
17. Там же.
18. *Ходасевич В. Ф.* Колеблемый треножник... — С. 165.

Наталія БИКОВСЬКА, Наталія ПЕРЕПЬОЛКІНА

ОСВІТА У КЕРЧ-ЄНІКАЛЬСЬКОМУ ГРАДОНАЧАЛЬСТВІ У ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Про стан суспільства, рівень економічного розвитку красномовніше за все свідчить його культура. У це ємне поняття входять різні складові, у тому числі й освіта. Мета цієї статті — простежити, як протягом століття відбувався процес формування різних типів освітніх установ на прикладі окремого регіону, відстежити джерела фінансування народної освіти, а також показати, яку роль відігравали органи громадського самоврядування, державна влада у цьому процесі.

Заснування 1821 р. Керч-Єнікальського градоначальства й порту спричинило поживлення економічного життя й більш швидкого росту населення. Торговельні інтереси городян, а також знов відкриті карантин і портова митниця, урядові заклади вимагали грамотних, освічених людей. Однак на той момент навчальних закладів, які б могли дати дітям необхідні їм знання, у місті не існувало. А дати своїм дітям домашню освіту могли лише заможні городяни. Саме тому однією з перших турбот призначеного 1828 р. на посаду Керч-Єнікальського градоначальника І. А. Стемпковського, людини освіченої, стало відкриття в місті училища.

1829 р. турботи І. А. Стемпковського увінчалися успіхом: найвищий дозвіл на відкриття повітового училища було отримано. Про важливість для керчан цієї події свідчить вміщений в «Одеському віснику» — першій газеті, що видавалася в Новоросії російською мовою, — опис церемонії відкриття [1].

Відкриття повітового училища відбулося 22 серпня (3 вересня) 1830 р. У той день після відправлених у церкві літургії й молебню процесія, в якій ішли градоначальник, духівництво, міські чиновники й викладачі, учені й прості громадяни, спрямувалися до будинку училища. Окропив водою приміщення й проголосивши «многие лета» царюючим особам, духівництво передало ведення свята в руки цивільних осіб. Церемонія продовжилася читанням указу про установа училища, а також нового статуту. Після цього директор училищ Таврійської губернії Ф. П. Заставський виголосив промову «Про любов до Бать-

ківщини», доглядач училища Ф. Ф. Бурдунов — «Про взаємний обов'язок батьків і вчителів у вихованні дітей» і т. ін. На закінчення зі словами подяки виступив учень другого класу А. Б. Ашик. Після врочистої частини у дворі училища був даний сніданок, під час якого присутні пожертвували на користь училища до 750 рублів.

Училище відносилося до розряду реальних. Серед обов'язкових предметів були математика, фізика, природознавство. Крім обов'язкових для повітових училищ предметів до програми навчання, за клопотанням керчан, увійшли мови: французька, італійська, новогрецька. Потреба у вивченні мов пояснювалася не стільки багатонаціональним складом населення градоначальства, скільки інтересами торгівлі із країнами Європи. З тієї саме причини в училищі викладали й бухгалтерську справу.

Поступити у повітове училище могли тільки хлопчики. У Керчі, як і в усій Росії, у першій третині XIX ст. дівчини повинні були задовольнятися лише домашньою освітою. Залежно від добробуту родини і її устоїв дівчини одержували або примітивну початкову освіту, що виражалася в умінні читати, писати й рахувати, або більш різноманітну за рахунок дисциплін, які викладалися приватними вчителями. У російському суспільстві, однак, уже тоді почали розуміти, що тільки освічена мати й дружина може дати гідну освіту своїм дітям. Тому на той період у Росії з'явилася безліч приватних закритих жіночих пансіонів. Як правило, викладання в цих навчальних закладах перебувало на набагато більш низькому рівні, ніж у казенних навчальних закладах. І 1833 року російський уряд заборонив відкривати «без особливої потреби» подібні пансіони.

Коли керченський градоначальник князь З. С. Херхеулідзе почав клопотати про відкриття в Керчі навчального закладу для дівочь «дворянського походження, обер-офіцерів і купецьких», громадськість міста гаряче підтримала його подання. Дозвіл на відкриття Керченського інституту для дівочь — так він був названий — надійшов 1835 р. Після завершення відповідних приготувань у березні 1836 р. інститут відкрив двері для вихованок. Спочатку курс навчання був розрахований на три роки. Відповідно до статуту прийняті до інституту дівчини повинні були знати чотири арифметичних дії, швидко читати й писати поросійськи, що припускала початкову домашню освіту. Однак далеко не завжди навіть у родинях середнього статку батьки мали кошти для того, аби її надати. Виходячи із цього, при інституті був відкритий підготовчий клас.

За роки навчання дівчини одержували необхідні їм знання з російської мови й математики, французької і грецької мов, історії й географії. До програми входили також музика й танці. Залежно від форми навчання й місця проживання батьків (керчанам надавалася знижка) плата за рік навчання в інституті становила від 50 до 400 рублів асигнаціями.

Починаючи з 1845 р., Керченський дівочий інститут став іменуватися Кушніковським на згадку про феодосійського купця Григорія Сергійовича Кушнікова. Кушніков, побажавши відкрити у Феодосії дівочий інститут, виділив на цю мету капітал у 300 тисяч рублів асигнаціями. Різного роду обставини перешкодили цьому бажанню здійснитися. Після смерті Кушнікова капітал, відповідно до бажання спадкоємців, був приєднаний до коштів Керченського дівочого інституту.

В Керченського жіночого інституту в період його становлення було чимало високих заступників. Найвідомішим з них став всесильний Новоросійський і Бессарабський губернатор М. С. Воронцов. З його ім'ям зв'язаний не лише факт відкриття інституту й приєднання до коштів інституту капіталу Кушнікова, але й спорудження будинку для інституту. Справа в тому, що 1840 р. імператор Микола II власноруч викреслив із числа витрат, що передбачалися на 1841 рік, суму, необхідну для будівництва будинку інституту. Воронцов запропонував профінансувати будівництво з капіталів Бессарабської області для того, аби ця позика була погашена протягом 37 років з витрат міста, на що й одержав Найвищий дозвіл [2]. Дружина Воронцова, Єлизавета Ксаверіївна, була почесною попечителькою інституту. І на згадку про неї й керченського градоначальника Захарії Семеновича Херхеулідзе, які чимало зробили для цього навчального закладу, інститутська церква носила імена св. Захарія й Єлизавети.

До 80-х рр. XIX ст. інститут являв собою цілий комплекс будівель: центральний двоповерховий корпус із церквою усередині, одноповерховий корпус інститутського лазарету, два двори з господарськими службами, розділеними між собою садом з алеями й альтанками.

Зарахування до Керченського Кушніковського інституту вимагало представлення цілої низки документів. Так, у 70-ті рр. XIX ст. до їх числа входили: заява з доданням станової суми в розмірі піврічної оплати, підписка у своєчасному сплачуванні грошей з поручництвами двох благонадійних осіб, а також свідоцтво про народження, довідка про здоров'я, документ про звання батька.

До кінця XIX ст. дівочий інститут перетворився на досить значний заклад із семирічним курсом навчання. Якщо 1836 р. в інституті навчалася 43 дівчини, то до кінця XIX — на початку XX ст. число учениць збільшилося до 200. Дівчи-

1. Будинок Керченської Олександрівської гімназії гімназії. З поштівки кінця XIX — початку XX ст. Фонди КДІКЗ, ГИ-1649.

нам давали блискучу на той час освіту: крім загальноприйнятих загальноосвітніх предметів, вони вивчали історію мистецтв, їх учили не лише правильно, але й красиво, вишукано писати, складати вірші, малювати. І обов'язково прищеплювали гарні манери. У міру просування із класу в клас вихованки здобували не тільки необхідні для освічених жінок того часу знання, розвивали свої світські таланти, але й здобували навички ведення домашнього господарства. Для цього при інституті була зразкова кухня, де під керівництвом досвідченої куховарки дівчини осягали ази «кухонних» наук. Крім того, їм доводилося шити собі білизну й одяг.

Особлива увага приділялася викладанню в останній рік навчання педагогіки. Близько 10% учениць залишали стіни інституту зі званням домашньої вчительки, що дозволяло випускниці надалі навчати власних дітей або, за бажанням або необхідністю, проявляти себе на педагогічному поприщі.

Наступне після Кримської війни десятиліття Керч-Єнікальське градоначальство переживало економічний підйом, зв'язаний насамперед з масштабним цивільним і військовим будівництвом. Росія, яка після укладення Паризького мирного договору була позбавлена права мати на Чорному морі флот, для захисту портів Азовського моря спільно почала будівництво потужної фортеці у входу до Керченської протоки. Військове будівництво не лише сприяло розквіту промислів у градоначальстві, але й залучило в місто нове населення. Справжній потік переселенців заюшив у місто після скасування кріпосного права.

Ріст промисловості, поява нових робочих місць вимагали змін у стані освіти. У Керчі міцніла свідомість того, що знання, які діти одержують у училище, недостатні для продовження освіти. А відсилати своїх дітей на навчання в інші міста вважалося не завжди бажаним.

Клопотання про реорганізацію повітового училища в гімназію було порушено Думою від імені Керченського співтовариства 1859 р. Листування з різними відомствами тривало протягом чотирьох років. Тривалість листування пояс-

3. Г. А. Шенгелі — випускник Керченської гімназії. Фото 1910-х рр. з сімейного архіву Добрових. Публікується вперше.

нювалася тим, що уряд уважав недостатніми ті кошти, які місто могло вишукати на утримання гімназії. Лише після того, як керченська громада винесла вирок, у силу якого з усього приватного нерухомого майна на утримання гімназії міг стягуватися збір у розмірі 1/4% від оцінної вартості, нарешті, 1863 р. прийшов довгоочікуваний дозвіл. З моменту заснування гімназія стала йменуватися Олександрівською на честь імператора Олександра II, що царював на той час, а декількома роками раніше надав розореній війною Керчі значні пільги. Царствене ім'я надавало право на особливу увагу з боку органів влади. Досить сказати, що 1867 р., коли Керченська чоловіча гімназія робила перший випуск учнів, які закінчили в ній повний курс, на кожному публічному іспиті особисто був присутній градоначальник віце-адмірал О. П. Спідин.

У перші роки існування гімназії довелося стикнутися з різними труднощами. Не відповідав завданням, що змінилися, навчального закладу маленький будинок, що дістався у спадщину від повітового училища, який вимагав ремонту. Катастрофічно не вистачало книг, навчальних посібників. Тривогу інспекторів Одеського навчального округу, що курирували гімназію, викликали кадрові питання. Так, деякі викладачі, що перейшли в гімназію з училища ані за знаннями, ані за педагогічною наснагою не відповідали необхідним вимогам. Управління гімназією було утруднене через відсутність протягом тривалого часу директора. Серед викладацького складу спостерігалися розбіжності, які не сприяли успіху навчального процесу. Не завжди гладко склалися взаємини педагогічного колективу з батьками учнів.

Об'єднаними зусиллями труднощі періоду становлення були переборені. Доказом може служити свідчення професора Новоросійського університету К. І. Коростельова, який 1867 р. з інспекційною поїздкою відвідав Сімферопольську й Керченську гімназії. Відзначаючи перевагу відповідей керченських гімназистів перед сімферопольськими, він писав: «Відповіді учнів цієї гімназії з математики були більш чіткими, більш ґрунтовними й виявляли більше навичок у розв'язанні задач, письмо під диктування й твори російською мовою відрізнялися більшою правильністю у граматичному й логічному відношеннях, а з відповідей з фізики можна помітити, що у викладанні цього предмету звер-

4. Будинок жіночої гімназії. З поштівки кінця XIX — початку XX ст. Фонди КДІКЗ, ТИ-2675.

тається особлива увага на ті питання, які містять у собі математичні висновки» [3].

На момент відкриття в гімназії у 1863-1864 навчальному році навчалось 74 чоловік, у наступному — 117, через ще рік, у 1865–1866 — 161 [4]. Цікавим є національний склад перших гімназичних наборів. Так, 1865 р. з 161 гімназистів було 80 росіян, 43 греки, 35 євреїв і 3 німців.

До початку ХХ ст. у гімназії навчалось вже близько 300 учнів.

На той час гімназія перетворилася на восьмикласний навчальний заклад, який розташовувався у спеціально вибудованому на початку 1870-х рр. будинку з оснащеними відповідним чином кабінетами, бібліотекою, фотолaborаторією.

Навчання у гімназії було платним. Спочатку плата за рік навчання становила 10 рублів, пізніше — 20. 1913 року рік навчання дитини обходився батькам у 60 рублів [5]. У деяких випадках за рішенням педагогічної ради непересічні діти, які не мали батьківських коштів, звільнялися від плати за навчання.

У перший клас гімназії приймалися діти у віці 10 років. На вступному іспиті вони повинні були продемонструвати вміння швидко читати поросійськи й переказувати прочитане, писати під диктування, читати церковнослов'янські тексти, знати арифметичні дії. До навчальної програми гімназії входили такі предмети: російський мова, латина, математика, фізика, історія, географія, іноземні мови. До числа необов'язкових предметів (до початку ХХ ст.) відносився спів, музика, гімнастика, морський спорт.

З 1888 р. до курсу обов'язкових дисциплін було впроваджене навчання військовій справі. До учнів у процесі навчання пред'являлися досить високі вимоги, дуже строго стежили й за дисципліною. Випускник гімназії Ф. В. Аверкієв у спогадах писав: «після десяти годин вечора учням без батьків на вулицях перебувати заборонялося. У місцевий драматичний театр можна було ходити тільки на окремі й рідкі спектаклі з дозволу ... від дирекції гімназії. Було строго обов'язковим відвідування усіх церковних служб, за порушення гімназичних правил неминуче впливала кара у вигляді відсиджування «без обіду», зниження оцінок за поведінку й навіть виключення з гімназії» [6]. Можливо, на тлі всіх «строгостей», якими супроводжувався навчальний процес, особливо запам'ятовувалися учням гімназії обдаровані викладачі, яких у 1910-ті рр. у Керченській гімназії було чимало. Їхній педагогічний талант сприяв тому, що зі стін гімназії вийшло чимало цікавих і визначних людей, котрі виявили себе на різних життєвих поприщах.

5. Педагогічна рада чоловічої гімназії. 1866 р. Фото з: Федотов П. М. Пятидесятилетие Керченской Александровской гимназии. — Керчь, 1914.

Особливо яскравою особистістю, за спогадами випускників гімназії, був викладач фізики й хімії Митрофан Іванович Кустовський. У викладацьку практику він у якості основного запровадив експериментальний метод навчання. Він уперше організував у гімназії фізичний кабінет, де, залучаючи учнів до проведення досвідів, наочно демонстрував їм закони хімії й фізики. Один з учнів М. І. Кустовського — В. М. Бусслер — став учителем

фізики, інший — Є. Томашевський — захистив дисертацію з історії викладання фізики в школі, третій — С. А. Векшинський — став фізиком-радіотехніком, академіком АН СРСР, Героєм Соціалістичної праці, лауреатом Ленінської премії [7]. За спогадами вже згаданого вище Ф. В. Аверкієва, перший досвід з «бездротового телеграфування» С. А. Векшинський разом з іншими гімназистами поставив на уроках М. І. Кустовського. Своєю захопленістю педагог фізики заражав навіть поетичні натурю. Майбутній поет-перекладач Г. А. Шенгелі, навчання якого в Керченській гімназії припало на ті самі роки, під враженням польотів С. І. Уточкіна, що приїжджав у Керч, користуючись порадами Митрофана Івановича, змайстрував планер [8]. Спроба використати його як літальний апарат виявилася не зовсім удаюю: Шенгелі впав на землю з уламками крил. Набагато більше повезло іншому експериментаторові. Ним виявився О. Г. Добров, син учителя початкової Булганакської школи Г. І. Доброва і теж учень Олександрівської гімназії [9; 10]. На подвір'я своїх батьків він за власними кресленнями за участю С. А. Векшинського змайстрував планер і навіть літав на ньому, користуючись висхідними потоками повітря. Через багато років, його племінниця З. А. Доброхотова передала у фонди Керченського заповідника хронікальну фотографію 1912 р., на якій зафіксовано один з польотів О. Г. Доброва над керченським передмістям.

Пройшовши курс навчання в Керченській Олександрійській гімназії і здавши іспити на гімназичний атестат, випускники могли бути зараховані без іспитів на перший курс університетів, а також користувалися певними перевагами у випадку вступу на державну або військову службу.

У пореформену добу — добу змін — російське суспільство жваво обговорювало питання щодо стану жіночої освіти. Виражаючи інтереси прогресивної його частини, міністр освіти граф Д. А. Толстой у звіті імператорові Олександрові II писав: «у всіх освічених країнах давно вже визнано, яку велику роль віді-

6. Зборка планера у дворі Булганакської школи. Фото 1913 р. З сімейного архіву Добрових. Публікується вперше.

грає мати сімейства у справі виховання: від тих порад, від тих правил, які вона зуміє вселити дітям, залежить весь наступний їхній напрям, тому що добрі приклади, за своєю в молодості, рідко пропадають. Але тільки в тому випадку жінка може виконати своє високе покликання, що лежить на ній, якщо вона сама володіє достатньою мірою розумовим і моральним розвитком, аби усвідомити собі свої обов'язки» [11]. Для жінок у Росії на той час можливість одержати освіту обмежувалася приватними пансіонами й інститутами, закладами закритими, а також жіночими училищами й гімназіями. Однак училища відрізняв низький рівень освіти, а жіночі гімназії були великою рідкістю. В 1860-ті рр. у Росії було всього 98 гімназій, з них тільки сім — жіночих.

У Керчі питання про відкриття жіночої гімназії виникло майже водночас з обговоренням проблем чоловічої освіти. Міська влада постійно піклувалася, аби освіта стала доступною представникам усіх станів і віросповідань. Якщо прийом до чоловічої гімназії базувався на основі принципу всестановості, то Кушніковський дівочий інститут був значною мірою закладом привілейованим. Не маючи можливості помістити дочок в інститут у силу соціального стану, керчани середнього статку вимушено прибігали до послуг приватних осіб, які утримували пансіони й курси. 1869 р. Міська дума визнала за необхідне відкрити жіночу прогімназію, а 1873-го — гімназію. Щорічно Керченська міська дума визначала на утримання гімназії 5600 рублів [12]. Завдяки зусиллям міської влади й благодійної допомоги 1885 р. для гімназії був зведений новий будинок на одній з центральних вулиць міста — Дворянській (нині — вул. Театральна), що вважалася однією з найкращих в екологічному відношенні.

До початку ХХ ст. у жіночій гімназії навчалось понад 400 чоловік [13]. Серед дисциплін, які викладалися дівчинам у гімназії, були такі: російська мова й педагогіка, математика, історія, географія, красномис і малювання, мови — німецька і французька. Крім того, викладали спів, рукоділля, танці й гімнастику. Крім предметних викладачів, у гімназії існував інститут класних дам, які були присутні на всіх уроках і поза класними заняттями стежили за поведінкою вихованок. Таким чином, навчання й виховання у гімназичних стінах було покладено на різних педагогів. Класні дами спостерігали за зовнішнім виглядом учениць, учили гарним манерам не тільки у гімназичних стінах, але й за їх ме-

7. Будинок Кушніковського дівочого інституту. З поштівки кінця ХІХ — початку ХХ ст. Фонди КДІКЗ, ТИ-1656.

жами. Випускниця керченської жіночої гімназії А. Соловйова у спогадах писала: «класна дама пояснювала нам, як здороватися із учителями, з дорослими (не подаючи руки, реверансом), учила нас увічливості як зі старшими, так і між собою, говорила про нашу поведінку на уроках у школі й громадських місцях» [14].

До початку ХХ ст. жіноча гімназія стала одним з найпопулярніших навчальних закладів у місті. Вона мала гарну бібліотеку, добре обладнані, світлі великі класні кімнати. Просторі коридори мали паркетні підлоги, зручні диванчики. При гімназії був сад з терасами, а на самому верху — велика відкрита гарна альтанка. Останнє хочеться відзначити особливо. Міська влада стежила за тим, аби при навчальних закладах розбивалися сади не тільки для того, аби учні могли там гуляти, але й для того, щоб вони одержували там навички садівництва.

Навчання в жіночій гімназії, як і в чоловічій, було платним. Але й тут обдаровані учениці могли звільнятися від плати за навчання. Причому відсоток таких учениць був високий. 1906 р. Міська дума запропонувала гімназичній раді скоротити число «безкоштовних» учениць, і надалі стежити за тим, аби їх число не перевищувало 25% [15].

Кушніковський дівочий інститут, чоловіча й жіноча гімназії за рідкісними винятками були недоступні дітям простих міщан, робітників і жителів численних селищ, що оточували місто. Тим часом, у 1860-ті рр. у найбідніших верствах населення Керчі спостерігалася «зростаюча потреба в освіті». Після Кримської війни, у роки якої єдина освітня установа Керчі — повітове училище — була зруйнована, у місті було відкрито кілька нових навчальних закладів. Головну роль у відновленні будинку повітового училища зіграв керченський купець В. Я. Гушин. Довідавшись, що передбачена для будівництва архітектором сума є занадто великою, він узявся за половину цієї суми відновити будинок. Крім того, він власним коштом придбав для училища меблі й інше приладдя. У серпні 1857 р. у присутності градоначальника й інших почесних гостей училище знову відкрило двері для вихованців. Добродійності В. Я. Гушина керчани були зобов'язані й відкриттю 1856 р. одного з двох парафіяльних училищ, першого повноцінного навчального закладу.

Потреба одержати хоча б якусь освіту серед бідного міського населення

9. Учитель Булганакської школи Г. І. Добров з дружиною й дітьми. Фото початку ХХ ст. з сімейного архіву Добрових. Публікується вперше.

була настільки велика, що в місті крім двох парафіяльних і одного повітового училищ відкрилися єврейське казенне училище з Талмуд –Торою й хедерами, чотири частки училища для учнів обох статей, недільні школи. Останні були настільки популярні, що в них іноді одноразово збиралося до 95 чоловік [16]. Особливо слід відзначити духовне училище при Керч-Єнікальському благочинії. Училище було відкрито стараннями отця Іоанна Кумпана, й зовсім не одержувало коштів на існування. Тяга різних шарів міського населення до освіти й суспільна думка в цьому питанні стали, ймовірно, причиною, що міська влада, приділяючи першорядну увагу привілейованим навчальним закладам, все-таки знаходила кошти і для початкових шкіл.

Поряд із загальноосвітніми установами середньої ланки (т. зв. середньонавчальними закладами) у Керч-Єнікальському градоначальстві склалася згодом ціла мережа початкових шкіл. До їхнього числа входили міські й сільські початкові школи, школи грамоти, церковно-парафіяльні школи, приватні училища.

Більша частина подібних загальноосвітніх закладів була створена в період загальнодержавної шкільної реформи 1864 р. По суті, їм була уготована роль «школи для нижчих класів народонаселення». Характерною рисою цих закладів було те, що їх могли створювати всілякі відомства й організації. На думку російського уряду, завдання таких шкіл повинні були полягати «не тільки в навчанні грамоті, але головним чином у розвитку в народі морального й релігійного почуття, охоронити його (народ. — *Авт.*) від пороків, від грубих забобонів, які зміцнилися в середовищі внаслідок неуцтва» [17]. Статутом 1864 р. вчителі народних шкіл, як і вчителі повітових училищ, отримували жалування з державних, земських або муніципальних коштів. Крім того, їм надавалося право безкоштовного користування казенною квартирою, опаленням і освітленням.

У другій половині XIX — на початку XX ст. у Керч-Єнікальському градоначальстві майже усі міські й селищні школи нижчої ланки утримувалися за рахунок міських коштів. Народні училища й школи територіально розташовувалися у всіх частинах міста й селищах: на Глинищі, у Форштадті, у Босфорському й Нагорному районах. Селищні муніципальні школи були в Аджімушкаї, Баксах, Булганаци, Джарджаві, Капканах, Новому й Старому Карантинах, Катерлізі, Осовинах.

Відповідно до постанови Міської думи від 28 листопада 1894 р. на згадку про імператора Олександра III для народних шкіл, що утримувалися за рахунок

10. Випускниці Кушніковського дівочого інституту. Фото початку XX ст.

міського бюджету, були вибудовані нові будинки. Тільки 1896 р. на такі цілі було витрачено 30 тис. рублів [18]. Місто оплачувало також придбання навчальних посібників і меблів, роботи з облаштування шкільних подвір'їв, садів і виноградників, формування шкільних бібліотек. Якщо школа не мала свого приміщення, міська влада оплачувала наймання приміщення. На утримання народних шкіл, приміром, 1896 р. з міського бюджету було асигновано 4 964 рублі, на всі потреби освіти — 54117 рублів, а загальна сума міських витрат склала 285 896 рублів [19].

До 1901 р. на території градоначальства діяли 23 початкові школи, у яких навчалося близько 3 тисяч чоловік. У програмах цих шкіл стояли російська мова й математика, історія й географія, і, звичайно ж, Закон Божий. Останній предмет був обов'язковий, і стояв на першому місці в усіх без винятку освітніх установах. Іноді на уроках Закону Божого прогульниками ставали викладачі предмета. Так, 1906 р. Керченська дума одержала відомості, що законоучитель Пилип Бешляга за весь рік в одному з міських народних училищ провів усього лише сім уроків. Здається, причина полягала в тому, що навантаження, яке лягало на законоучителя, була непомірним. Територіальна розкиданість училищ була великою, а роз'їзні настільки низькими, що встигнути всюди він не міг. Обговоривши питання про поліпшення викладання Закону Божого в народних училищах, Дума ухвалила порушити перед Таврійським єпископом клопотання про дозвіл викладати цей предмет учителям народних училищ під наглядом священиків [20]. Учні неправославних віросповідань мали право не бути присутнім на уроках Закону Божого. Для них проводилися окремі заняття віри законоучителями відповідних конфесій.

Влада не перешкождала існуванню неправославних чисто релігійних шкіл. 1902 р., скажімо, у градоначальстві діяли школи при римсько-католицькій і вірменно-григоріанській церквах, татарське училище, тора й шість хедерів. Національні школи утримувалися, в основному, за рахунок благодійних товариств і приватних пожертвувань. Курс загальноосвітніх дисциплін у таких школах був невеликим. На вимогу влади національні релігійні школи повинні були вивчати російську мову й російську історію. Разом з тим, заохочувалося й вивчення національних мов. Відомий випадок, коли для більш повного й правильного викладання предмета, учитель татарської мови був спрямований на курси в Сімферополь, де запрошений з Петербурга професор-сходознавець читав на цю тему цикл лекцій.

11. О. Г. Добров на планері.
Фото з фондів КДІКЗ, Ф-7071.
Публікується вперше.

Як приклад організації занять у національних школах приведемо вірмено-григоріанську. На зламі XIX–XX ст. у неї приймали дітей бідних вірменів: як хлопчиків, так і дівчинок. Усі учні були розділені на три групи: у першу входили зовсім неписьменні, у другу — що вміють читати й писати, у третю — ті, хто завершував навчальний курс. Випускники третьої групи повинні були вільно читати й писати, знати чотири арифметичних дії. Викладали в школі всього три чоловіки: учитель вірменської мови, учителька російської мови й арифметики й священник, який за працю не одержував ніякої оплати. Заняття проводилися в такий спосіб: з 9 до 10 годин учитель вірменської мови займався одночасно з усіма учнями, з 10 до 12 учителька російської — із другою й третьою групами й учитель вірменської мови — з першою групою. Причому, заняття проводилися в одному приміщенні. Завідувач школи полковник М. Хітаров писав: «беручи до уваги малолітність дітей, мале їхнє виховання й нерозуміння ними добре правил дисципліни, в школі панує такий шум, що не можна робити пояснення, вислухати добре відповіді учня й взагалі правильно вести заняття» [21]. Зарплата вчителів була мізерною, учитель вірменської мови одержував 15 рублів на місяць, учителька російської — 10 рублів (для порівняння: 12–15 рублів одержувала в ті ж роки гарна куховарка) [22].

Слабким місцем усіх початкових шкіл, особливо в 1860–1870-ті рр. була нестача добре підготовлених педагогів. Тоді уряд вирішив залучити як учителів для початкових шкіл випускників духовних семінарій. Теоретичну підготовку вони одержували високу, а влаштуватися часто не могли через відсутність вільних приходів. Їхня участь у справі освіти вважалася подвійно корисною: з одного боку, молоді люди отримували можливість заробити собі на скромне існування, з іншого боку — суспільство одержувало відмінних учителів для найпростіших (і разом з тим найскладніших) слухачів — народу. Проблема кадрів для народних шкіл вирішували й за допомогою випускників гімназій, які одержували належні атестати.

Звичайно, знання, які давали початкові школи, були недостатніми для якогось-небудь продовження освіти. Причини такого стану варто шукати не тільки в усіченому обсязі освітніх програм і нестатку підготовлених педагогів. Економічний стан більшої частини родин учнів початкових шкіл була таким, що діти не мали можливості довго вчитися. Багато хто приходив у початкову школу для то-

12. Зборка планера у дворі Булганакської школи. 1912 р. Фото з фондів КДІКЗ, Ф-7616. Публікується вперше.

го, аби просто навчитися читати й писати, а потім змушений був заробляти собі на існування. Показові щодо цього спогади Й. З. Мерліна-Севастопольського. Син сторожачи головної єврейської синагоги, початкову освіту він одержав у хедері, де його й інших єврейських дітей навчили молитвам. Потім він поступив у двокласну Талмуд-Тору, де викладання здійснювалося російською мовою. За його свідченням, школа давала замало знань: «арифметика закінчувалася на звичайних дробах, з десятковими дробами ми не були знайомі. З російської мови ми проходили граматику, а синтаксис не вивчали» [23]. На випускних іспитах, у присутності рабина й інспектора народних училищ Й. З. Мерліна екзаменували за Законом Божим. Випускники читали текст Біблії російською і давньоєврейською мовами і робили усний переклад. Закінчення школи не давало права подальшого вступу навіть до міського ремісничого училища. Й у віці одинадцяти років Й. З. Мерлін влаштувався учнем в одне з керченських фотоательє.

Якби Й. З. Мерлін навчався у Єврейському училищі декількома десятиліттями раніше, можливо, у нього був би шанс продовжити освіту. У 1860-ті рр. стараннями й завдяки фінансовій підтримці почесного блюстителя Керченського єврейського училища Бродського при училищі відкрився додатковий клас, де дітям з єврейської громади викладалася англійська мова, природничі науки й географія. Головна мета цієї акції полягала в тому, аби приготувати дітей до поступлення в гімназію. 1865 р. Бродський вніс гроші за право навчання у гімназії 12 єврейських хлопчиків, і, крім того, придбав для них одяг, книги, інші навчальні посібники, найняв квартиру з повним утриманням. І нарешті, для гімназистів-євреїв ним же були організовані репетиційні уроки.

Поява на території градоначальства в другій половині XIX ст. мережі промислових підприємств привела до виникнення ряду спеціалізованих професійних шкіл. Так, 1876 р. для підготовки штурманів був відкритий морехідний клас, 1884 р. — ремісниче училище, 1904 р. — торговельна школа ім. цесаревича Олексія. Професійні школи були при Іоанно-Предтеченській церкві, при благодійних товариствах, при початкових школах і т. ін. Морехідні класи в адміністративному відношенні перебували у віданні Міністерства фінансів по департаменту торгівлі й мануфактур, а в навчальному відношенні підкорялися Міністерству народної освіти. Відкриттю морехідного класу в Керчі передувала

13. Політ О. Г. Добрава на планері. 1912 р. Фото з фондів КДІКЗ, Ф-7618. Публікується вперше.

тривала полеміка щодо доцільності й можливості його відкриття, про комплектування належними викладацькими кадрами. 1873 р. Дума на черговому засіданні, розглянувши питання про створення морехідного класу, ухвалила видавати на утримання училища щорічний посібник від міста в розмірі 200 рублів. Купець першої гільдії, потомствений почесний громадянин А. К. Константинов запропонував одне з власних своїх приміщень у дворічне безплатне користування, а гласний Миської думи С. А. Павлович — одноразову допомогу розміром в 100 рублів. Нарешті, 1 листопада 1875 р. морехідний клас у Керчі було відкрито [24]. У перший рік його існування до нього поступило 34 чоловіки. 1902 р. в ньому навчалося 85 чоловік, 1915-го — 52 [25]. На початку ХХ ст. морехідний клас утримувався за рахунок надходжень від миської скарбниці, плати за навчання від учнів, а також за рахунок дотацій від Головного управління торговельного мореплавання й портів і Міністерства торгівлі й промисловості. З відкриттям цього класу місто щорічно одержувало додатно для потреб місцевої промисловості кількість власних морських фахівців: штурманів і шкіперів каботажного й далекого плавання.

За рахунок міста утримувалося відкрите 1884 р. ремісниче училище. Курс навчання в училищі був п'ятирічним: чотири роки вивчали теорію й практику, а в останній рік — тільки практику. У статуті училища йшлося про те, що мета навчання полягає в «готуванні знаючих ремісників-практиків, а не теоретиків. Через це особлива увага повинна бути звернена на практичне вивчення ремесел» [26]. В училище приймали хлопчиків і юнаків у віці 12–16 років. Навчання було безкоштовним. Із загальноосвітніх предметів в училище викладали російську мову, арифметику, географію, історію, креслення й малювання. За професійним навчанням в училищі були створені дві групи: слюсарно-ковальська й токарно-колісна. Число учнів постійно збільшувалося: від 32 чоловік 1885 р. до 110 — 1903-го [27].

Навчальні заклади професійного напрямку пробували відкривати й приватні особи. Однак утримання їх обходилося так дорого, що плата за навчання жодною мірою не покривала всіх витрат. Проіснувавши якийсь час, такі навчальні заклади закривалися. Приведемо як приклад, реальне училище, відкрите гласним Керченської миської думи А. П. Войковим, батьком майбутнього ре-

14. Викладачі й учні чоловічої гімназії у дворі поблизу метеорологічної станції. 1910-ті рр. Фонди КДІКЗ, Ф-7629. Публікується вперше.

волюціонера П. А. Войкова. 1892 р. він вирішив закрити реальне чотирикласне училище, яке ним утримувалося. З нагоди закриття училища він звернувся до членів Думи із пропозицією придбати в нього зі знижкою училищне майно: класні меблі й навчальні посібники. «На явних у реальному училищі парт, столів, карт і картин цілком достатньо для такого, яке має бути в Керчі чотирикласного миського училища, хоча згадані навчальні посібники були б досить корисні й для народних шкіл, тому що в більшості з них щодо цього ... особливо зауважується недолік у картинах, необхідних для пояснювального читання. Для малювання й креслення є колекція гіпсових орнаментів і інших фігур» [28]. Майно розформованого училища було придбано Думою для миського ремісничого училища частиною зі значною знижкою від 10% до 50%, а частиною отримано від колишнього власника безкоштовно. Серед придбаних і переданих Войковим безоплатно посібників виявилися колекція з десяти картин з наочного навчання «З російського життя й природи», картини з ремісничого навчання, фізичної географії, свят, географічні карти, у тому числі, і Австралії, глобус, письмове приладдя. Власністю ремісничого училища стали також поруддя Аріадни, Венери, Пушкіна, Гоголя, Шевченка.

В основному коштом керченського купецтва втримувалася торговельна школа ім. цесаревича Олексія. У будинку торговельної школи були небачені для того часу комунальні зручності: водяне опалення й каналізація. Школа готувала бухгалтерів і рахівників. Навчання було платним. Навчальних класів було шість: два підготовчих і чотири основних. До шкільної програми крім загальноосвітніх предметів входили спеціальні: товарознавство й бухгалтерія [29].

Невеликі професійні школи або класи були при благодійних суспільствах і церквах.

Шляхетне завдання ліквідації неграмотності серед дорослого населення ставили недільна жіноча школа, відкрита Жіночим благодійним товариством, суботня жіноча школа при Талмуді-Торі, п'ятнична татарська жіноча школа, а також вечірні класи для дорослих при початкових школах. У коліски практично всіх навчальних закладів градоначальства в ролі турботливих нянчок стояли приватні добродійники. Так, чоловіча гімназія успішним подоланням важкого

15. Учні гімназії на уроці фізкультури. 1910-ті рр. Фото з сімейного архіву Добрових. Фонди КГІКЗ, Ф-7630. Публікується вперше.

періоду становлення багато в чому була зобов'язана приватній добродійності. Будинок гімназії, який вимагав ремонту, узявся перебудувати за свій рахунок купець першої гільдії Іван Деопік, інженер-полковник Починський, власник механічного закладу, пожертвував гімназії фізичні інструменти. Істотну допомогу зробив купець першої гільдії К. Константинов, за що по Міністерству народної освіти й був нагороджений орденом Св. Станіслава 3-го ступеня. Хтось жертвував навчальним закладам ікони, хтось — гроші й навчальні посібники, хтось засновував іменні стипендії: будь-який дарунок приймався з удачністю. До початку ХХ ст. допомогу навчальним закладам робили і ряд благодійних товариств: Піклування про недостатніх учнів при Керченських гімназіях, Жіноче благодійне товариство, Товариство піклування про дітей та ін.

Не применшуючи ролі приватної добродійності, треба все-таки визнати, що основна вага з утримання навчальних закладів лягала на загальнодержавний і міський бюджети. Найвні дані дозволяють зробити висновки, що, починаючи з 1860-х рр., місто витрачало на освіту близько 20% доходів. Так, у 1890-ті фінансову допомогу від міського громадського управління одержували дівочий інститут, обидві гімназії, морехідний клас, церковно-парафіяльні школи, Талмуд-Тора, татарська школа й ін., а міські однокласні школи в селищах утримувалися винятково коштом міста. Особливою статтею міського бюджету передбачалося виділення стипендій не тільки деяким учням керченських гімназій, але й студентам вищих навчальних закладів. Так, за рішенням Думи 1896 р. стипендії одержували: Г. Калмиков — на навчання в Академії мистецтв (раніше йому виплачувалася стипендія на навчання в Одеському училищі мистецтв), Лебединська — на навчання в Московській консерваторії, Грінберг — на навчання у Казанському університеті та ін.

Об'єднаними зусиллями міського громадського управління, приватних добродійників, громадськості й центральної влади до початку ХХ ст. у Керч-Єнікальському градоначальстві була сформована досить розвинена для свого часу система освітніх установ різних рівнів. Освіта, яка була у першій половині ХІХ ст. привілеєм елітної частини суспільства, до кінця ХІХ ст. стала доступною більш широким соціальним шарам, хоча й в обмеженому обсязі. У справі освіти широких народних мас міському управлінню вдалося досягти певних успіхів. Згідно зі статистичними даними до початку ХХ ст. в градоначальстві 42,8% населення було грамотним. За цим показником Керч-Єнікальське градоначальство посідало друге місце у Таврійській губернії.

Не менш вражаючими були й успіхи середніх навчальних закладів Керчі, зі стін яких вийшов цілий ряд блискучих освічених молодих людей, що виявили себе на всіляких поприщах.

1. Одесский вестник. — 1830. — 10 сентября.
2. *Говоров Д. Г.* Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем Институте с основания его в 1833 г. по 1883 г. — Керчь, 1896.
3. Журнал Министерства народного просвещения (далі — ЖМНП). — 1867. — Ч. СХХХVI. — С. 166–167.
4. *Федотов П. М.* Пятидесятилетие Керченской Александровской гимназии (1863–1913 гг.): Историческая записка. — Керчь, 1914. — С. 28.
5. Там само. — С. 107.
6. Архів Керченського історико-культурного заповідника (далі — КДІКЗ). — Оп. 5. — Спр. 26. Воспоминания выпускника 1913 г. керченской гимназии Аверкиева Федора Васильевича. — Арк. 5.
7. Векшинський Сергій Аркадійович (1896–1974) — академік, один з засновників радянської електронної промисловості. У 1910–1914 рр. мешкав у Керчі. Випускник Керченської чоловічої гімназії (1914 р.), яку закінчив зі срібною медаллю й нагородою з фізики. Виконані під його керівництвом прилади й установки термоядерного синтезу зіграли важливу роль у розвитку радянської ядерної техніки. Значний внесок зробив Векшинський і в космічне приладобудування.
8. Шенгелі Георгій Аркадійович (1894–1956) — визначний поет і перекладач. Випускник Керченської чоловічої гімназії (1914 р.). Автор поетичних збірок: «Рози зі цвинтаря» (1914), «Квітень над обсерваторією» (1917), «Раковина» (Керч, 1918), «Єврейські поеми» (Харків, 1919), «Норд» (1927), «Планер» (1935). З 1933 р. — редактор у відділі «Творчості народів СРСР» і одночасно в «Секторі західних класиків» Держлітвидава. За тридцять із зайвим років ним перекладено російською мовою понад 140 тис. віршових рядків.
9. Добров Георгій Іванович (1860–1945) — учитель народної Булганакської школи, болгарин. Перед тим викладав у різних сільських школах Криму. Брав участь у першому Всеросійському перепису населення 1897 р., за що був нагороджений медаллю. За педагогічну діяльність одержав звання особистого почесного громадянина Керчі. Після встановлення радянської влади був звільнений у зв'язку із закриттям школи. 1944 р. у віці 84 років висланий у Пермську область разом із дружиною, де й помер.
10. Добров Олександр Георгійович (1895–1920) — син Г. І. Доброва, випускник керченської гімназії. По закінченні прискореного курсу Михайлівського артилерійського училища наказом від 14.05.1915 був зведений у прапорщики із зарахуванням по польовій легкій артилерії. Брав участь у боях на Північно-Західному фронті в роки Першої світової війни. Був нагороджений Георгіївськими хрестами. 1920 року, відступаючи з Білою армією, потрапив у Крим. За даними із сімейного архіву, був повішений більшовиками за те, що відмовився розстріляти товариша.
11. ЖМНП. — 1868. — Ч. СХХХVII. — С. 31.
12. Росписи доходів і расходов города Керчи на 1896 год. — Керчь, 1896. — С. 69.
13. Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. — Керчь, 1904. — С. 87.
14. Архів КДІКЗ. — Оп. 5. — Спр. 79. Воспоминания А. Соловьевой о Керченской гим-

- нази (1904–1911 гг.). — Арк. 3.
15. Державний архів АР Крим (далі — ДА АРК). — Ф. 455. — Оп. 1. — Од. зб. 6894. — Арк. 184.
16. Памятная книжка Керчь-Еникальского Градоначальства на 1863 год. — Керчь, 1863. — С. 243–244.
17. ЖМНП. — 1868. — Ч. СХХХVII. — С. 49–50.
18. Росписи доходов и расходов г. Керчи на 1896 год. — С. 39.
19. Там само. — С. 75.
20. ДА АРК. — Ф. 455. — Оп. 1. — Од. зб. 6894. — Арк. 183.
21. Там само. — Од. зб. 636а. — Арк. 23.
22. Там само. — Арк. 23 зв.
23. Архів КДІКЗ. — Оп. 5. — Спр. 29. Воспоминания О. З. Мерлина-Севастопольского. — Л. 8.
24. Там само. — Спр. 98. Открытие в Керчи мореходного класса. — Арк. 7–8.
25. Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. — Керчь, 1904. — С. 88.
26. Архів КДІКЗ. — Оп. 5. — Спр. 139. Материалы по истории ГПТУ-12. — Арк. 12.
27. Там само. — Арк. 13.
28. ГА АРК. — Ф. 455. — Оп. 1. — Од. зб. 3548.
29. Архів КДІКЗ. — Оп. 5. — Спр. 161. Переписка с И. Е. Шматько по истории Керчи начала XX века. — Л. 35.

Елла НОСКОВА, Андрій НОСКОВ

ДО ПИТАННЯ ПРО КЕРЧЕНСЬКІ ХРАМИ ВІЙСЬКОВОГО ДУХІВНИЦТВА

У другій половині XIX ст. Керч знову стала важливим опорним пунктом Російської імперії. На мисах Павлівський і Ак-Бурун за проектами військових інженерів генералів К. П. фон Кауфмана й Е. І. Тотлебена була побудована унікальна фортеця, яка отримала найменування Керч. Фортецю будували солдати Мінського й Віленського піхотних полків, Литовського піхотного полку (з 1864 р. — 51-го піхотного Литовського полку), 50-го піхотного Білостоцького полку, Керченського фортифікаційного піхотного батальйону, рот кріпосної артилерії, військово-робочих рот, кубанські козаки й вільнонаймані робітники. Епізодично залучалися й інші частини й підрозділи.

У частинах Російської армії за штатом були священики. Так, у фортеці Керч на зламі XIX–XX ст. перебували священик і псаломщик. Кожна частина мала святого заступника, на честь якого освячувався храм або похідна церква. Наприклад, похідна (при полку) церква 54-го піхотного Мінського полку 1806 р. була освячена на честь ікони Казанської ікони Божої Матері і була з полком у боях і походах.

У розташуванні російських полків у північній основі мису Ак-Бурун у середині XIX ст. кілька років перебували похідні церкви, освячені на честь Казанської ікони Божої Матері й святителя Миколи Чудотворця. Приблизно там само перебувала ще одна похідна церква на честь св. Миколи Чудотворця.

1863 р. у Керченських укріпленнях (з 1868 р. — фортеця Керч) була побудована кам'яна церква. Існують підстави вважати, що вона була освячена на честь св. Миколи Чудотворця [1] і перебувала у Віленському люнеті, неподалік від стику його зі сполучною куртиною [2]. У цьому храмі були давні богослужбові книги. Кілька років у ньому служив священик Литовського полку протоієрей Тимофій Андрійович Ковальський. У плані церква представляла прямокутник зі сторонами до 10 м, висотою до 6 м, були два широких входи, глибина фундаменту забудки близько 1 м. На кресленнику церкви [3] є напис чорнилом:

Керчь
отч. 1863 год
N_LXI_
2

Основними бойовими частинами фортеці на початку останньої чверті XIX ст. були:

– Керченський кріпосний полк під командуванням полковника Петра Васильовича Начаткіна;

– Керченська кріпосна артилерія у складі чотирьох рот; нею командував полковник Гуго-Рафаїл Іванович фон Міллер.

Не раніше 1875 р. для гарнізону фортеці північніше горжі Мінського люнета в будинку артилерійського складу зброї була влаштована й освячена церква, відома як Свято-Покровська. 1890 р. у «Списку нерухомих військових соборів і церков відомства Протопресвітера» вона значиться як «Керченська Покрова Пресвятої Богородиці у фортеці Керч». У церкві могли розміститися близько 400 чоловік. Були два «сребро-позлащених Євангелія» 1698 р. і 1703 р. видання, чотири хрести із частками мощів свв Угодників.

У другому півріччі 2005 р. на місці церкви був установлений поклінний хрест. Він освячений настоятелями Керченських храмів св. князя Димітрія Донського й св. апостола Андрія Первозванного [4].

До Свято-Покровської Керченської кріпосної церкви була приписана цвинтарна (на військовому цвинтарі) церква в ім'я (Різдва?) св. Іоанна Предтечі. Військовий цвинтар стали руйнувати у 1920-ті рр. Наприкінці 80-х рр. бульдозером зрівняли ще збережені могильні горбки, а цвинтарну землю поділили на садово-городні ділянки [5].

На території фортеці перебували ще кріпосна Петропавлівська й кріпосна Богаділінська (приблизно Володимиро-Василівська) церкви.

Наприкінці 1903 р. розквартирований у Керчі 211-й піхотний Євпаторійський резервний батальйон на підставі наказу по військовому відомству № 493 був розгорнутий у полк двобатальйонного складу «того саме номера й найменування» [6]. У першій половині 1904 р. на вакансію священника 211-го піхотного резервного Євпаторійського полку був призначений священник Володимир Кедров. Полковий храм був улаштований у колишньому будинку музею старожитностей на горі Мітридат.

Постраждали у роки Кримської війни будинок за поданням Керч-Єнікальського градоначальника контр-адмірала О. П. Спіцина і клопотання Димітрія, єпископа Херсонського й Таврійського, 1859 р. Найвищим велінням було передано духовному відомству. З 1861 р. по 1887 р. у ньому перебувала церква св. князя Олександра Невського. Через аварійність будинку вона була переведена на Соляну [7]. До початку XX ст. будинок на горі Мітридат спітка-

ла «звичайна» доля приміщень, які пустують. За повідомленням Благопристойного церков Керченського округу протоієрея Володимира Петровича Донського 1903 р., «колишній храм... стоїть без покрівлі й стелі, дверей і вікон у ньому немає, на місці Св. Престолу купа каменів, внутрішність храму перетворена на ретирад, стіни храму написані й замальовані аморальними написами й малюнками, навколо храму огорожі немає, її розкрадено» [7]. Для повного ремонту будинку й прибудови поруч «кам'яної вартівні зі звонільнею наверху неї» міська дума виділила 6 500 рублів.

Воїни 211-го піхотного резервного Євпаторійського полку «засобами своєї військової родини й дружною посиленою роботою, хто чим міг, без витрат для казни, обладнали храм цілком усередині: починаючи з іконостаса роботи мозолистої руки російського воїна й кінчаючи останньою лампадкою підвісочною, копіткою роботи полкових дам» [8]. Храм, увінчаний «позлащеним хрестом», був готовий через шість місяців. Напередодні дня освячення була відслужена Всенощна, у якій брало участь майже все духівництво Керчі з настоятелем Свято-Троїцького собору протоієреєм Володимиром Станіславським. Подію докладно описав 1905 р. о. Володимир Кедров («Освячення церкви 211-го піх. рез. Євпаторійського полку в Керчі, 11-го листопада 1904 року»): «Ранком 11 листопада 1904 р. о 8 годині 30 хвилин пролунав перший удар церковного дзвона... Водосвяття було зроблено полковим священником о. Кедровим, фортечним священником о. Користінім з інститутським священником Олександром Глебовим на чолі... До початку самого чина освячення прибуло й міське духівництво, був вишукований увесь полк, командир полку полковник Горецкий проїхав у церкву з полковим прапором. До 12 годин дня скінчилося освячення церкви при 211-ом піхотному резервному Євпаторійському полку в ім'я й на честь святителя Петра, Митрополита Московського й усїєї Русі, Чудотворця, духовного заступника полку» [9]. Воїнів поздоровив начальник Керченського гарнізону генерал-майор Ф. К. Богуцький.

1906 р. за рішенням Міської думи у ведення полкової церкви була передана каплиця Стемпковського [10].

Після лютого 1917 р. військова церква на горі Мітридат розділила долю більшості православних храмів. Самий будинок простояв ще кілька десятиліть, поки наприкінці 1950-х не був знесений дощенту.

Крім військового духівництва до виконання духовних потреб для осіб військового звання Керченського гарнізону залучалися й священнослужителі відомства Православного віросповідання. Так, настоятель Олександр-Невської церкви о. Мелітон Станков був і священником півроти карантинної варті [11], а священник Свято-Троїцького собору Микола Мураневич викладав Закон Божий нижнім чинам Керченської бригади конвоїрів [12].

У роки Першої світової війни благочинний і настоятель Свято-Троїцького

собору протоієрей Володимир Григорович Станіславський, виконуючий справи псаломщика Свято-Троїцького собору Дмитрій Григорович Кравченко, псаломщик Олександр-Невської церкви Олександр Лаврентійович Косяков несли службу в діючій армії [13]. Протоієрей Володимир Станіславський на фронті був нагороджений Наперсним хрестом на Георгіївській стрічці. 1920 року 28 грудня п'ятидесятиріохлітній священнослужитель (за доносами) був арештований. Його справа була заслухана Револьюційним Військовим Трибуналом Східного узбережжя Криму 25 січня 1921 р. Вирок — розстріл — був замінений позбавленням волі на двадцять років. У травні 1921 р. він був амністований. Незабаром після звільнення протоієрей В. Г. Станіславський помер. Реабілітований 1995 р. [14].

Жодна зі згаданих військових церков Керч-Єнікальського градоначальства не збереглася. Про існування інших церков у форті Тотлебен, на берегових батареях, у Лабораторній балці, на сполучній куртині можна лише припускати. Можливо, була й каплиця (після 1878 р.), на яку вказує один з документів РДВІА [15]. Ці питання — для окремого дослідження.

Військове духівництво Керч-Єнікальського градоначальства (друга половина XIX — початок XX століття)

1. Священик Волков Федір Афіногенович

- Керченська кріпосна церква (бл. 1903 р.);
- 66-й піхотний Бутирський полк.

1908 р. нагороджений Наперсним хрестом за відмінне-старанне й ревне виконання пастирських обов'язків у Російсько-японську війну.

2. Священик Громцев Василь

- 5-й Кавказький стрілецький полк;
- Керченська кріпосна церква (бл. 1914 р.).

3. Священик Докучаєв Олександр Тимофійович

- Керченська кріпосна церква (до 1901 р.);
- 66-й піхотний Бутирський полк;
- 7-й запасний кавалерійський полк (з 1902 р.);
- 124-й піхотний Воронежський полк;
- 210-й піхотний резервний Перекопський полк (з 1904 р.);
- 258-й піхотний резервний Сухумський полк;
- 252-й Анапський резервний батальйон (з 1908 р.);
- 13-й Леїб-Гренадерський Ериванський Його Величності полк.

1914-го р. нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня.

4. Протоієрей Євнітський Андрій

- церква Миколаївського Морського шпиталю;

- Керченська кріпосна церква (1890 р.).

5. Священик Ємельянов Костянтин Петрович

- 1-й Сунженсько-Владикавказький генерала Слєпцова полк Терського Козачого війська;

- Керченська кріпосна церква (1909–1911 рр.).

За заслуги 1908 р. нагороджений камилавкою.

6. Священик Кедров Володимир Іванович

- Китайська Східна залізниця;
- 211-й піхотний резервний Євпаторійський полк (Керч, з 1904 р.);
- 211-й піхотний Євпаторійський полк (до 1911 р.);

Нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеня з мечами за бойові відмінності, відмінну-старанну службу й працю під час Російсько-японської війни.

7. Протоієрей Ковальський Тимофій Андрійович

- Литовський піхотний полк (Керч, 1863 р.);
- 51-й піхотний Литовський полк (Керч, з 1864 р.).

8. Священик Користгін Михайло Петрович

- Керченська кріпосна церква (1904 р. — не раніше 1908 р.);
- 60-й піхотний Замосцький полк;
- благочинний 15-й піхотної дивізії;

Нагороджений набедреником.

9. Священик Реутов Костянтин

- благочинний церков місцевих Кавказьких команд і священик Владикавказької військової команди;

- Керченська кріпосна церква (з 10.07.1890);

– протоієрей у церкві Севастопольського Братнього цвинтаря.

10. Священик Родзаєвський Наркісс

- Керченська кріпосна церква (до 22.03.1890);
- церква Миколаївського морського шпиталю.

11. Священик Олейников Лев Матвійович

- Чугуєвський уланський полк (бл. 1855 р.);
- Мінський піхотний полк (Керч, 1860 р.).

Нагороджений: орденом Св. Анни 3-го ступеня з мечами за подвиги при Севастопольській обороні, Наперсним хрестом на Владимирській стрічці, срібною медаллю за захист Севастополя, світло-бронзовою медаллю на згадку війни 1853–1856 рр.

12. Священик Самурський Василь Іванович

- Керченська кріпосна церква (до 1912 р.);
- священик церков 5-го Кавказького стрілецького полку.

Нагороджений 25 жовтня 1912 р. скуфією.

13. Протоієрей Фаворов Стефан Миколайович

Син диякона Харківської єпархії, народився 1829 р., 30 березня 1854 р., по закін-

ченні Харківської духовної семінарії, був рукоположений у сан священника.

- Троїцька церква 6-го кавалерійського округу Українського військового поселення;
- 1878 р. у церкві 5-го піхотного Калужського полку;
- 1878 р. — у діючій армії за Дунаєм (Російсько-турецька війна 1877–1878 рр.);
- з 1889 р. — Севастопольський Миколаївський адміралтейський собор;
- з 4.03.1897 — Керченська фортечна церква;

Спочив 4.08.1899 у Севастопольському морському військовому шпиталі, похований 7.08.1899 у Севастополі на міському цвинтарі.

14. Диякон Лебедев Володимир

- (на вакансії псаломщика) Керченська кріпосна церква (до 1892 р.);
- диякон Севастопольського Адміралтейського собору.

15. Псаломщик Волков Михайло Васильович

- Керченська кріпосна церква (1900–1914 рр.).

16. Псаломщик Новоуспенський Носиф, вихованець Новгородської духовної семінарії

- Керченська кріпосна церква (з 1892 р.).

17. Церковний староста Новаков (Григорій Оксентійович?)

- Керченська фортечна церква (з 16.03.1890).

Чинovníк Керченської кріпосної артилерії, надвірний радник.

18. Церковний староста й ктитор Турихін Стефан

- Керченська кріпосна церква (бл. 1890 р.).

Титулярний радник, щедро жертвував на користь церкви. Йому було надане Благословення Св. Синоду за відмінно-старанну й ревну службу на посаді церковного старости й ктитора.

19. Священик Сергієв Іоанн Ілліч (?)

- 73-й піхотний Кримський полк (бл. 1896 р.).

Згадується у виданні: *Орлов Ф.* Письма молодого солдата (Посвящается младшим офицерам). — Керчь, 1896. — С. 112).

1. Гренадерские и пехотные полки / Под. ред. В. К. Шенк. — СПб, 1909. — С. 93.
2. Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. 349. — Оп. 18. — Спр. 409.
3. Там само. — Спр. 446.
4. Крест в крепости Керчь // *Вечерняя Керчь*. — 2005. — 15 сентября.
5. *Быковская Н. В.* Русские. 2. Солдатская слободка // *Керченский рабочий*. — 1991. — 15 декабря.
6. РДВІА. — Ф. 400. — Оп. 17. — Спр. 16142.
7. Державний архів АРК (далі — ДА АРК). — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 2501. — Арк. 13. (Архівні матеріали люб'язно надані старшим науковим співробітником відділу охорони культурної спадщини Керченського заповідника С. В. Механіковим).

8. *Носков А., Носкова Е.* Полковой храм Святителя Петра // *Керченский рабочий*. — 2005. — 10 декабря.
9. *О. Кедров Владимир.* Освещение церкви 211-го пех. рез. Евпаторийского полка в г. Керчи, 11-го ноября 1904 года. — СПб, 1905. — С. 36–37.
10. *Быковская Н. В., Перепелкина Н. В.* Керчь, XX век, год 1906 // *Керченские ведомости*. — 2001. — № 1.
11. Новороссийский календарь на 1891 г. — Одесса, 1890. — С. 231.
12. Таврические епархиальные ведомости. — Симферополь, 1886. — № 1. — С. 14.
13. Памятная книжка Керчь-Еникальского градоначальства. — Керчь, 1916. — С. 12–13.
14. *Филимонов С. Б.* Тайны Крымских застенков. — Симферополь, 2003. — С. 110–113.
15. РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 18. — Спр. 204.

Володимир СТАРОДУБЦЕВ

ПОЧАТОК БУДІВНИЦТВА ФОРТЕЦІ КЕРЧ

2002 року рішенням Верховної Ради АР Крим нерухоме майно військових частин, що раніше розташовувалися на мисі Ак-Бурун і ліквідувалися, було передане Міністерству культури АРК. Перед Керченським заповідником були поставлені завдання по збереженню історичного пам'ятки, його вивченню й музеефікації.

Починаючи роботу, ми зіштовхнулися майже з повною відсутністю на місці відомостей про цей історичний об'єкт. Одна із семи першокласних фортець Росії XIX ст., друга за значенням після Кронштадта, приморська фортеця була безвісна.

З 2003 р. співробітниками Заповідника по фрагментах збирається історія будівництва фортеці, вивчається її колишній вигляд, ведеться пошук кресленників і планів, відновлюються відомості про події й людей, що зводили фортецю. Пропонована стаття знайомить із початковим етапом будівництва фортеці.

«Керченська фортеця лежить під $45^{\circ} 14'$ північної широти й $54^{\circ} 9'$ східної довготи, на Керченській протоці, у Криму, у Таврійській губернії, на чотири версти до півдня від портового міста Керч, на мисах Павловському й Ак-Бурунському... місцевість особливими історичними спогадами не примітна». Так починається формуляр Керченської фортеці, складений до 1 січня 1878 року [1].

Дозволимо собі не погодитися з укладачами формуляра. Мис Ак-Бурун з давніх-давен використовується людьми як місце можливої переправи через протоку [2]. Вивчення давньої історії мису розпочав засновник Керченського музею старожитностей Поль Дюбрюкс. Сліди стін і веж, що спостерігалися ним на місцевості, він ототожнив із залишками одного з міст Боспорського царства — Нимфей [3]. Один з перших директорів Керченського музею старожитностей О. Ю. Люценко описав Ак-Бурунські поховання, розкриті при будівництві фортеці. Знахідки з курганів Ак-Бурунського некрополя більш ніж століття вивчаються, зберігаються й експонуються в Санкт-Петербурзькому Ермітажі. Археологи відзначають на мисі сліди трьох поселень, що існували за часів грецької

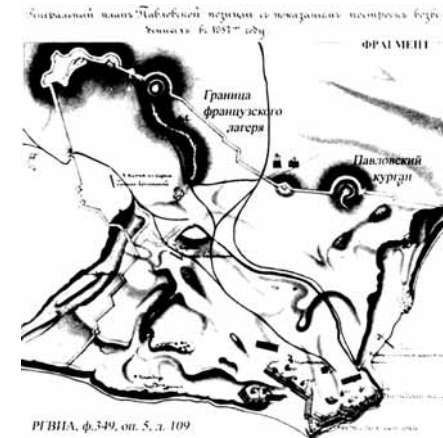
колонізації Боспору [4; 5]. Датування поселень досить приблизна: науковці справедливо звертають увагу, що Ак-Бурун в археологічному плані недостатньо досліджений [6]. Вивчення історії будівництва фортеці, зведеної на мисі Ак-Бурун у третій чверті XIX ст., дозволило трохи розширити джерела інформації про давнє минуле цієї «історично непримітної» місцевості [7].

Недостатність археологічних досліджень на мисі є наслідком його півторавікової військової служби. З 1854 р. й до початку XXI ст. тут безупинно розміщалися військові підрозділи. Більше того, для військових цілей територію стали використовувати ще раніше: з червня 1771 р. Тоді на березі, навпроти звуженої піщаними обмілинами частини протоки, була встановлена перша в Криму російська берегова батарея, згодом названа Павловською [8]. Батарея прослужила до початку XIX ст. й була захищена, оскільки оборону морських границь у той час із успіхом здійснював Чорноморський флот.

Причиною будівництва фортеці на мисі Ак-Бурун і на Павловській позиції стала Кримська війна, точніше підсумки цієї війни. Відомо, що, готуючись із осені 1853 р. до можливого нападу ворога, Керч-Єнікальську протоку перегороджують затопленими судами й підводними мінами, а колишню Павловську батарею 1854 р. знову озброюють. Не дивлячись на вжиті заходи, у травні 1855 р. Керч була зайнята союзними військами, які, оцінивши вигідність Павловській позиції, засновують тут свій укріплений табір [9]. Інформацію про табір маємо завдяки збереженому в архівах інженерного департаменту плану Павловській позиції, складеному 1857 р. [10].

Як видно на плані, основою укріплень для табору на півночі стала гряда височин і насипу курганів давнього некрополя, перетворених французами на артилерійські батареї. Вершини курганів 1855 р. були зриті, на них затягли пушки, а для захисту від штурму поперед батареї викопали рів. Цей факт зафіксований у звіті директора Керченського музею старожитностей О. Ю. Люценка, який 1858 р. досліджував поховання, виявлене в цьому кургані [11].

Траншеї, що з'єднали артилерійські батареї, закривали периметр табору, оточивши територію площею в кілька десятків гектарів. Беріг моря був тилом

Генеральний план Павловської позиції з зазначенням будівель, зведених 1857 р.

табору, звідси, з боку моря, у випадку облоги російськими військами, французи очікували одержати допомогу, не побоюючись російського флоту, знаючи, що він уже не існує. На краї Ак-Буруна, теж на вершині давнього кургану, була обладнана окрема батарея, захищена ровом. Її завданням, очевидно, була оборона позиції, з якої можна обстрілювати берегову частину табору.

На території табору союзні війська встановили дерев'яні бараки для розміщення військ, а причал Павловської батареї подовжили, і використали для вивантаження знарядь і запасів. Недалеко від причалу вони встановили апарат, призначений для опріснення морської води. Безсумнівно, нестача питної води у цій місцевості їм була відома заздалегідь. На плані табору відзначені й місця двох цвинтарів. Імовірно, тут знайшли спокій кілька солдатів союзних військ. Після відходу ворожих військ з Керчі, у червні 1856 р., табір був залишений ними у напівзруйнованому виді.

18 квітня 1856 р., практично відразу по укладенні мирного договору, «Найвище затвердженням Комітетом зі укріплення берегів Чорного й Азовського морів» запропоновано відрядити у Керч для виробництва зйомки місцевості й складання проекту укріплень інженерного офіцера. Виконання припису затримав тривалий вивід союзних військ з Керчі. Тільки у липні інженерна команда у складі 250 чоловік, у тому числі п'яти офіцерів, прибула в зруйноване місто. У жовтні 1856 р. Олександр II зажадав доповідь «щодо міркувань по загородженню входу в Керч-Єнікальську протоку». Великий князь Микола Миколайович, з 1856 р. генерал-інспектор з інженерної частини, доповів государеві, що з 8 серпня у Керчі працює польовий інженер полковник Фолькмут, який до 6 вересня закінчив зйомку місцевості й приступився до інших вишукувань і складання проекту укріплень [12].

Восени 1856 р. оголошена Найвища воля про зведення укріплень у Керчі. Рішення приймалося з можливою потаємністю. Про це свідчить лист Новоросійського й Бессарабського губернатора графа О. Г. Строганова, який просив інструкцій з відчуження земель під укріплення. Він пише військовому міністрові: «згадані укріплення будуються, скільки мені відомо, з великою поспішністю, і що від 25 листопада 1856 року за № 701 Ваше Високопревосходительство у досить секретному приписанні, мали ласку оголосити мені Найвищу волю про спорудження укріплень» [13]. Генералітет і дипломати не були впевнені, що спроба будівництва фортеці не стане приводом для чергового вторгнення у російські води. Відкрито йдеться лише про деякі зміцнення старих позицій.

Але Олександр II з самого початку зважився на будівництво в протоці міцної фортеці. Це розкривається його ставленням до першого проекту укріплень, що запропонував у грудні 1856 р. військовий інженер генерал-майор Костянтин Петрович фон Кауфман (1818–1882), згодом перший генерал-губернатор Туркестану (1867–1882 рр.), відомий російський військовий і політичний діяч [14].

Наприкінці жовтня 1856 р. відбулася нарада Державного комітету, у якому обговорювали записку генерал-ад'ютанта князя М. Д. Горчакова про деякі обмеженості в південних границях Росії. Було вирішено, зокрема, прийняти всі можливі міри до фортифікаційного зміцнення Керченської протоки. Запропоновано було зміцнити Єнікале, зі сходу перегородити протоку, а вільну частину фарватеру перепинити мінами. Відзначимо, що Комітетом передбачалося підсилити єнікальську позицію. Для ухвалення рішення на південь відряджається начальник штабу генерал-інспектора з інженерної частини. «Найближче міркування всього, що відноситься до влаштування укріплень..., Комітет знаходить найзручнішим доручити від'їжджаючому туди генерал-майорові Кауфману» [15].

У середині грудня 1856 р. К. П. фон Кауфман прибув у Керч. Маючи значні повноваження, він зробив низку розпоряджень. Зокрема, доручив Керч-Єнікальському градоначальнику полковнику Антоновичу придбати переносні бараки, залишені англійцями, і перевезти лісоматеріали, заготовлені перед війною, із села Ілез до Євпаторії, і далі морем у Керч. На ці роботи й для заготівлі каменю градоначальнику було передано 25 тис. рублів. На літо наступного, 1857 р., планується фінансувати будівництво укріплень у розмірі 295 391 руб.

Кауфман розпорядився також: про доставку в Керч матеріалів, що залишилися від укріплень устя Дону; про підряд потрібного числа майстрових із внутрішніх губерній Росії й про прибуття до 1 квітня 1857 р. до тисячі чоловік вільних робітників; про підготовку морського транспорту Керченським адміралтейством — 4 канонерські човни і 3 азовські баркаси; про призначення на будівництво дрібносидячого пароплава, із судів, що належать Російському товариству пароплавства й торгівлі; про «поновлення механічного закладу від Луганського заводу близь Керчі».

Полковник Фолькмут восени 1856 р. вмер, його змінив інженер-капітан Починський, який продовжив складання проекту. А наприкінці грудня керівництво справами зі зміцнення протоки генерал-майор Кауфман запропонував доручити інженер-полковнику Нату, поклавши на нього й закінчення проекту укріплень [16]. Полковник Антон Антонович Нат (1817–1876) добре знав ситуацію з оборони протоки, тому що саме він 1854 р. керував роботами зі спорудження двох тимчасових батарей на мисах Павловському й Ак-Бурун [17]. 1856 р. він складався у розпорядженні Наказного отамана Чорноморського козачого війська, і військовий міністр генерал-ад'ютант В. М. Сухозанет на початку січня 1857 р. наказує «полковнику Нату відправитися негайно в Керч» [18]. Загальне спостереження за ходом робіт військовий міністр поклав на генерал-майора Г. І. Філіпсона, місцевого начальника Чорноморського краю, наказного отамана Чорноморського козачого війська.

Первісний проект укріплень, до підготовки якого мали відношення, як слід бачити зі згаданих документів, інженери полковник Фолькмут, капітан По-

чинський і полковник А. А. Нат, — був відомий як «проект Кауфмана» [19]. Проектом пропонувалося будувати укріплення на Павловській позиції, а не в Єнікале, як передбачалося Державним комітетом. Про це ми довідуємося від полковника Карташевського, котрий супроводжував генерала Кауфмана в його поїзді. Він доповідає в ДАУ 29 грудня 1856 р.: «Генерал-майор Кауфман вирішив улаштувати укріплення там, де перебувала Павловська батарея, користуючись для оборони з тилу верками, зведеними союзними військами. З наведенням цього генерал-майор Кауфман пропонує озброїти укріплення 41 гарматами і призначити у запас 18 гармат ...Для розміщення команди буде потрібно влаштувати землянки й намети, будуть потрібні артилерійська майстерня й лаборатористи» [20]. Проект передбачав і перегороджування протоки кам'яною греблею й пальовими підводними загородами.

Проект був Найвище схвалений 7 лютого 1857 р. [21]. Олександр II у цілому затвердив план укріплень Павловської позиції, але звелів додатково побудувати форти у протоці: один на краю Тузли (на 80 гармат), інший на «рифі від мису Ак-Бурун на 40 або 50 гармат» [22]. Значне посилення укріплень, запропоноване Олександром II, розкриває його особисте ставлення до проблеми захисту протоки. Олександр завжди бажав побудувати в протоці потужну фортецю, «новий Кронштадт», яка надійно захищатиме внутрішнє для Росії Азовське море.

Через малонаселеність краю будівництво фортеці 1857 р. почали 2-га й 14-та військово-робочі роти. Відомо, що 14-та рота під командуванням поручика Макеєва прибула із Севастополя у травні 1857 р., а 2-га рота була сформована з колишнього військового поселення. Частина військових робітників (30 чоловік) були одруженими. Вони «улаштували власні тісні житла, у яких і проживають зі своїми сім'ями, перетерплюючи різні незручності» [23]. Слобідка, що утворилася поблизу споруджуваних укріплень, розросталася із прибуттям на будівництво вільних людей.

Можливість одержати вигідний контракт залучила на будівництво заповзятливих. Першим купцем, що уклав великий контракт на будівництво укріплень, був Пейсах Осипович Бігун. Восени 1857 р. він підписується під документом, що доносить до нас відомості про організацію, матеріали, строках і вартості робіт: «Перекопський першої гільдії купець Пейсах Осипович Бігун зобов'язується побудувати вісім казарм $25 \frac{4}{7}$ на $6 \frac{5}{7}$ сажні, з висотою від фундаменту під п'яти склепінь 6 футів і кухню довжиною $7 \frac{4}{7}$ на $6 \frac{4}{7}$ сажні із власних матеріалів, припасів і робочих людей за суму 16 440 рублів сріблом за кожен казарму, або вісім за 131 920 рублів. Фундамент від одного до півтора аршина, стіни зміцнені середні шириною п'ять футів, зовнішні — шість футів і висотою у п'ять футів з Багерівського каменю. Щокочів стіни — однією шириною три фути, висотою від $17 \frac{1}{5}$ до $27/10$ фута, іншу — шириною 4 фути й височі-

ною $17/7$ фута також з Аджімушкайського й Багерівського каменю. Нижнє склепіння із Чурбаського каменю й верхнє склепіння з Багерівського... витесати карниз і укласти на стіни. Камінь ділений з околишніх каменоломень, правильної форми, розмірів переважно наступних: довжина один аршин, ширина й товщина п'ять вершків, білого кольору, без прошарків, плям і жил, по можливості щільний і не ніздрюватий. Вапно з дікарного каменю, добре випалене й просіяне у порошок, яке б з належною кількістю піску піднімало б від 9 до 10 цеглин через 12 годин. Пісок чистий, зернистий, без домішки глини. Вода прісна й чиста. До заготівлі матеріалів я, Бігун, зобов'язуюся приступитися через 15 днів від цього. І до будівлі казарм із кухнями майбутнього 1858 року, у наступний термін: до першої казарми з кухнею 15 березня, до другої казарми з кухнею 15 квітня, до третьої казарми з кухнею 15 травня, до четвертої казарми з кухнею 15 червня, до п'ятої казарми з кухнею 15 липня. А інші три казарми з кухнями — 1859 року, у наступний термін: до шостої казарми з кухнею 15 квітня, до сьомої казарми з кухнею з 15 травня, до восьмої казарми з кухнею з 15 червня. Кожну з них закінчити протягом трьох місяців, так, аби всі будівлі закінчити 15 вересня 1859 року» [24].

1857 р. із призначених робіт на місці Павловської батареї «начорно» насипають берегові батареї. Побудовані були й два тимчасових бараки на 100 робітників. Споруджується поворотна платформа під трипудову берегову гармату. Будуються тимчасові приміщення для кузні й канцелярії. Під кінець року поруч із батареями були зведені дві перші казематировані казарми й порохові льохи, що збереглися до наших днів.

Одночасно з будівництвом на березі, почалися й роботи з перегороджування протоки «кам'яним накидом». З початку робіт з перегороджування протоки камінь видобували поблизу Нового Карантину. Відомо, що для цього було влаштовано дві пристані. У протоці, починаючи від краю коси Тузли в напрямку до мису Павловського, до кінця 1857 р. «викинуто» 264 кубічні сажні каменю, і загороження цього року простягнулося на 95 сажнів.

16 жовтня 1857 р. будівництво відвідує 26-річний генерал-інспектор з інженерної частини великий князь Микола Миколайович. До 1891 р. він буде номінальним главою військових інженерів Російської імперії.

Проект, запропонований К. П. фон Кауфманом, міг бути здійснений 1859 р. Але в ході будівництва в проект фортеці вносилися зміни й доповнення. Наприклад, майже через рік після затвердження первісного проекту, 17 січня 1858 р. будівельник укріплень інженер-полковник А. А. Нат доповідає в Інженерний департамент: «Через триваючі морози роботи не виконуються. Проект Павловських укріплень закінчений і вчора відправлений». А в рапорті від 21 лютого він просить: «У випадку зміни в проекті розміщення будинків у головному форту необхідно нині ж ушанувати мене про те приписанням» [25].

Навесні 1858 р. Державна рада, обмежена повоєнним дефіцитом бюджету, змушена була відмовитися від зміцнення сухопутних кордонів Росії. Але приклад минулої війни, у якій флот супротивника зіграв вирішальну роль, за свідченням сучасника, «з'являючись нерозмірно швидко в різних місцях», ставив перед необхідністю виділення коштів на будівництво Керченських укріплень і посилення Кронштадта. Для цих двох пунктів оборони призначили півтора мільйони рублів на рік, і постановою Держради обмовлялося, аби головна частина цієї суми була використана на зміцнення Керченської протоки [26]. Держрада зажадала, щоб «всі будівлі зводилися з можливим заощадженням витрат, без найменшого прагнення до розкоші або франтівства, і щоб укріплення вимагали як можна менше гарнізону для їхнього захисту» [27].

Через морози 1858 р. роботу почали тільки з 3 лютого: продовжили насіпку землі до другої казематованої казарми, в якій зимувала друга рота. Але 7 лютого грабарства довелося знову припинити: похолодало до 15 градусів. Виправлялися ті, що були, і виготовлялися нові кружала — дерев'яна опалубка для кладки склепін, «аби підрядник не зустрів зупинки в роботах при виведенні одночасно двох казарм» [28]. Приступилися до трасування головного форту. Тут почав з 5 березня роботи підрядник, що узявся цього року за будівництво 5 казарм і кухонь. Наприкінці лютого були «улаштовані три творильні ями й зачинене вапно». На початку березня «просто-робочими нижніми чинами ...з найнятими вільними робітниками завершувалося розпланування місця під казарму № 4». Кладка першої казарми форту була закінчена в липні, і воєни в ній оселили солдатів. Улітку 1858 р. приступилися до будівництва шосе від фортеці до міста.

Навесні, після очищення протоки від льоду, була оглянута лінія загородження, зроблена торік. Будівельник укріплень відзначає в рапорті, що кам'яна гряда «трохи осіла, але не нижче поверхні води» [29]. Після Великодня (його святкували з 20 по 29 березня) продовжили накидування каменю, і до кінця місяця баржа зробила 10 рейсів, беручи на борт по 15 кубічних сажнів каменю. Для робіт у протоці використали залізну баржу, канонерський човен, чотири перевантажувальні баркаси й дві легкі козачі човни. Навантаження вели вночі, а вдень, за допомогою баркасів («у ста сажнях по канату ходять баркаси»), баржу розвантажували в протоці. Бура, що розігралася в серпні 1858 р., прорвала піщані острови, включені в лінію загородження, і розкидала верхні камені. Це затримало роботи, змусивши зашпаровувати прориви. Роботи в протоці були припинені в листопаді «через морози, що наступили». Усього 1858 р. «викинули» 1536 кубічних сажнів дикарного каменю, подовживши загородження на 615 сажнів [30].

Пристань Павловської батареї взимку була ушкоджена напором льоду. Будівельник фортеці в одному з рапортів доносить, що в частині причалу, «побу-

дованої ворогом під час минулої війни, багато паль і розкосин зрізано». У березні причал ремонтують і готують до прийому важких вантажів. У квітні 1858 р. очікували прибуття першої партії озброєння. Але відбувається затримка, яка, можливо, пов'язана з підготовкою у Новочеркаську невеликого пароплава «Підприємство», призначеного для роботи в протоці. Ймовірно, за його допомогою наприкінці липня з Ростова була наведена перша баржа з озброєнням [31].

15 серпня 1858 р. будівельник фортеці А. А. Нат доповідає: «На пристані Павловської батареї встановлений кран для вивантаження гармат, по теперішній час вивантажено 60 гармат, інші 38, у тому числі 2 бомбичних, перебувають на баржі». 2-го вересня він рапортує: «Вивантаження гармат зроблене успішно. ...Тепер невелика площа в пристані зовсім завалена різними складами. ...Підняти нагору гармати, особливо великокавові, як бомбичні (430 пудів) і 36-фунтові довгі гармати (до 300 пудів), не виявляється можливим без особливого пристрою, і тому приступлено до пристрою по спадистості гори рейкового шляху й паль, а нагорі шпиль для підйому всіх ваг» [32]. Кількість доставлених гармат уже значно перевищувала їхнє число, передбачене «проектом Кауфмана». У склад отриманого 1858 р. озброєння входило 12 трипудових «бомбичних» гармат, 41 довгий єдиноріг (пудові й півпудові), 3 довгих 36-фунтових і 8 довгих 24-фунтових гармат. Доставлені були й корабельні 36-фунтові карронади. Після загибелі Чорноморського флоту корабельні знаряддя, що були в запасі, використали для озброєння берегових укріплень. Знаряддя були успішно вивантажені, підняті на берег Павловської позиції й, можливо, були встановлені на сім підготовлених батарей [33]. У вересні очікувалося прибуття роти артилеристів [34]. Чи прибули вони на цей термін, невідомо, тому що в грудні 1858 «на Павловському місці інших військ, крім військово-робітників», немає. Про це полковник А. А. Нат повідомляє у листі із приводу придбання кожухів для вартових, що виставлялися «для перешкодження доступу до батарей і заощадження матеріалів» [35].

1858-го р. були закінчені дев'ять порохових льохів і приміщення для лазарету на 40 ліжок (будинок № 60). Виконувався й ремонт шпитальних будинків в Єнікале. Тривала будівля казематованого будинку № 61, призначеного для «військового начальника». Розпорядженням інспектора з інженерної частини починаються роботи з дослідження ґрунту, будівельних матеріалів, розвідки сировини для виробництва цементу й пошуків води. Для цих цілей виділяється 15 тисяч рублів. Камені з різних каменоломень випробовуються на опір роздавлюванню, на стійкість до заморожування й вивітрювання. В Єнікале влаштовується піч на 5000 цеглин для «дослідження різних типів глини». В Одесі на заводі Фалька замовлено «прилади для дослідження ґрунту в протоці на місцях будівлі фортеці» [36].

1859 р. тривало будівництво казарм і кухонь у форту й пороховому льосі № 38. Розбирається пороховий льох № 5 і переноситься на місце, зазначене

Його Імператорською Високістю інспектором з інженерної частини великим князем Миколою Миколайовичем 1857 р. 1859-го р. побудовано 8 тимчасових кам'яних бараків з кухнями «для військ, призначених на грабарства». Восени на будівництво прибуває Віленський піхотний полк. Піхотинці приступають до виїмки рову й насипці горжевого валу для прикриття тилу берегових батарей. Одночасно почали грабарства й у головному форту, де копають рів по його південно-західній границі (фронт DE). Проводиться трасування правого й лівого люнетів, і тут теж приступають до виривання кріпосного рову й насипці оборонного валу. У форту підрядник П. О. Бігун продовжує будівництво казарм, а військові будівельники починають зводити тут продовольчий магазин (на 4000 чвертей), і дев'ять порохових льохів. Починають будувати два порохових льохи (№ 23 і № 24) у лівому люнеті, потерну під бастіоном D, а в правому люнеті розпочате будівництво казарми № 56.

На берегових укріпленнях будують ще один пороховий льох (№ 10). Готуються умови для створення значних запасів пороху. Для артилерійського майна будеється сарай. Прибула артилерійська рота зайнята озброєнням батарей. З 25 жовтня призначається перший начальник кріпосної артилерії — підполковник Добровольський.

На місці більші площі покриті розкопками, порита територія брудна й неприваблива, і генерал-ад'ютант Кауфман у червні 1859 р. розпоряджається про «розсадження» восени й наступною весною дерев навколо закінчених казарм «як поперед відкритої їхньої частини, так і за нею». Значні витрати сил на зведення кріпосної огорожі сповільнили перегороджування протоки. Морські роботи цього року склалися у виправлення частин загородження, що осіли за зиму. У протоку «викинуте» 723 куб. сажнів каменю, але загородження в довжину не збільшилося. У морі почали й роботи з дослідження дна на місці морських фортив, що передбачалися. Спроба буравлення шпар з обладнаного для цих цілей канонерського човна, була невдалою. Тому, обмежившись цією спробою, для майбутніх 1860 р. робіт підготували верстат для підйому буравів і обладнали кузню в пристані.

Чергове засідання «З'єданого Комітету зі зміцнення берегів Чорного й Балтійського морів», що відбулося 1859 р., планує прискорення робіт у Керчі, «поки цей пункт не буде наведений у забезпечений стан» [37]. Зокрема планується будівництво тимчасових морських батарей (на 37 і 8 гармат) на місці задуманих Олександром II морських фортив. Складання проекту батарей «доручено генерал-ад'ютантові Тотлебену... при майбутньому відрядженні генерала Тотлебена у Керч восени цього року». У нас немає відомостей про це відрядження. Але відомо, що в жовтні 1859 р. генерал-ад'ютант Е. І. Тотлебен обіймає посаду директора Інженерного департаменту. З цього часу, користуючись глибокою довірою Олександра II, він фактично стає головним фортифікатором

Росії. У Керчі Е. І. Тотлебен приступає до реалізації бойового досвіду, накопиченого при обороні Севастополя.

Рішенням Комітету передбачається, що для прискорення 1860 р. робіт «за виключною неможливістю наймання достатнього числа вільних робочих людей необхідно знайти засіб призначити для цих робіт у допомогу до вільних робітників війська у розмірі до 1200 чоловік щоденних робітників, із платою їм по 25 копійок на день» [38].

1860 р. тривали роботи з будівлі казарм № 46 і № 49, кухонь із цистернами №№ 44, 47, 51 і 52. Будувалися ворота в куртині DE, провіантський магазин у форту (№ 54) і дев'ять порохових льохів. У правому люнеті будувалася казарма № 56. На берегових батареях досипався горжевий вал, будувалася десятий пороховий льох і кухня із цистерною для води № 15. Тривала насипка валів по фронту DE, відривалися рови й насипалися вали на лівому і правому люнетах. Під валом лівого люнету закінчена будівля потерни. Розпочали насипку валів Проміжного укріплення (майбутньої Литовської батареї). Цього ж року почали й роботи на Ак-Бурунському укріпленні. Тут теж риють рів, насипають головний вал і будують дві потерни, які пізніше опиняться під цим валом. Одночасно будують і порохові льохи №№ 68, 69 і 70. На Ак-Буруні приступають до зведення офіцерського флігеля (№ 89). На еспланаді розпочаті роботи із пристрою полотна для тимчасової залізниці, призначеної для підвезення каменю на спорудження «гавані». Очевидно, нині існуючий кріпосний причал спочатку будувалася як хвилелом для скромної дерев'яної пристані, побудованої у перші роки будівництва фортеці. Серед інших робіт припускають закінчити не пізніше 1 червня морське загородження, витративши на нього 350 тисяч рублів із запланованих на всі будівельні роботи з укріплення Керченської протоки 800 тисяч. Роботи із загородження 1860 р. передали «на особливих умовах» капітану Починському, «який запропонував виконати роботи зі зменшеної ціни, вигідної для скарбниці». Цього року «викинули» рекордну кількість каменю — 7 377 куб. сажнів, продовживши загородження ще на 700 сажнів. Загальна довжина кам'яної перешкоди перевищила три кілометри.

Тривали роботи з дослідження дна протоки. На місцях, визначених під морські форти, будують чотири бурові платформи. Як відзначає керівник робіт з дослідження ґрунту й будівельних матеріалів поручик Вейсенгофф, «з усіх робіт влаштування помостів становило особливі труднощі через мінливий плин у протоці, яка змушувала іноді перекидати якорі каноніського човна кілька разів у день». Основою кожної платформи служили 9 паль, забитих з канонерського човна за допомогою копра бабою вагою у 30 пудів, «до відмови» — на 3–4 аршини. На скріплених «схватками» палях улаштували настили, а над ними й навіси «для захисту робітників від спеки й дощу». Дві платформи розташовані були на місці морського форту № 2, що передбачалися до зведення

біля краю загородження на глибині у 20 футів. Буравлення з цих платформ у двох точках на глибину 10 м, показало, що під шаром м'якого мулу (від 3 до 10 футів) дно складене із шарів сірих, ясно-зелених, білих і жовтих глин. Вони відрізняються включеннями (пісок) і щільністю. Один із шарів (на глибині 6 м) характеризується як «біла, майже окам'яніла глина» [39]. Ближче до берега, «на обміліні близь Ак-Буруна», із платформи № 3 (південної) буравлення не виконувалося, тому що берег був розбитий бурою в жовтні. Із четвертої платформи бур пройшов через 3 фути піску, і 3-го грудня 1860 р. роботи з дослідження ґрунту були припинені. А 14 січня 1861 р. сильним північно-східним вітром усі помости були знесені [40].

У вересні 1860 р. директор Інженерного департаменту генерал-ад'ютант Е. І. Тотлебен оглядає роботи, зроблені в споруджуваній фортеці. По завершенні інспектування «ним були зазначені ті начала, які повинні були служити підставою для складання остаточного проекту» [41].

Так пройшли перші чотири роки великого будівництва. Через шістнадцять років воно стане другим за міццю й значенням після Кронштадта, приморської фортецею Російської імперії. Добре «приспосована до місцевості», із численними казематами — укриттями для солдатів і припасів, з підземними ходами сполучення і кращим для свого часу озброєнням, — фортеця зустріне чергову Російсько-турецьку війну 1877 р. Не взявши участь у боях цієї війни, фортеця своєю безмовною присутністю обереже Крим, узбережжя Азовського моря й кубанські землі від можливої агресії.

1. Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА). — Ф. 802. — Оп. 5. — Спр. 7178. — Арк. 1.

2. Федосеев Н. Ф. Ещё раз о переправе через Боспор Киммерийский // Археология и история Боспора. — Керчь, 1999. — Вып. 3. — С. 61–99.

3. Дюбрюкс П. Описание развалин и следов городов и укреплений, некогда существовавших на европейском берегу Босфора Киммерийского, от входа в пролив близ Еникальского маяка до горы Опук включительно, при Чёрном море // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одеса, 1858. — Т. 4. — С. 3–84.

4. Семёнов С. А., Кушин В. Э. Разведки на Керченском полуострове // Археология и история Боспора. — Керчь, 1962. — Вып. 2. — С. 257–262.

5. Шестаков С. А. К вопросу о локализации Боспорского города Гермисия // Археология и история Боспора. — Керчь, 1999. — Вып. 3. — С. 103–110.

6. Виноградов Ю. Из истории археологических раскопок на мысе Ак-Бурун под Керчью // Археологические вести. — 2001. — № 8. — С. 311–315.

7. Стародубцев В. М. Ак-Бурунский некрополь в документах инженерного департамента // Боспорский феномен. — СПб, 2005. — С. 112.

8. РДВІА. — Ф. 428. — Оп. 1. — Спр. 22876.

9. Стародубцев В. М. Укреплённый лагерь французов в Керчи // Восточная (Крымская) война 1853–1856 годов: Новые материалы и новое осмысление. — Симферополь, 2005. — Т. 1. — С. 67–71.

10. РДВІА. — Ф. 349. — Оп. 5. — Спр. 109.

11. Отчёт Императорской Археологической комиссии за 1859 год. — СПб, 1862. — Приложения. — С. 5.

12. РДВІА. — Ф. 802. — Оп. 5. — Спр. 7178. — Арк. 1.

13. Там само. — Оп. 1. — Спр. 5075. — Арк. 2.

14. Русский биографический словарь. — Москва, 1896–1918.

15. РДВІА. — Ф. 827. — Оп. 1. — Спр. 4615. — Арк. 1.

16. Там само. — Арк. 47.

17. Там само. — Арк. 2.

18. Там само. — Арк. 94.

19. Яковлев В. В. История крепостей. — М., 1995. — С. 125.

20. РДВІА. — Ф. 827. — Оп. 1. — Спр. 4615. — Арк. 83.

21. Там само. — Оп. 18. — Спр. 105. — Арк. 1.

22. Там само. — Оп. 1. — Спр. 4615. — Арк. 93.

23. Там само. — Оп. 1. — Спр. 4616. — Арк. 47.

24. Там само. — Арк. 135.

25. Там само. — Ф. 827. — Оп. 1. — Спр. 4860.

26. Там само. — Спр. 4616. — Арк. 19.

27. Там само. — Арк. 22.

28. Там само. — Арк. 3.

29. Там само. — Арк. 10.

30. Там само. — Ф. 802. — Оп. 5. — Спр. 7178. — Арк. 8.

31. Там само. — Ф. 827. — Оп. 1. — Спр. 4616. — Арк. 6.

32. Там само. — С. 32.

33. Там само. — Ф. 827. — Оп. 1. — Спр. 4616. — Арк. 214.

34. Там само. — Арк. 51.

35. Там само. — Спр. 4896. — Арк. 1.

36. Там само. — Спр. 4616. — Арк. 11.

37. Там само. — Спр. 5049. — Арк. 1.

38. Там само. — Спр. 5052. — Арк. 8.

39. Там само. — Ф. 349. — Оп. 18. — Спр. 279.

40. Там само. — Ф. 802. — Оп. 5. — Спр. 5401.

41. Там само. — Спр. 7178. — Арк. 14.

Людмила ГРОМОВА

ОСОБЕННОСТИ ЛАНДШАФТА КЕРЧИ И ПАМЯТНИКИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Керченский полуостров в геоморфологическом отношении не однороден. Здесь сочетаются ландшафтные комплексы, характерные для низменной степи северного Крыма, возвышенно-равнинные степи западных районов и Крымского предгорья. Ландшафтная оригинальность полуострова обусловлена, главным образом, резким различием свойств распространенных здесь горных пород и образованных ими форм рельефа.

Гряды-волнисто-равнинный Керченский полуостров по происхождению связан, с одной стороны, с близко расположенным мегантиклинорием горного Крыма, а с другой, со складчатыми образованиями Большого Кавказа. В его пределах находится и часть общего для гор Крыма и Кавказа Индоло-Кубанского предгорного прогиба. В связи с этим по характеру рельефа и геологического строения Керченский полуостров разделяется на две части: Юго-Западную и Северо-Восточную.

Юго-Западной территории соответствует наружная часть Крымского мегантиклинория, сложенная смятыми в складки майкопскими глинами. Они образуют слабоволнистую равнину, основой ландшафтных комплексов здесь являются тяжелые засоленные майкопские глины.

Северо-Восточная, большая по площади, часть полуострова имеет мелко расчлененный рельеф в пределах эллиптических гребней, и венчающих их холмов — это слоистые и мшанковые рифовые неогенные известняки, которые и составляют основу ландшафтных комплексов этой части полуострова.

Окончательное формирование современных черт полуострова происходило в течение последних 25 млн. лет.

Окружающая нас природная среда изменяется постоянно — это закономерный процесс. Для принятия решений, направленных на восстановление, переоборудование или сохранение ландшафтов необходимо иметь прогноз о тенденциях направленности, последовательности и скорости их изменений, а так же о причинах, их вызывающих.

Понятно, что естественная эволюция протекает значительно медленнее по сравнению с теми изменениями ландшафтной оболочки, которые вызываются хозяйственной деятельностью человека. Географами ландшафтная оболочка земли (ландшафтосфера) подразделяется на естественные (природные) и антропогенные ландшафты. Мы рассматриваем антропогенные ландшафты нашего региона, так как они преобразованы человеком в тех или иных соотношениях, и здесь во взаимосвязях находятся природные компоненты и элементы, привнесенные людьми.

В современной науке термин «хороший» антропогенный ландшафт некоторые исследователи определяют как «культурный ландшафт». Важнейшей частью культурного ландшафта является культурное наследие — это, прежде всего, комплексные историко-культурные и природные образования, являющиеся носителями исторической памяти, указывающие на связь ландшафта с историческими событиями.

Правовые документы сегодня регулируют отношения современного общества с объектами, оставленными нам другими поколениями и целыми эпохами. Закон Украины «Об охране культурного наследия» [1] регулирует правовые, организационные, социальные и экономические отношения в сфере охраны культурного наследия в общественной жизни, защиты традиционного характера среды. Под сохранением объекта культурного наследия подразумевается целый ряд комплексных мер, который включает в себя создание для каждого объекта зоны охраны, зоны регулируемой застройки, зоны охраняемого ландшафта.

Город Керчь, в целом, должен рассматриваться как «историческое населенное место Украины», поскольку здесь на значительной территории сохранился исторический ареал. Этот статус город получил еще в 1986 г., тогда согласно Закона СССР «Об охране памятников» [2] это называлось «исторический город всесоюзного значения», то есть в целом город рассматривается как памятник. Необходимо это положение закрепить, придав этим территориям официальный статус [3].

Охраняемые территории и зоны охраны памятников, зоны регулирования застройки, зоны охраны ландшафта, объекты, имеющие историко-культурную ценность были определены на «Генеральной схеме зон охраны памятников истории, культуры и природы г. Керчи» [4], нанесенной на подоснову генерального плана современной Большой Керчи [5]. Схема была разработана по заданию Министерства культуры СССР и с 1990 года используется в практической деятельности Керченским заповедником и Управлением архитектуры города. Схема является составной частью разработанного в 1979 г. «Исторического опорного плана центральной части г. Керчи» — суммировавшая многолетнюю работу исследователей на территории города [6].

На территории города в настоящее время насчитывается 56 исторических видов объектов культурного наследия, стоящих на государственном учете. Из них два являются памятниками национального значения — «Аджимушкайские каменоломни и Мемориальный ансамбль “Героям Аджимушкая”» (учетный номер 323-Н) и «Обелиск Славы на горе Митридат» (учетный номер 323-Н) [7].

Территория городской черты Керчи проходит вдоль одноименного пролива. Пролив — игра течений, особенностей строения берега. Берега Керченского пролива высокие, почти полностью лишены девственной растительности. Пролив сильно изрезан бухтами и заливами. Выступающие от западного берега пролива причудливые мысы дают возможность легко ориентироваться судам как при подходе к проливу, так и при прохождении по нему.

Хорошим ориентиром на западном берегу Керченского пролива морские лоции называют гору Митридат [8]. Топоним «гора Митридат» — установился за крайней восточной оконечностью горной гряды, которая проходит из глубины степи к берегу пролива почти по прямой линии с запада на восток. Высота горы 91,4 м, на ней воздвигнут Обелиск Славы. Возвышаясь над морем, она является ландшафтной доминантой. Благодаря этому возвышению, памятник со всех сторон виден на 20 км. Он хорошо вписался в архитектурный облик города. Сегодня это символ Керчи. Памятник был поставлен принятым Постановлением Военного Совета Отдельной Приморской Армии «Об увековечивании памяти героев, павших в боях за освобождение Крыма» от 4 мая 1944 года за № 0171. Документ указывал на конкретные места воздвижения памятников: «...и город Керчь на горе Митридат» [9]. Определение места строительства памятника, контроля за ходом работ был возложен на комиссию Военного Совета Отдельной Приморской Армии. Отрывка котлована под фундамент объемом 153 м³ будущего памятника началась 8 августа 1944 года. Строительство Обелиска проводилось 9-м отдельным мотоинженерным батальоном, командир подполковник Ф. И. Киневский и «дружная работа всего личного состава батальона обеспечила окончание строительства к установленному командованием сроку — 8 октября 1944 года, когда памятник и был открыт» [10]. Обелиск на горе Митридат — это постамент в виде шестигранника с тремя открылками, увенчанный 24-метровым трехгранным обелиском. На открылках установлены пушки калибра 76 миллиметров, как реликвии сражений за город. На лицевой стороне, обращенной к центру города на высоте 10 м прикреплены макет ордена «Славы» диаметром 80 см, на высоте 8 м надпись из бронзовых букв высотой 15 см: «Бессмертным героям — Советская Родина», дальше из букв высотой 10 см: «Генералам, офицерам, сержантам, рядовым Отдельной Приморской Армии и морякам Азовской военной Флотилии павших смертью храбрых за освобождение Крыма в период октябрь 1943 г. — июль 1944 г.» [11].

По окончании строительства вокруг памятника была произведена планировка площадки с учетом стока воды — объем земляных работ 42 м³ и так же ее озеленение, предусмотренное Постановлением Военного Совета Отдельной Приморской Армии от 1 ноября 1944 г. № 0234 [12]. Одновременно осуществлялась постройка подпорной стены, ограждавшей площадку памятника с северо-восточной стороны, проводилась постройка новой лестницы длиной 98 м по склону горы Митридат от конца существовавшей старой до площадки памятника. На выступающем скалистом рельефе западнее Обелиска была построена круглая башня, предназначавшаяся для «вечного огня», зажженного в городе 9 мая 1959 года.

На примере постройки Обелиска Славы мы наблюдаем значительное воздействие человека на ландшафт, но здесь не произошло резкого нарушения естественной структуры последнего и памятник гармонично вписался в окружающую среду.

Но, оставаясь на протяжении всего своего существования под открытым небом, на перекрестке керченских ветров, Обелиск потерял свой первоначальный «белоснежный вид» (так о нем написано в отчетах о строительстве подполковника Ф. И. Киневского [13]). Требуется провести полноценную реставрацию национального памятника. Сегодня современное оборудование позволяет выполнить необходимый объем работ по всей высоте Обелиска и использовать новейшие технологии для дальнейшего сохранения символа города.

Важным остаётся вопрос о сохранении исторических объектов и природного ландшафта в пределах всей восточной части Керченского полуострова. Здесь проходит восточная граница городской черты, она заканчивается высоким, преимущественно обрывистым скалистым берегом. Общий рисунок береговой линии определен мысом Фонарь. На верхней его точке стоит старый каменный маяк. Но есть там еще один «приметный пункт» [14] для судов по морской лоции — «виден серый обелиск высотой 36 м на белом основании». Этот памятник поставлен в память о десантниках. Открытие его состоялось в ноябре 1944 года. Проектирование обелиска было поручено архитектору Б. М. Надёжину, автору проекта железнодорожного моста через Керченский пролив в 1944 году. Высоты северо-восточной части Керченского полуострова подтолкнули Б. М. Надёжину к созданию памятника на одной из них: «Своеобразная география края, широко развернутый горизонт, возможность обзора обширного района недавних десантных операций наводили на мысль: «памятнику нужна приподнятая видовая площадка...» [15] Памятник на мысе Фонарь — это вертикаль по контрасту над гладью моря, это постепенно суживающийся металлический шпиль. Основа памятника — монументальный уступчатый двухъярусный постамент с выступами по сторонам света. На нижнем ярусе вынесены мемориальные тексты. Под ним просторная квадратная площадка, в ее

композиции применены тяжелые артиллерийские снаряды, морские якоря и железнодорожные колеса, соединенные якорными цепями — использование этих материалов должно, по замыслу автора, символизировать единение родов войск [16].

Удаленность этого объекта от центра города, трудности, связанные с восхождением на высоту 92,9 м дали возможность этому памятнику сохраниться в первоначальном виде и не пострадать от рук современных вандалов, уничтожающих наше историческое наследие.

Разрушаются памятники на керченской земле не только руками человеческими. В 1997 г. обширный оползень прошел по восточному и южному склонам мыса Фонарь. Здесь в укромной Голубиной бухте в нескольких метрах от уреза воды стоял памятный знак на месте высадки 2-й гвардейской Таманской стрелковой дивизии. К сожалению о нём мы вынуждены говорить в прошедшем времени. Оползень сорвал памятный знак с места и потащил его к морю. Восстановить его на прежнем месте по ряду технических причин не представлялось возможным. Керченским горсоветом в январе 1999 года принимается решение «О замене памятного знака в бухте Голубиной в г. Керчи» [17]. Вновь созданный памятный знак был открыт 3 ноября 1999 года на скальном выходе в той же бухте. «Мемориальная доска установлена взамен утраченного памятного знака, созданного по проекту архитектора Б. М. Надёжина и открытого в 1945 году по решению Военного Совета Отдельной Приморской Армии» — текст на лицевой плоскости знака, обращенного к Керченскому проливу. Природа уничтожила объект культурного наследия, но желание людей сохранить память о героических событиях Великой Отечественной войны вернули памятнику вторую жизнь.

Высоты северо-восточной части полуострова в годы прошедшей войны были серьезным препятствием при высадке десантников. Одна из них — 72,5 м теперь называется «Высота Павла Тарасенко». На ней в 1984 году установлен памятный знак в честь вооружения Красного Знамени 2 ноября 1943 года гвардии рядовым П. Е. Тарасенко [18]. Знак находится на вершине холма и представляет собой развернутое знамя красного цвета, основание которого вписано в тумбу, общая его высота — 3,5 м. На южной и северной сторонах тумбы идет текстовая часть. К знаку ведет пешеходная дорожка от основания холма. Этот памятный знак является как бы продолжением высоты, он тесно с ней связан — сама высота является мемориальной, охранная зона знака была установлена в соответствии с конфигурацией высоты. Установленная зона регулируемой застройки данного исторического объекта имеет целью сохранить в неприкосновенности ландшафт и обзор высоты [19]. В любое время года знамя красного цвета на этой высоте прекрасно воспринимается с расстояний нескольких километров на фоне невысоких керченских холмов.

Северо-восточная часть города может стать отдельно взятой заповедной территорией. Здесь сосредоточен целый комплекс объектов культурного наследия. На этом участке можно познакомиться не только с природными особенностями восточного Крыма, но побывать сразу в разных исторических эпохах. Археологические исследования, проводимые в этом регионе, дают материал эпохи бронзы, античности. Интересным объектом является навигационное сооружение XIX в., есть целый комплекс памятников, связанных с событиями Великой Отечественной войны.

В северо-западном направлении Керченского полуострова от береговой черты керченские холмы постепенно переходят в равнинную часть. Перед нами открывается ровная, как огромный стол, территория поселка Аджимушкой. Здесь находится известное многим месторождение камня-ракушечника.

Строительные известняки Керченского района относятся к нескольким геологическим ярусам. В Аджимушкае в основном резали камень, относящийся к мезотическим отложениям. Здесь установлено наличие двух горизонтов: верхнего мощностью 9 км и нижнего горизонта строительного известняка в 12 км. Сегодня поселок Аджимушкой изрезан несколькими старыми карьерами и подземными выработками — «все системы лабиринтового типа, выходы расположены по ломанной линии. Высота штолен (проходов) различна, в среднем колеблется от 1,6 до 2,7 м при ширине от 4 до 7 м» [20]. Кровля выработок плоская, со следами пропилов. В каменоломнях абсолютная темнота, влажность около 100%, температура воздуха колеблется +10–12 °С. Поверхность над выработками неровная. Толщина почвенно-растительного слоя над каменоломнями составляет 0,6–0,8 м, под ним маломощный (2–3 м) слой светло-бурого суглинка, ниже которого залегает слой известняка [21]. Часть выработок сегодня — это музей истории обороны Аджимушкай. Сама природа позаботилась об уникальности нашего музея — это подземный музей, имеющий не только свою подземную экспозицию, но и наземный комплекс. В 1962 г. Керченский исполком принял решение «Организовать сквер-музей на территории поселка Аджимушкой» [22]. Полностью идея была воплощена в жизнь 15 мая 1982 г. с открытием мемориального ансамбля над входом в подземный музей.

Мемориальный ансамбль представляет собой двухпилонную многофигурную композицию. Авторы проекта скульпторы Е. Е. Горбань, Б. Е. Климушко, архитектор С. Н. Миргородский. Пилоны выполнены из монолитного бетона. Ансамбль является произведением монументального искусства. Композиционно мемориал представляет собой две многофигурные скульптурные группы, выступающие из пилонов, расположенных по обе стороны от экскурсионного входа в Большие Аджимушкайские каменоломни. Пилоны направлены на юго-восток и постепенно как бы ниспадают к земле, уменьшаясь в размерах, символизируя тем самым органичную связь с подземельем. Над входом пилоны со-

единены перемышкой. Мемориал стал по-настоящему идейно-художественной доминантой окружающего ландшафта, благодаря верно найденным размерам и соотношению пластических и архитектурных частей памятника.

Южная граница города своими географическими особенностями тяготеет больше к юго-западной части Керченского полуострова. Нас интересует поселок Эльтиген, где на сравнительно небольшой территории сосредоточены объекты культурного наследия, связанные с грозными событиями Великой Отечественной войны.

Широкая береговая полоса, небольшие возвышенности, часто — это насыпные курганы античного времени, которые составляют неповторимый колорит керченского пейзажа, плавно переходящие в слабоволнистую равнину, протянувшуюся далеко вглубь полуострова. Особенности строения морского дна Керченского пролива в этом районе, рельефа местности сказались на ведении боевых действий в период высадки десанта советскими войсками в ноябре 1943 года. Этот десант вошел в историю войны под названием «Огненная земля». По сей день на бывших позициях находят останки воинов [23].

Насыщенность этого района только историческими видами объектов культурного наследия — это четыре братские могилы, место, где располагался госпиталь десанта, высота Шумского, сохранившийся ДОТ, памятник «Парус», экспозиция музея — Десант на Эльтиген, площадка оружия периода Великой Отечественной войны, еще раз подтверждают — Керчь следует рассматривать в числе исторических населенных мест Украины» [24].

Обзор памятников здесь можно осуществить не только с небольших высот, но и при входе в узкую часть Керченского пролива с юга. Приметным пунктом для судоводителей служит «сірий залізобетонний пам'ятник у вигляді вітрила» [25]. В память о десанте в поселке Эльтиген сооружен мемориальный комплекс. Он расположен на естественной возвышенности в западной части поселка и представляет собой стилизованное изображение гигантского паруса высотой 22 м. У его основания воздвигнута 60-метровая стела с барельефами, запечатлевшими эпизоды боевых действий воинов-десантников на «Огненной земле». Панорама, открывающаяся взору с этих высот, надолго останется в памяти, благодаря редкостному сочетанию сдержанного степного ландшафта с могучей стихией морского пейзажа. Авторы мемориала — скульпторы С. Я. Ковнер и Л. В. Тазьба, архитектор А. А. Шахов. Открыт 5 ноября 1985 г.

На примере нашего города мы видим, как на значительных территориях объекты культурного наследия естественно вписались в ландшафт полуострова. Он (город) стал уникальным историко-градостроительным образованием, образ которого складывался в течение длительного времени.

Здесь соединились в одно целое, взаимодействуя друг с другом, рельеф, почвы, климатические особенности, человек с его бурной деятельностью.

На современном этапе развития города должна быть разработана стратегия сохранения культурных ландшафтов, которая позволит приостановить возможные процессы их утраты.

1. Закон Украины «Об охране культурного наследия» // *Голос Украины*. — 2000. — 25 июля. — № 131–132.
2. Законодавство про пам'ятники історії та культури: Зб. нормат. актів. — Київ, 1970.
3. *Галченко Н. В., Дзюбенко С. П.* Керченский заповедник: развитие музейной деятельности, перспективы и проблемы охраны культурного наследия // *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. ІПСМ АМУ*. — Київ, 2004. — Вип. 1. — С. 65.
4. Проект зон охраны «Памятники истории и культуры г. Керчи» / *Союзреставрация*. — М., 1990.
5. Архив КГИКЗ. — Оп. 7. — Ед. хр. 291.
6. Керчь. Исторический опорный план центральной части. Том 1. Москва. 1979 // *Архив КГИКЗ*. — Оп. 7. — Ед. хр. 150.
7. Государственный реестр национального культурного наследия (памятники истории, монументального искусства и археологии), утвержденный приказом Министерства культуры и искусств Украины от 15.06.1999 № 393, прил. 1.
8. *Лоция Азовского моря / Министерство обороны СССР*. — М., 1985; *Лоція Чорного та Азовського морів на воді України*. — Київ, 2005.
9. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее — ЦАМО РФ). — Ф. 288. — Оп. 9987. — Д. 14. — Л. 5.
10. Там же.
11. Архив КГИКЗ. — Оп. 7. — Ед. хр. 65.
12. ЦАМО РФ. — Ф. 288. — Оп. 9987. — Д. 14. — Л. 5.
13. Там же.
14. *Лоция Азовского моря...*, 1985.
15. *Надѣжин Б. М.* Архитектура мостов. — М., 1989. — С. 71.
16. Там же.
17. *Громова Л. И., Механиков С. В.* Первые монументы советским воинам, павшим в боях за освобождение Крыма в годы Великой Отечественной войны на керченской земле // *На керченском плацдарме: Военно-исторические чтения*. — Керчь, 2004. — Вып. 2. — С. 219.
18. Архив КГИКЗ. — Оп. 3. — Ед. хр. 217.
19. Список памятников местного и национального значения расположенных на территории Автономной Республики Крым (по состоянию на 1.01.2004), Симферополь, 2004.
20. *Демиденко О. И., Перепелкина Н. В.* Каменоломни Аджимушкая: начало разработки, становление и организация камнедобывающего промысла, быт и культура камнерезчиков // *Крымфронт-Аджимушкая: Военно-историч. чтения*. — Керчь, 2003. — Вып. 1. — С. 121.
21. Там же.

22. Решение № 816 от 13 декабря 1962 г. Керченского городского Совета депутатов трудящихся.
23. Щербак С. М. Боевая слава Керчи. — Симферополь, 1986. — С. 71.
24. Закон Украины «Об охране культурного наследия», раздел VI, статьи 32, 34.
25. Лоція Чорного та Азовського морів на воді України. — Київ, 2005. — С. 260.

Светлана ЛИТВИНОВА

К ВОПРОСУ ОБ УЧАСТИИ СОВЕТСКОЙ АВИАЦИИ В БОЯХ ЗА КЕРЧЬ В 1941–1944 ГОДАХ (по материалам фондов Керченского заповедника)

Значение участия авиации в противоборстве воюющих сторон неоспоримо — как на суше, так и на море. Не имея авиационного прикрытия в районе боевых действий, флот несет потери в корабельном составе. Кроме того, авиация наносит ущерб противнику на его морских коммуникациях и на рубежах, занимаемых сухопутными войсками.

К сожалению, в начальный период Великой Отечественной войны Советский Союз сильно отставал по качеству вооружения: боевые и тактические свойства германских самолетов были значительно выше. «Мессершмитт-110» имел максимальную скорость 545 км/ч, при дальности полета 1400 км мог брать 500–1700 кг бомбовой нагрузки. «Юнкерс-88» развивал скорость 465 км/ч, его дальность полета составляла 2000 км, бомбовая нагрузка — 1200 кг. Для сравнения нужно привести следующие цифры: советский истребитель «И-16» имел максимальную скорость 462 км/ч, следовательно, уступал даже германским бомбардировщикам; его дальность полета составляла 625 км, а бомбовая нагрузка — 100 кг. Свойства «И-15 БИС» были еще хуже.

Советские летчики летали также на истребителях «И-153», штурмовиках «Ил-2», легких бомбардировщиках Поликарпова «ПО-2», скоростных бомбардировщиках Туполева «СБ», бомбардировщиках ближнего действия «ТБ-3». В начале 1940 г. был принят на вооружение «ЯК-1». В 1941 г. в авиачасти начал поступать «ЛАГГ-3», скорость которого достигала 549 км/ч, а самолет «МИГ-3» развивал скорость 620 км/ч, но их было мало. Зато большое применение и не меньшую известность получили ночные бомбардировщики «У-2» — «уточка», «кукурузники», «огородники», «труженики войны». Сами летчики называли их: «небесный тихоход», «ночной извозчик». Названия говорят сами за себя.

Кроме того, летчикам не хватало боевого опыта. Наравивался он постепенно, часто недостаток его восполнялся смелостью, героизмом, самоотверженностью. Летчики дрались отчаянно, лихо, но истребительного прикрытия со стороны советской авиации в период оборонительных боев за Керчь в 1941

года не доставало. 16 ноября 1941 г. Керчь была в первый раз оставлена советскими войсками.

От первой фашистской оккупации город был освобожден в результате Керченско-Феодосийской десантной операции (25.12.1941–2.01.1942).

Каковым было место и роль советской авиации в этих событиях?

К 20 декабря 1941 г. ВВС фронта и армий насчитывали около 500 самолетов, но лишь 15% из них были скоростные. Авиация Черноморского флота также была представлена самолетами устаревших типов. Количественное соотношение сил авиации было почти равным, но аэродромная сеть оказалась неподготовленной к приему большого количества самолетов, и к началу операции удалось сосредоточить лишь 50% запланированных авиачастей. Непрерывные дожди размывали дороги и аэродромы и помешали провести аэрофотосъемку пунктов высадки, вследствие чего систему противодесантной обороны противника полностью выявить не удалось.

В силу вышесказанного можно считать, что помощь авиации в период проведения Керченско-Феодосийской десантной операции была недостаточной. 28.01.1942 был создан Крымский фронт, который вел боевые действия до мая 1942 г. После вторичной оккупации фашистами Керчи был расформирован 19.05.1942. В этот период советская сторона уступала противнику в самолетах почти в 1,5 раза, так как гитлеровское командование, стремясь сбросить советские войска с Керченского полуострова, сосредоточило на Ак-Монае значительное количество живой силы и техники. К тому же вражеские самолеты базировались на хорошо оборудованных и недалеко расположенных от линии фронта аэродромах, что позволяло быстро сосредоточивать их на важнейших направлениях. Отрицательно сказался в период тяжелых оборонительных боев и эвакуации войск Крымского фронта факт, что практически полностью отсутствовало взаимодействие между авиацией и наземными силами. Таким образом, и в 1942 г. авиация очень большой роли в боях Крымского фронта не сыграла.

22.05.1942 по решению Ставки Верховного Главнокомандования была сформирована 4-я Воздушная Армия, куда входили авиадивизии, а также отдельные смешанные, истребительные, штурмовые и бомбардировочные полки. Создание 4-й Воздушной Армии облегчало управление, концентрацию сил на главном направлении и быстрый маневр авиацией по фронту, поскольку теперь авиация не расплывалась по общевойсковым армиям.

Естественно, боевые возможности авиации повышались. Во второй половине Великой Отечественной войны появились самолеты «ЯК-3», «ЯК-9Д», «Я-9Т», «ЛА-5» с новым мотором, модернизированный бомбардировщик «ИЛ-4». Вместо бензина «Б-74» поступил бензин «Б-78» с большим октановым числом, что способствовало повышению мощности мотора. Промышленность стала выпускать больше самолетов. На 01.11.1943 противник имел 470 самоле-

тов, а 4-я Воздушная Армия — 686, кроме того, привлекалось до 100 самолетов состава ВВС ЧФ. Весной 1944 г. советские воздушные силы в боях за Керчь и Керченский полуостров были представлены 1250 самолетами. Воздушная обстановка способствовала успеху советских войск. В борьбе за господство в воздухе важную роль сыграл теперь уже имевшийся боевой опыт советских летчиков, их высокое методическое мастерство. Это давало возможность хорошо воевать и хорошо учить летчиков — подробно разбирались воздушные бои, как удачные, так и неудачные, набирался боевой опыт, зарождались новые тактические приемы.

В боях за Керчь летчикам пришлось взаимодействовать с моряками: детально планировались действия авиации в десантных операциях по форсированию Керченского пролива, а в последующем — по обеспечению высадки и действий десантов в районе Эльтигена и северо-восточнее города. Велика была роль авиации в период непосредственных боев за освобождение Керчи. И не меньшими были героизм, самоотверженность, мужество советских летчиков. «Каждый вылет наших экипажей был героическим, так как такой противовоздушной обороны фашистов, как над Керчью, я не встречал за всю Отечественную войну» — писал в анкете летчик 81 ДБАП А. Г. Карпенко.

Помимо анкет в научном архиве Керченского заповедника имеются воспоминания летчиков и другие документы. Всего в научном архиве собрано до 50 дел со сведениями об авиачастях и летчиках, принимавших участие в боях за город в 1941–1944 гг. В целом, в музейном собрании Керченского заповедника хранятся подлинные вещественные, изобразительные, письменные предметы, являющиеся источником данных. Собранные и накопленные источники позволяют обобщить и систематизировать определенные сведения, в частности, по теме настоящего сообщения.

К таковым источникам относятся следующие фондовые коллекции:

– фотографии — 322 МП.

– документы — 40 МП, в том числе, такие как свидетельство пилотское Героя Советского Союза Б. Воловодова, Журнал летный С. Вашебабина, Личная летная книжка Ф. Морданова, Боевая характеристика С. Нетруненко, Справка о количестве боевых вылетов Д. Резван и др. Листовки на героев Советского Союза Б. Воловодова и Г. Выглазова, а также на М. Авдеева, К. Алексева, В. Алкидова и других летчиков, заметных в военной истории Керчи. Газеты военного времени, принадлежавшие летным воинским единицам: «Крылья Советов», «Черноморский летчик», «Черноморский сокол», «Вперед». Мемуарная литература, позволяющая раскрыть тему данного сообщения: Ф. Шуклин — «Ил» уходит в небо» о 622 П 214 ШАД; М. Авдеев — «У самого синего моря» о 25 ИАП ВВС ЧФ; В. Кубарев — «Атакуют гвардейцы» о 65 ИАП; Г. Сивков — «Готовность номер один» о 210 ИАП 214 ШАД; К. Вершинин — «Четвертая воз-

душная» — боевая биография одного из крупнейших объединений ВВС, являвшихся воздушным щитом наземных войск Южного, Северо-Кавказского и Закавказского фронтов; *Е. Бочаров* — «Под гвардейским знаменем» о 889 НЛ БАП; *О. Голубева-Торес* — «Страницы из летной книжки», «Звезды на крыльях» о 46 гв. НБАП; *Т. Сумарокова* — «Пролети надо мной после боя» о 46 гв. НБАП. Сборник «4-я Воздушная Армия в Великой Отечественной войне» с материалами о 214 ШАД, 230 ШАД, 229 ИАД.

В количественном соотношении собранный по летным частям фонд неравнозначен. Анализ всех вышеназванных источников позволяет составить «Список авиационных воинских единиц», что и является главной целью настоящего сообщения.

1. **45** — Отдельная авиаэскадрилья ВВС ЧФ. Действовала в период оборонительных боев за Керчь в 1941 г. и существования Крымского фронта в 1942 г.

2. **93** — Отдельная истребительная авиаэскадрилья. Принимала участие в оборонительных боях за Керчь в 1941 г.

3. **64** — Отдельная авиаэскадрилья. Участвовала в оборонительных боях за город в 1941 г.

4. **743** — Истребительный авиаполк. В 1941 г. это была 348 авиаэскадрилья, затем переименованная в 743 ИАП, который принимал участие в КФДО и боях Крымфронта.

5. **269** — Истребительный авиаполк 5 ВА Закавказского фронта. Принимал участие в КФДО, прикрывая высадку десанта в районе мыса Тархан, мыса Хрони, пос. Жуковка. Позже входил в 71 авиадивизию, в составе которой участвовала в Берлинской операции.

6. **367** — Авиаполк. Участник боев в период существования Крымского фронта.

7. **133** — Истребительно-авиационный полк ВВС ЧФ. Воевал за Керчь в дни боевых действий Крымского фронта.

8. **45** — Истребительный авиаполк (с 1943 г. — 100 гв. АП). Участвовал в боях Крымского фронта с 09.01.1942 по 12.05.1942. Преобразован в июне 1943 г. Участвовал в освобождении Польши, Германии, Чехословакии. С мая 1944 г. им командовал легендарный А. И. Покрышкин.

9. Объединенная авиаэскадрилья ВВС Крымского фронта Создана по Приказу Командующего ВВС Крымфронта В. Я. Судейца. В нее вошли Керченский, Мелитопольский, Запорожский, Феодосийский аэроклубы. Номера эскадрилья не имела, то есть была (называлась) «дикой». Самолеты использовались для разведки и диверсий. Базировались у с. Аджимушкой, на аэродроме Керченского аэроклуба.

10. **164** — Гв. Отдельный разведывательный авиаполк «Керченский» 4 ВА. В 1942 г. был 366 Отдельным разведывательным авиаполком. 164-м стал с апреля

1944 г. Принимал участие в северо-восточном десанте и освобождении Керчи.

11. **237** — Истребительный авиаполк. Участник боев в период существования Крымского фронта. В 1943 г. переименован в 54 гв. ИАП и продолжал воевать за Керчь. Одним из первых в ВВС удостоен высокого звания советской гвардии. За успешные боевые действия присвоено наименование «Керченский».

12. **653** — Истребительный авиаполк. Сражался за город в период проведения КФДО и боев Крымфронта. В апреле 1943 г. стал 65 гв. ИАП, воевал за освобождение Керчи, дошел до Берлина, был удостоен орденами Боевого Красного Знамени и Суворова.

13. **46** — Гв. Ночной Бомбардировочный авиаполк 325 НБАД (женский) 4 ВА. Полк сыграл особенно большую роль в обеспечении боеприпасами, продовольствием, медикаментами десантников Эльтигена, принимал участие в десантной операции на мыс. Тархан в январе 1944г. В полку летала керчанка В. А. Белик, погибла 25.08.1944 в Польше. Указом от 23.02.1945 ей было присвоено звание Герой Советского Союза. За Керчь звание Герой Советского Союза присвоено штурману полка Е. М. Рудневой. Погибла 09.04.1944, похоронена на Воинском кладбище Керчи.

14. **214** — Штурмовая Авиадивизия «Керченская», 4 ВА. Обеспечивала десант 1943 г., участвовала во взаимодействии с ОПА в расширении и удержании плацдарма в январе–марте 1944 г. В дивизии звания Герой Советского Союза удостоен В. Н. Опалев и В. Б. Кошуков (погиб 19.07.1944, похоронен в Латвии). Наименование «Керченская» 214 ШАД присвоено 24.04.1944.

15. **132** — Дальнебомбардировочная авиадивизия. Принимала участие в освобождении Керчи; 4 ВА.

16. **230** — Штурмовая авиадивизия 4 ВА. Участвовала в освобождении города, дошла до Берлина. Два летчика — Н. К. Мельников и И. И. Панин — удостоены звания Герой Советского Союза за наш город.

17. **29** — Авиационный бомбардировочный полк. Принимал участие в боевых событиях 1943–1944 гг.

18. **329** — Истребительная авиадивизия «Керченская». Обеспечивала керченские десанты: прикрытие наземных войск и плавсредств в районах их сосредоточения, на переходах, на местах высадки, а также подавление огня вражеской артиллерии. 3 человека из дивизии удостоены звания Герой Советского Союза — А. М. Беркутов, П. М. Камозин, С. С. Панкратов.

19. **25** — Истребительно-авиационный полк 4 ВА ВВС ЧФ «Керченский». Полк сражался в небе Эльтигена, участвовал в поддержке десанта на мыс Тархан (10–11.01.1944). Всего за Керчь полк провел более 2000 боевых вылетов, более 100 воздушных боев, уничтожил 45 самолетов противника.

20. **102** — Авиационный полк дальнего действия (ранее был 192 АПДД) «Керченский». Успешно вел боевые действия на Керченском полуострове, оказывал

помощь партизанам Украины и Крыма, участвовал в бомбардировке Берлина.

21. **101** — Истребительный авиаполк (ранее — 84 «А» Истребительный авиаполк). Воевал за освобождение Керчи и Керченского полуострова. Дошел до Берлина.

22. **11** — Штурмовая авиадивизия ВВС ЧФ, Новороссийская, Дважды Краснознаменная. Поддерживала с воздуха десант на Эльтиген, наносила удары по аэродрому Керчь-П, по артбатареям противника у с. Булганак, участвовала в постановке дымзавес, прикрывала советские корабли и выполняла другие задачи. За Керчь звания Герой Советского Союза удостоен Б. Н. Волвоводов, командир авиаэскадрильи 47 ШАП, совершивший таран фашистского самолета в небе над Эльтигеном. Звание присвоено посмертно.

23. **229** — Истребительная авиационная дивизия. Истребители дивизии имели задачу не допускать вражеские бомбардировщики на Керченский плацдарм; прикрывали наземные войска 56 Армии северо-восточнее Керчи, собирали разведанные перед наступательной операцией весной 1944 г.

24. **55** — Отдельная разведывательно-корректировочная авиаэскадрилья «Керченская», 4 ВА. Успешно действовала в боях за освобождение Керчи, дошла до Германии. С лета 1944 г. реорганизована в 209 Отдельный корректировочно-разведывательный полк, летом 1948 г. — в 242 Отдельную разведывательно-корректировочную авиаэскадрилью, но наименование «Керченская» за ней сохранялось.

25. **50** — Крымская авиационная дивизия дальнего действия. Принимала участие в освободительных боях за Керчь в 1944 г.

26. **23** — Отдельный Штурмовой авиаполк (Краснознаменный Николаевский). Принимал участие в боях за Керчь в период — октябрь 1943 — январь 1944 гг.

27. **889** — Ночной легкомобильный авиационный полк (Новороссийский). Обеспечивал десант на Эльтиген и выполнял задачу подавления огневых средств противника. Командующий 4ВА К. А. Вершинин отмечал: «Особенно много летал 889 полк: 120–140 вылетов за ночь — такова его рабочая нагрузка; отдельные экипажи ходили на задание по 7–8 раз за ночь» (К. А. Вершинин — «Четвертая Воздушная» фонды КГИКЗ, гр. хр. «Типографские издания», ТИ-591, с. 291). Полк принимал участие в Берлинской операции и закончил боевые действия в Германии 05.05.1945.

28. **63** — Бомбардировочный авиационный полк «Керченский», 4ВА. Участвовал в освобождении Керчи в 1943–1944 гг. Боевые экипажи особенно отличились при нанесении ударов по кораблям и причалам противника в Керченском проливе, а также по вражеским самолетам на аэродроме Владиславовка.

29. **165** — Отдельный авиадивизион Керченской военно-морской базы. Участвовал в освобождении города в 1944 г.

30. **36** — РАБ (Район авиационного базирования). Крупное авиационное тыловое соединение. Обеспечивало советскую авиацию всем необходимым на всех этапах боев за Керчь и Крым, особенно успешно действовали 473 БАО, 498 БАО (батальоны аэродромного обслуживания). В его задачу входило обеспечение горючим, запчастями, боеприпасами, вооружением, питанием, жильем; подготовка аэродромов, в т. ч. очистка их от снега, ремонт после бомбежек; устройство капониров, заготовка маскировочных средств, ремонт самолетов, связь, лечение больных и раненых, организация культурного отдыха летно-технического состава и т. д. Без такого прочного тыла не возможна успешная деятельность авиации.

31. ГВФ — Гражданский воздушный флот. Его полки принимали участие в военных событиях 1943–1944 гг. — сбрасывание агентурных разведчиков на оккупированную территорию, доставка медикаментов и питания партизанам Крыма.

В 1970-х гг. научными сотрудниками Керченского заповедника предпринималась попытка составления Списка соединений и частей, принимавших участие в освобождении города от фашистских оккупантов в 1943–1944 гг. В нем перечислены 11 летных единиц (даны только названия). Настоящий Список значительно шире. Вполне допустимо, что авиационных частей было больше, но других материалов в фондах Керченского заповедника на сегодняшний день нет.

Оксана ДЕМИДЕНКО, Владимир СИМОНОВ

ПОДЗЕМНЫЙ МУЗЕЙ В АДЖИМУШКАЕ: КОНЦЕПЦИЯ РЕЭКСПОЗИЦИИ

Оборона Аджимушкайских каменоломен подземными гарнизонами в мае–октябре 1942 года — событие, выделяющееся своей значимостью не только в военной истории Керчи, но и в истории Великой Отечественной вообще. Историки войны, наверное, смогут назвать немало эпизодов беспримерного мужества и героизма, проявленных советским народом, но места и события, где верность воинскому долгу и присяге была равнозначна медленной, мучительной смерти без каких-либо надежд на спасение; где стойкость граничила с фанатизмом и поддерживалась только безграничной верой в Победу и уже почти нечеловеческим желанием подороже продать свои жизни; где люди стали тверже окружающего их камня, а крепость, казалось, сложенная из солдатских сердец, продолжала держаться до тех пор, пока из них не вытекли последние капли крови, — можно перечесать по пальцам одной руки.

Аджимушкайская эпопея привлекла внимание вскоре после освобождения пос. Аджимушкай нашими войсками в ноябре 1943 г. И еще в период войны ставшие известными факты трагедии использовались в пропагандистских целях [1]. Однако после Победы по ряду причин об обороне каменоломен надолго забыли, и лишь в начале 60-х годов, после выступлений на Всесоюзном радио известного писателя С. С. Смирнова и нескольких журнальных публикаций к этой теме вернулись: началась комплексная исследовательская работа, которая и продолжается до настоящего времени.

К началу 60-х годов относятся и первые активные шаги по сбору материала, предпринятые сотрудниками Керченского историко-археологического музея, а также постановка вопроса о необходимости увековечения памяти воинов, павших при обороне каменоломен. В конечном итоге это привело к созданию Музея истории обороны Аджимушкайских каменоломен [2].

Проект, выполненный Керченским отделением Крымского филиала «Гипрограда», Керченским художественным фондом и Харьковским институтом «Южгипроруда», предусматривал создание в районе Аджимушкайских камено-

ломен сквера-музея с устройством в северо-западной части садово-парковых аллей и сохранением естественного ландшафта на юго-востоке [3]. Однако в связи со сжатыми сроками и, главное, нехваткой средств была открыта только подземная экспозиция в мае 1967 г. Вопрос же о создании на поверхности парково-ландшафтной зоны так и не был решен (хотя и в дальнейшем поднимался неоднократно). Едва ли следует рассчитывать на создание подобной зоны и в настоящее время, учитывая активное использование поверхности над каменоломнями местными жителями в хозяйственных целях, сложности, связанные с отчуждениями территорий, и все те же финансовые трудности. Потому мы не считаем нужным останавливаться ниже на проблемах наземной экспозиции.

Подземная экспозиция, для которой была выделена наиболее характерная часть штолен Центральных (Больших) каменоломен, включила в себя видимые обвалы потолков от взрывов, противогазовые каменные перегородки (реконструкции), подземный колодец, газоубежище-казарму (реконструкция), сигнальный ровик и две братские могилы. В экспозиции использовалось небольшое количество подлинных предметов, найденных в каменоломнях, а ограничение до минимума любых искусственных построений должно было, по мысли автора — С. М. Шербака — приблизить к реальной обстановке 1942 г. [4].

С тех пор экспозиция музея несколько раз незначительно изменялась (последняя реэкспозиция была проведена в сентябре 1990 г. [5]), но без изменения площади, экскурсионного маршрута и собственно характера.

Единственная серьезная попытка расширить экспозицию за счет площадей внутренних помещений пилонов мемориала, построенного в 1982 г., окончилась неудачно в связи с тем, что указанные помещения из-за температурно-влажностного режима и условий охраны оказались непригодны для экспонирования музейных предметов основного учета, а другие варианты почему-то реализованы не были (насколько нам известно, даже не рассматривались).

Неизменной оставалась и основная идея экспозиции, — используя естественные выработки и военные реликвии, показать условия и основные этапы борьбы воинов подземных гарнизонов, 170 дней сражавшихся с немецко-фашистскими захватчиками [6]. Прошедшее время доказало жизнеспособность и актуальность данной идеи и несомненную целесообразность ее использования в дальнейшем. То же самое относится и к тематической структуре прежней экспозиции, которая достаточно удачно и полно раскрывает основную идею и отражает наиболее существенные эпизоды обороны каменоломен — так что вряд ли нуждается в значительной переработке.

В то же время, за период существования подземного музея (и даже с момента последней реэкспозиции) в ходе главным образом поисковых экспедиций и архивных исследований получен ряд новых данных, расширяющих и углубляющих наши знания и позволяющих во многом по-новому оценить струк-

туру, организацию, боевую активность подземных гарнизонов и факторы, определившие стойкость и героизм воинов-аджимушкайцев [7].

Пожалуй, следует отметить и общую тенденцию изменения интереса к проблемам истории Великой Отечественной войны, что, с одной стороны, заставляет пересматривать устоявшиеся взгляды, по-новому расставляя политические и идеологические акценты (но не в ущерб объективности), а с другой — искать новые методы и подходы при построении экспозиций военной тематики, добиваясь большей зрелищности и эмоциональности. Нельзя не отметить и то, что характер существующей экспозиции (незначительная насыщенность экспонатурой) определяет преобладание экскурсионного рассказа над показом.

С учетом последних замечаний существующая экспозиция вряд ли может выдержать серьезную критику и в полной мере удовлетворить запросы современного посетителя. При этом следует иметь в виду и то, что вопрос об использовании каких-либо технических средств (ставших уже обычными в других музеях), новых приемов показа, оборудования вообще никогда не ставился по причине специфики подземного музея.

Вышеупомянутые обстоятельства дают достаточно оснований для вывода о том, что существующая подземная экспозиция Музея истории обороны Аджимушкайских каменоломен не отвечает современным требованиям, не в состоянии оказывать должное эмоциональное воздействие на посетителей и фактически «морально» устарела, а на повестку дня выходит вопрос о полной реконструкции музея.

В то же время, характер экспозиционных площадей — подземные выработки, которые сами являются памятником и объектом показа и не подлежат каким-либо изменениям, реконструкции и перестройкам, невозможность экспонирования музейных предметов основного учета, невозможность кардинального изменения экскурсионного маршрута и, наконец, технические сложности, возникающие при эксплуатации горных выработок в качестве экскурсионного объекта, являются определяющими факторами при выборе принципов построения, методов показа и отбора экспонатуры для будущей экспозиции.

Поскольку площадь существующего подземного музея составляет 1,1 га (с учетом запасного выхода), а выполненные ранее крепления кровли позволяют задействовать в случае необходимости дополнительные участки, можно с полным основанием говорить о возможности создания полнопрофильной экспозиции, способной отразить основную идею, сформулированную выше, и рассказать о жизни и борьбе подземных гарнизонов.

Достаточное количество исследований и материалов по истории обороны каменоломен [8] позволяет легко выделить наиболее существенные проблемы, которые, собственно, и определяют тематическую структуру. Как уже указывалось ранее, предлагаемая тематическая структура в какой-то мере повторя-

ет структуру нынешней экспозиции, что, впрочем, понятно. В то же время, следует отметить появление не только совершенно новых разделов и тем, но и качественное изменение (за счет введения новых экспонатов и применения разнообразных методов показа) большинства старых [9].

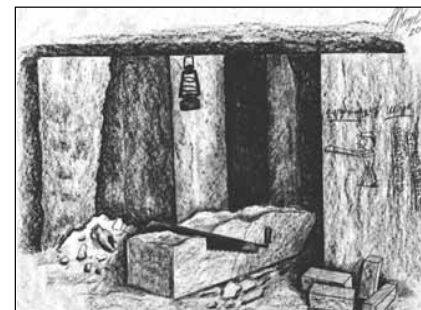
Несомненно, что сам характер и вид подземных выработок окажет сильнейшее эмоциональное воздействие на посетителей. Но нам показалось достаточно важным для создания определенной «атмосферы» ввести еще и некие символические элементы, которые кроме выполнения основной задачи помогли бы связать в единое целое отдельные композиции (объекты показа). Найти эти элементы оказалось сложнее всего. После некоторых размышлений мы остановили свой выбор на деталях крепления кровли (рельсах, балках, металлических профилях и т. п.). С одной стороны, они должны усилить ощущение тяжести кровли над нами; с другой, путем использования специальных приемов, постепенно «нагнетать обстановку», подчеркивая не только крушение надежд защитников каменоломен, но и «угасание» жизни, разрушения, пустоту. Эти же задачи помогают решить и характер освещения маршрута и экспозиционных объектов, о чем подробнее будет сказано ниже.

На наш взгляд, наиболее приемлемым для построения экспозиции будет тематический или, скорее, тематико-хронологический, и композиционный принципы. При создании композиций мы предлагаем использовать метод исторических реконструкций, базирующихся, главным образом, на результатах полевых исследований и воспоминаниях участников событий. Понятно, что в качестве экспонатуры предполагается использование предметов, не стоящих на учете, а также относительно большого количества новоделов [10].

Не считая возможным детально раскрывать в рамках настоящей статьи тематическую структуру экспозиции, ограничившись лишь замечанием, что она состоит из девяти разделов, ниже мы сосредоточим внимание, главным образом, на методах и приемах подачи материала.

Первый раздел — «Аджимушкой — серый камень» — дает общее представление о подземных выработках Керчи (начало добычи камня подземным способом, технология подземной разработки камня, характеристика каменоломен).

В существующей экспозиции этот раздел показан камнерезной пилой и шахтерским фонарем «летучая мышь», размещенными на углу одного из стоя-

1. Добыча камня

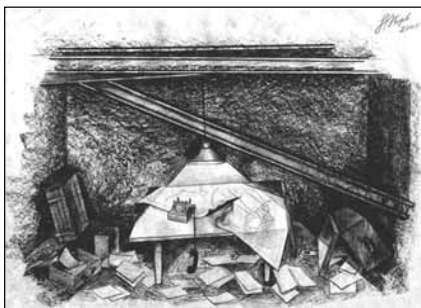
ков в начале экскурсионного маршрута. При этом они не отвечают основной цели — показать технологию добычи камня и выглядят несколько «иностраным» объектом в окружении реконструкций оборонительных стенок и военных реликвий, расположенных в непосредственной близости.

Представляется целесообразным «вынести» этот объект ближе к входу (за пределы территории, на которой начинается показ событий 1942 г.) и решить его путем воссоздания одного из этапов процесса добычи камня камерно-столбовым способом (рис. 1). Центральным элементом композиции должен стать выпиленный и выломанный из монолита стены блок известняка, подготовленный к дальнейшей распиловке, рядом с которым сложены стандартные «штуки» камня. Пила, оставленная в блоке, висящий под потолком фонарь, осколки керамической посуды создадут эффект присутствия рабочих и позволят представить каменоломни в период интенсивной разработки. Своеобразной иллюстрацией рассказа о жизни камнерезчиков станут копии настенных надписей, рисунков и таблиц с подсчетами выпиленного камня [11].

Для того чтобы еще больше «оторвать» первый раздел, носящий по сути справочный характер, от основной части экспозиции, мы предлагаем перегородить штольню, ведущую в глубину каменоломен, полуразрушенной оборонительной стенкой, пересекая которую, посетители попадают в атмосферу трагического 1942 года.

Раздела, посвященного событиям, произошедшим на Керченском полуострове в мае 1942-го, в существующей экспозиции не было. До начала 90-х гг. прошлого века знакомство посетителей с завершающим этапом Крымской оборонительной операции происходило в ходе вводной части экскурсии, недалеко от служебных помещений музея у большой карты боевых действий Крымского фронта. Позже этот рассказ проводился на площадке перед мемориальным комплексом или у входа в подземный музей, и практически не подкреплялся зрительным рядом.

В то же время отражение этих событий, явившихся прологом и причиной обороны каменоломен войсками арьергарда фронта, должно занимать если не ключевое, то весьма заметное время в начальной части экскурсии. Тем более что 13–14 мая 1942 г. штаб Крымского фронта находился непосредственно в каменоломнях [12], а обстановку, царившую в эти дни под землей, можно доста-

2. Штаб фронта

точно хорошо представить не только из воспоминаний очевидцев, но и по результатам исследований, выполненных в последние годы военно-поисковой экспедицией «Аджимушкой» на завале «Политотдел» [13].

На наш взгляд, обращение к последним дням Крымского фронта и воссоздание атмосферы растерянности, паники, спешной эвакуации поможет лучше понять всю сложность и глубину задач по организации подземного гарнизона, которые пришлось решать его командованию в первые дни обороны.

Именно этими соображениями вызвано появление второго раздела, условно названного нами «Он честно выполнил приказ» (трагедия Крымского фронта, арьергард сражается, формирование подземного гарнизона и организация обороны каменоломен).

Решить его мы предлагаем путем реконструкции комнаты, спешно оставленной сотрудниками одного из отделов штаба фронта или какого-либо из его Управлений (рис. 2). Центр комнаты занимает стол с разложенной на нем крупномасштабной картой обстановки заключительного этапа оборонительной операции, освещенный низко висящим светильником с металлическим отражателем конической формы; углы теряются в темноте, в которой угадываются брошенные в беспорядке перевернутые ящики, стационарные и переносные сейфы. Форма стола (перекошенного, с неправильной формы столешницей), разрыв на карте (как бы сделанный чьей-то рукой в момент сильнейшего эмоционального потрясения), упавшая на дальнем плане балка потолочного перекрытия (как некий деструктивный элемент) должны подчеркнуть осознание развершейся катастрофы, а разбросанные на полу полусожженные, растоптанные документы [14], бланки, папки — наступивший хаос и неразбериху [15].

Как бы в противовес этому композиция у реконструкции оборонительной стенки, которую мы видим изнутри, как и защитники каменоломен (рис. 3), даже при всем кажущемся беспорядочном «навале» предметов (патронных ящиков и пулеметных лент, дисков, винтовочных гильз, оборонительных чехлов от ручных гранат) несет ощущение внутренней организации и призвана передать не просто горячку и пафос боя, но и усилия, предпринятые командованием для создания подземной крепости.

Этот участок, так же как и территорию первого раздела, следует отгородить от дальнейшей части маршрута полуразрушенными бутовыми стенками.

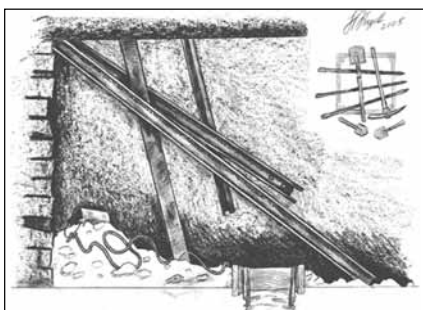
3. Оборонительная стенка

Пересекая «бутовки» посетители (как когда-то и воины-аджимушкайцы, закончившие боевые действия на поверхности и перешедшие к длительной обороне) окончательно теряют визуальную связь с входом, уходя вглубь каменоломен.

Третий раздел — «Не только жить, но и сражаться» — охватывает самую значительную часть экспозиции, в том числе и по занимаемой площади, и отражает основные трудности подземного быта и условия борьбы (освещение каменоломен, борьба за воду, применение противником отравляющих веществ, взрывы и обвалы кровли). Справедливости ради следует отметить, что и в существующей экспозиции этим темам уделено большое внимание, однако недостаток экспанатуры не позволяет в полной мере проиллюстрировать рассказ и передать зрительными образами трагизм происходивших событий.

Исключение составляет, пожалуй, только первый объект раздела, раскрывающий характер освещения выработок в разные периоды обороны каменоломен. Он обладает необходимой зрелищностью за счет аттрактивности центрального экспоната — довоенного трактора СТЗ, вызывающего неизменный интерес посетителей, — и в достаточной мере соответствует рассказу экскурсовода. Однако в целях усиления эмоционального воздействия мы предлагаем внести некоторые дополнения. Ядром композиционного решения по-прежнему остается трактор, незначительно смещенный в сторону, что позволит убрать некую нарочитость и статичность его размещения. На этом объекте мы впервые предлагаем использовать современные технические средства, которые позволят спроецировать на стену за трактором кадры из кинофильма «Свинарка и пастух» (упоминание о чем есть в дневнике политрука А. Сарикова-Трофименко, найденном в каменоломнях в 1944 г.) [16]. На наш взгляд, внесение этого элемента в существующую композицию передаст дух эпохи вызовет у посетителя определенные лирико-ностальгические переживания и чувство сопричастности с описываемыми событиями. Поскольку движущиеся изображения способны надолго отвлекать внимание от основных элементов показа, включать кинопроектор следует на очень краткое время (позволяющее показать буквально несколько кадров).

Сказанное в отношении первого объекта данного раздела можно отнести и к следующему — подземному колодезю, вырытому защитниками каменоломен к июлю 1942 г. В свое время территория подземного музея и экскурсионный

4. Колодез

маршрут выбирались таким образом, чтобы иметь возможность показать этот колодез. И хотя он (так же как и трактор) до сих пор остается одним из самых запоминающихся объектов подземной экспозиции, зрелищность его значительно снижена некорректной реконструкцией сруба, оправданной разве что соображениями техники безопасности.

Как показали исследования последних лет на завале «Политотдел», где был найден еще один колодез, вырытый аджимушкайцами в первые дни обороны и практически сразу же заваленный фашистами взрывом с поверхности, сруб колодца едва ли превышал 20 см, а верхняя часть его ствола была обшита досками, препятствующими обсыпанию рыхлой породы по краям горловины. Большое количество шанцевого инструмента, металлические бочки, бутылки и банки, приготовленные для набора воды, довершали увиденное нами при раскопках колодца. Подобную картину мы предполагаем воссоздать и у колодца, являющегося экскурсионным объектом.

Для усиления эмоциональной нагрузки здесь вновь будут размещены частично рухнувшие элементы крепления кровли, которые одновременно создадут преграду для посетителей и помогут в формировании демонстрационной площадки, а брошенный поверх сруба шанцевый инструмент, кроме своего основного — экспозиционного — назначения, выполнит роль своеобразной решетки, обеспечивающей безопасность при осмотре колодца (рис. 4) [17].

Одним из самых трагических эпизодов в истории обороны каменоломен стало применение противником отравляющих веществ. В ходе газовых атак, первая из которых была проведена 24 мая 1942 г., гарнизон потерял значительную часть личного состава. Одним из способов борьбы с газовыми атаками стало строительство газоубежищ. Реконструкция газоубежища представлена в существующей экспозиции, но и она не лишена определенных недостатков, главный из которых — подмена газовых перегородок, отличающихся характерной кладкой и использованием жидкой глины для обеспечения герметичности, обычными бутовыми стенками. Нынешнее оформление объекта, кроме того, не передает ни ощущение «обжитости» помещения, ни, тем более, не иллюстрирует рассказ экскурсовода о том, что после газовых атак каменоломни «опустели» [18].

На наш взгляд, целесообразно несколько сократить площадь, отводимую собственно под газоубежище, и выделить перед ним дополнительную зону, ус-

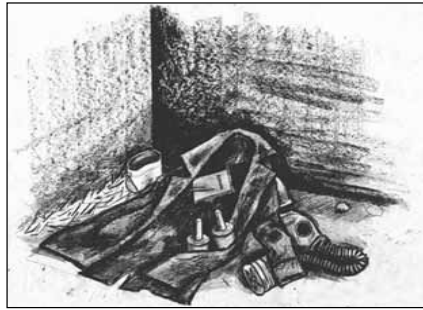

5. Казарма

ловно названную нами «казарма». Последнюю мы предлагаем оформить в виде повторяющихся по ходу движения под стенами стояков композиций из предметов воинского обмундирования и снаряжения с использованием большого количества «новоделов» (рис. 5), что передаст эффект присутствия множества людей. В противовес «казарме» газоубежище окажется практически пустым, лишь одиноко брошенная на лежанку шинель напомнит о тех немногих, кто остался живых после газовых атак (рис. 6). Воссозданная с повторением технологии и характерных особенностей газовая перегородка станет не просто границей между «казармой» и газоубежищем, но и символическим рубежом между отчаянными порывами первых дней боя и холодной решимостью выстоять до конца. Размещение на дальнем плане большого светового экрана, видимого из газоубежища (обернувшись назад) между полуразрушенными бутовками, и оформленного в виде проема взорванного входа, с изображением колонн советских военнопленных в районе пос. Аджимушкай, позволит еще раз подчеркнуть мысль о многообразии фронтовых судеб и верности воинскому долгу и присяге, перейдя чуть позже к разговору об истоках беспримерной стойкости воинов подземного гарнизона.

Наряду с газовыми атаками, серьезным испытанием для аджимушкайцев стали взрывы кровли. Образовавшиеся в результате этих взрывов обвалы видны в каменоломнях повсеместно и по ходу движения не раз обращают на себя внимание посетителя. Рассказ же о методике подобных взрывов и их последствиях звучит на фоне так называемого завала «Стабилизаторов», что на наш взгляд не совсем оправданно. Во-первых, этот завал находится ближе к концу маршрута и, являясь одним из объектов, иллюстрирующих трудности и условия жизни и борьбы защитников гарнизона, «оторван» от других аналогичных объектов (трактора, колодца, газоубежища), что нарушает логику и хронологию повествования. Во-вторых, сам завал «Стабилизаторов» «проигрывает» по сравнению с другими завалами, так как видимая часть его представляет собой не нагромождение рухнувших плит, а осыпь мелкого бута и тырсы.

В связи с этим мы выбрали завал, находящийся в непосредственной близости от газоубежища. Низкая штольня, перебитая огромными глыбами камня, производит гнетущее впечатление, которое усилят торчащие из-под упавших плит обломки балок, рельс и раздавленные солдатские каски (рис. 7). Традици-

6. Газоубежище

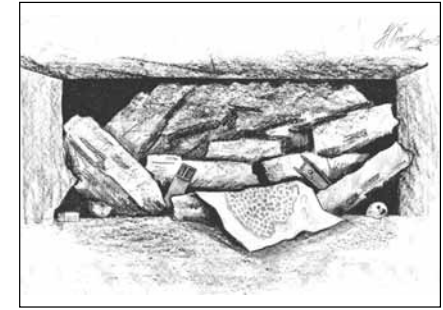
онное использование стабилизаторов авиабомб будет дополнено для большей наглядности и иллюстрации рассказа о захвате немецкими спецслужбами карт выработок и попыток взрывами расцель каменоломни на части демонстрацией карты каменоломни с отмеченными на ней завалами [19].

Сейчас уже не вызывает сомнения, что ни ожесточенное сопротивление первых дней, ни готовность выстоять до конца, ни мужество обреченных и желание подороже отдать свои жизни были бы невозможны без решительности, уверенности в окончательной победе, высочайшего присутствия духа и личной храбрости, проявленных старшими командирами. Только благодаря командованию гарнизона, сумевшему установить четкую организацию и железную дисциплину, каменоломни превратились в столь грозный очаг сопротивления.

«Слушай команду...» — так мы назвали новый раздел, посвященный «сердцу» обороны — штабу гарнизона, и людям, сделавшим невозможное возможным.

По замыслу авторов и этот раздел будет оформлен как комната штаба (рис. 8). Столь явный повтор с помещением штаба Крымфронта должен еще раз напомнить о растерянности командования фронтом и показать, как много все-таки зависит на войне от воли и собранности командира. Еще более акцентировать эту мысль поможет почти полное повторение ранее увиденного интерьера, в котором каждая деталь на этот раз несет диаметрально противоположную первому интерьеру смысловую нагрузку. Это и небольшой, но прочно стоящий в центре стол, и аккуратно приставленный к нему стул, и установленный у стены открытый сейф с плотно уложенными рядами канцелярских папок. Лежащие на столе строевые записки, схема амбразур на территории 2-го батальона и карта местности в районе пос. Аджимушкай [20], «Боевой листок» [21] — на одной из стен комнаты, передадут атмосферу деловитости и порядка, столь важных в работе штаба, а стоящие вертикально три металлических опоры не просто организуют пространство, а символизируют надежность и уравновешенность.

Впрочем, на этот раз мощные опоры несут гораздо более глубокий смысл, да и количество их неслучайно. Три опоры — это и три главных фактора, обеспечивших стойкость защитников каменоломни — верность воинскому долгу и Присяге, выполнение требований уставов РККА, вера в победу над врагом; это и три главных организатора обороны: командиры подземного гарнизона —

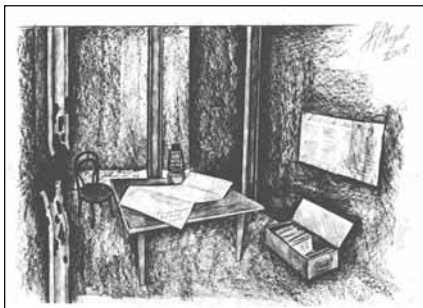
7. Завал

полковник П. М. Ягунов и сменивший его после трагической гибели — подполковник Г. М. Бурмин, комиссар гарнизона — старший батальонный комиссар И. П. Парахин. Одна из опор разорвана взрывом (от взрыва гранаты в штабе погиб П. М. Ягунов), но оставшиеся по-прежнему держат кровлю — так когда-то Г. М. Бурмин и И. П. Парахин, вместе с множеством неизвестных командиров и политработников, сумели удержать под контролем ситуацию в самые трагические минуты.

Возможно, именно здесь (на опорах) уместно разместить фотографии руководителей и организаторов обороны, что может показаться несколько запоздавшим, но в целом не станет «чужеродным» элементом и поможет более четко раскрыть замысел авторов.

Этот раздел завершает рассказ об активном сопротивлении гарнизона, и мы переходим к последним трагическим моментам подземной жизни.

До недавнего времени объекта, посвященного голоду в каменоломнях, в подземной экспозиции не было, хотя об этом достаточно пространно рассказывали у сигнального ровика. Еще первый вариант концепции предусматривал введение раздела «Когда надеяться уже не на что» (голод в каменоломнях, переход к пассивной обороне), но при этом отмечались определенные сложности: проиллюстрировать тему можно было бы набором посуды, весами, но все подобные предметы небольших размеров и визуально «потеряются». Решить эту проблему можно было за счет крупного экспоната, позволяющего «связать» всю композицию в целом. Там же указывалось, что подобный предмет хорошо известен — это полевая кухня, использовавшаяся защитниками в первый период обороны и находящаяся под одним из завалов на территории Центральных каменоломен. В 1997 г. в ходе экспедиции эту полевую кухню удалось извлечь из-под завала и перенести в музей — с того момента она стала еще одной заметной достопримечательностью подземной экспозиции. Установили ее в небольшом тупике перед сигнальным ровиком. С одной стороны, это размещение было оправдано, поскольку именно на этом участке маршрута идет рассказ о голоде в каменоломнях, с другой, — самый участок стал «перенасыщенным», так как на сравнительно небольшой площади оказалось сразу три объекта (радиостанция, полевая кухня, сигнальный ровик). Более того, через эту же площадку проходят группы, возвращающиеся на выход, что создает определенные неудобства.

8. Штаб гарнизона

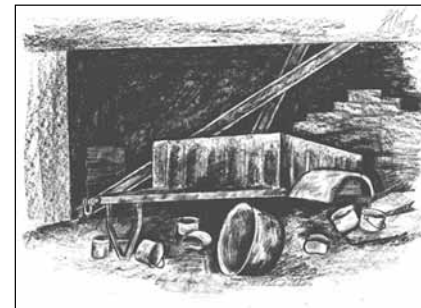
Исходя из этих соображений, мы считаем возможным перенести полевую кухню в соседнюю штольню, перегородив ее стенкой от газубежища. Понятно, что ядром композиции будет сама полевая кухня, которая в силу габаритов уже в достаточной мере привлекает внимание. За ней, на дальнем плане, — полурухнувшие балки крепления, символизирующие, что, несмотря на безнадежность ситуации, гарнизон продолжает жить. Впереди — опрокинутый армейский котел и разбросанные солдатские котелки — эти вещи уже не нужны, под землей наступил голод... (рис. 9)

Как и в существующей экспозиции, логическим завершением раздела остается переход к сигнальному ровику, который можно оставить без изменений, а можно и несколько «оживить», используя различные сигнальные системы, например, подвешенные бутылки и банки, которые будут «озвучены» при демонстрации.

Особой строкой в истории обороны каменоломен стало участие в ней гражданского населения [22]. Мирным жителям, оказавшимся под землей и погибшим здесь, посвящен следующий раздел. Традиционно он именуется «Детское захоронение», так как расположен в том месте, где в 1967 г., при подготовке территории музея были обнаружены останки детей. Этот объект и до сих пор производит столь сильное впечатление, что не нуждается в каких-либо изменениях.

Длинный переход по темным штольням к территории подземного госпиталя акцентирует внимание на опустевших каменоломнях, и лишь в конце его еще теплится жизнь, которую ценой невероятных усилий пытались сохранить медики подземного гарнизона. «Сохранить ниточку жизни» — это название раздела как нельзя лучше, на наш взгляд, отразит работу госпиталей в условия каменоломен.

На сегодняшний день работа госпиталей и обслуживание раненых и больных в каменоломнях представлены тремя объектами подземной экспозиции, хотя ни один из них в силу своей примитивности и недостаточной достоверности не отвечает поставленным задачам. Конечно, можно говорить и о довольно неудачном размещении этих объектов, которые следуют после братских могил. Но, к сожалению, ни изменить маршрут, ни перенести эти объекты ближе к началу по объективным причинам невозможно. Поэтому мы сосредоточили внимание на построении самих композиций.

9. Полевая кухня

Прежде всего, представляется целесообразным сократить число объектов в «подземном госпитале», исключив так называемую «послеоперационную палату» и ограничиться реконструкцией лишь одной палаты, воссоздав при этом предельно реалистичную картину умершего госпиталя.

Эта реконструкция может быть размещена на месте существующей госпитальной палаты, объекты которой (стол и деревянные нары) будут демонтированы. Для создания перспективы стену за палатой необходимо перенести в глубину штольни и разместить по ее краям, вдали от зрителя, вдоль стен стояков кровати, а в проходе — столик дежурной медсестры. Лежащие на кроватях свернутые шинели и плащпалатки, припорошенные тырсой, провисшие панцирные сетки, помогут представить подземный госпиталь в том виде, как он описывался военнослужащими Отдельной Приморской армии, увидевшими каменоломни осенью 1943 г. (рис. 10) [23].

Большее насыщение вещевым материалом можно считать обязательным условием и при реконструкции операционной. Расположение главного экспоната — полевого хирургического стола — остается прежним — в центре тупика. Этот стол организует вокруг себя остальные, более мелкие предметы: стоящие вертикально у стены деревянные носилки, таз с «окровавленным» тряпьем, наваленные грудой в углу солдатская обувь и фрагменты обмундирования... Обыденная обстановка армейского госпиталя, созданная усилиями врачей и медсестер. Обстановка столь чуждая окружающим условиям, победа над которыми уже сама по себе равнозначна подвигу.

Подвиг или трагедия — однозначного ответа на этот вопрос нет. Каждый находит его для себя, стоя в абсолютной темноте у двух братских могил, где покоятся останки аджимушкайцев, захороненных в мае–октябре 1942 г. Когда-то предполагалось создать вокруг них мемориальный траурный зал с использованием скульптуры и традиционной символики [24]. В свое время эта идея так и не была реализована, что, впрочем, не вызывает больших сожалений. Строгий красный гранит облицовки, бронзовые звезды и подлинные надписи, оставленные на стенах над могилами воинами подземного гарнизона, едва ли требуют дополнительных монументальных элементов оформления. Быть может уместно будет лишь разместить на дальней стене, уходящей вглубь штольни, портреты последних семи защитников подземной крепости, плененных в ходе последнего боя. Их имена нам известны в отличие от сотен других, лежащих в братских могилах. Множество разбитых зеркал, все более теряющихся в темноте на той же стене, станут напоминанием о судьбах тех, кто до сих пор числится пропавшим без вести. А многочисленные блики от них — символом солдатских душ, так и не нашедших упокоения согласно традициям воинским и христианским.

Третья братская могила, сооруженная в июле 2000 г. для захоронения танков воинов, найденных в ходе военно-поисковых экспедиций «Аджимуш-

кай», — последняя остановка на маршруте. Но это не точка, а скорее, многоточие.

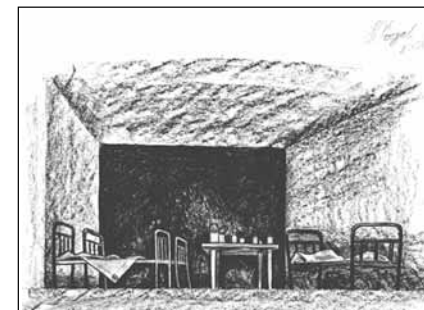
Логическим завершением подземной экспозиции могла бы стать стационарная фотовыставка «Мы уполномочены погибшими» (в левом пилоне мемориала), рассказывающая об истории, целях, задачах и традициях военно-поисковой экспедиции «Аджимушкой» [25].

Кроме вопросов, рассмотренных выше, авторам хотелось бы остановиться еще на одном, весьма существенном, на наш взгляд, моменте.

Совершенно особое (может быть даже первостепенное) значение приобретает вопрос освещения экспозиционных площадей, учитывая, что речь идет о подземном музее. Нынешняя подсветка — однообразная, с четким ритмом по всему маршруту — на наш взгляд, совершенно неприемлема. Использование разнообразных приемов освещения и типов осветительных приборов на различных участках экскурсионного маршрута должно подчеркнуть ощущение обжитости каменоломен, не прошедшую горячку боя, суматоху и хаос первых дней; переход к размеренному, жестко организованному распорядку воинского гарнизона в дальнейшем; и постепенное угасание жизни под землей к концу обороны. Мы считаем, этому замыслу будет отвечать воссоздание в начале маршрута линии электропроводки с использованием металлических скоб с изоляторами на участке от помещения штаба Крымфронта до трактора, с отключением ее по ходу рассказа; достаточно ритмичное расположение светильников (несколько напоминающее нынешнее) на участках от трактора до штаба гарнизона; и отдельные хаотично расположенные светильники на остальной территории.

Более того, крайне необходимо использование специальных светильников направленного действия (прожекторов) с мощным лучом для эффектной подсветки отдельных объектов; светильников, имитирующих пламя костра, для создания каких-либо теней или высвечивания силуэтов на дальних планах, а также светильников с видимыми лучами (типа лазерных), хаотическое перекрещивание которых поможет создать световую композицию в районе первой братской могилы, символизирующую последний бой защитников каменоломен (возможно, даже с эффектом ослепления — прожекторы, бьющие в глаза зрителю). Несомненно, что подобная игра света и тени обеспечит максимальное психологическое воздействие на посетителей.

Естественно, решение подобных задач невозможно без применения но-

10. Госпитальная палата

вейших технических средств (в том числе различных индивидуальных пультов дистанционного управления, позволяющих включать и выключать системы освещения и подсветки в нужный момент, таймеров и проч.) и технологий. И это, конечно, повлечет значительные финансовые затраты при проектировании, установке и эксплуатации. Но без этого говорить о создании уникального (а Музей истории Аджимушкайских каменоломен, несомненно, имеет все предпосылки для подобной перспективы) современного музея вообще не приходится.

Конечно, предлагаемый вариант может быть воспринят неоднозначно. Он сопряжен со значительными финансовыми затратами, выполнением ряда сложных горнотехнических работ (устройство дополнительных стенок-перегородок, углубление пола выработок на отдельных участках, снятие «коржей» и заколов кровли и проч.), решением проблем устройства надежной сигнализации и охраны, потребует максимальной четкости в организации экскурсионного обслуживания и снижения количества экскурсантов в группе. Вероятно, могут возникнуть проблемы, предусмотреть которые мы сейчас не в состоянии. Но, как представляется авторам, — это именно тот вариант, который позволит создать экспозицию, в полной мере воздающую должное беспримерной стойкости и мужеству последних воинов Крымского фронта и величию духа советского Солдата, отвечающую современным требованиям, и выведет подземный музей на достойный уровень.

1. Найденные в каменоломнях документы широко использовались для воспитания у воинов Отдельной Приморской армии стойкости и мужества в бою, ненависти к фашистским захватчикам. Этим же целям отвечали и стихотворение Ильи Сельвинского «Аджимушкой», и небольшая заметка М. Туровского «В Аджимушкайских каменоломнях», опубликованные в газетах «Вперед за Родину» 5.12.1943 и «Красный флот» 9.12.1943 (соответственно).

2. Первое решение о создании музея было принято Керченским горисполкомом 13 декабря 1963 г. — См.: Архив КГИКЗ. — Оп. 4. — Ед. хр. 2. — Л. 3.

3. Там же. — Ед. хр. 19. — Л. 3.

4. *Щербак С. М.* Легендарный Аджимушкай: Путеводитель. — Симферополь, 1989. — С. 47.

5. *Симонов В. В.* Оборона Аджимушкайских каменоломен подземными гарнизонами в мае–октябре 1942 г. Тематико-экспозиционный план. — Архив КГИКЗ. — Оп. 4. — Ед. хр. 997.

6. *Щербак С. М.* Легендарный Аджимушкай... — С. 54.

7. См.: *Симонов В. В.* К вопросу о численности, структуре, боевой активности, потерях гарнизона Центральных Аджимушкайских каменоломен по материалам военно-поисковой экспедиции «Аджимушкай» второй половины 1980-х — 1990-х гг. // Военно-исторические чтения. Выпуск 1. Крымфронт-Аджимушкай. Сб. науч. ст. — Керчь, 2003. —

С. 69–88; *Демиденко О. И., Симонов В. В.* Военно-поисковая экспедиция «Аджимушкай». Страницы истории // Военно-исторические чтения. Выпуск 1. ... — С. 440–463.

8. См. напр.: *Щербак С. М.* Легендарный Аджимушкай...; *Абрамов В. В.* Героическая оборона Аджимушкайских каменоломен. — М., 1983; *Симонов В. В.* Оборона Аджимушкайских каменоломен подземными гарнизонами в мае–октябре 1942 г. // Керчь военная: Сб. статей. — Керчь, 2004. — С. 208–237.

9. Концепция и художественный проект экспозиции были разработаны творческой группой, в которую вошел, кроме авторов настоящей статьи, лаборант военно-поисковой экспедиции «Аджимушкай» С. Р. Мамуль. Он же выполнил эскизы будущей экспозиции, часть из которых представлена в статье.

10. Видимо, следует пояснить, что в первом случае имеются в виду подлинные типовые предметы, найденные в каменоломнях в большом количестве: прежде всего образцы и фрагменты снаряжения, обмундирования и предметы быта; а во втором (новоделы) — копии редких и уникальных предметов, хранящихся в фондах КГИКЗ, а также предметы из ткани и кожи, не стойкие в условиях агрессивной среды и требующие периодической замены.

11. Подобные надписи и рисунки довольно типичны для указанного периода и встречаются практически в каждой подземной выработке Керченского полуострова. — См.: *Симонов В. В., Демиденко О. И.* Керченская подземная эпиграфика (К вопросу об истории изучения надписей и рисунков в каменоломнях) // 175 лет Керченскому Музею Древностей: М-лы междунар. конф. — Керчь, 2001. — С. 199–204.

12. См.: *Симонов В. В.* Оборонительная операция Крымского фронта: Бои за Керчь (14–20 мая 1942 г.) // Военно-исторические чтения. Выпуск 1. ... — С. 39.

13. См.: *Симонов В. В.* Отчеты военно-поисковой экспедиции «Аджимушкай» за 2000–2004 гг. — Архив КГИКЗ. — Оп. 4.

14. Понятно, что, говоря о документах, здесь и далее мы имеем в виду только хорошо сделанные (иногда увеличенные) копии.

15. Подобную картину мы увидели в ходе исследований на завале «Политотдел». Там были обнаружены места уничтожения документов, разбитые ящики, сорванные знаки различия, брошенные личные вещи и т. п.

16. Дневник, найденный в катакомбах // В катакомбах Аджимушкай: Документы, воспоминания, статьи. — Симферополь, 1982. — Изд. 4. — С. 63.

17. Мы предполагаем использовать подлинный шанцевый инструмент, найденный при раскопках завала «Политотдел». При этом утраченные деревянные части (держак и ручки) будут заменены металлическими, которые собственно и выполняют роль решетки.

18. По данным дневника Сарикова-Трофименко (Дневник, найденный в катакомбах... — С. 72, 77), гарнизон Центральных каменоломен насчитывал на начало обороны около 15 тысяч человек, через неделю после начала газовых атак — 3 июня 1942 года — под землей осталось не более 3 тысяч защитников.

19. Известно, что защитники каменоломен составляли карты подземных выработок.

Фрагменты подобных карт находили и в ходе поисковых работ (см.: *Соколов В. М.* Отчет военно-поисковой экспедиции «Аджимушкай-90». — Архив КГИКЗ. — Оп. 4. — Ед. хр. 1008. — Л. 16, 44–46). В данном случае мы предлагаем стилизовать эту демонстрационную карту под схемы, нарисованные аджимушкайцами, хранящиеся в фондах Керченского заповедника (Фонды КГИКЗ. — Д-8625).

20. Эти документы хранятся в фондах КГИКЗ: Д-9041 — Д-9045, Д-9035 и Д-9244.

21. Один из таких листков — № 2 за 22 мая 1942 г. — был найден военно-поисковой экспедицией «Аджимушкай» в 1992 г. (*Соколов В. М.* Отчет военно-поисковой экспедиции «Аджимушкай-92». — Архив КГИКЗ. — Оп. 4. — Ед. хр. 1031. — Л. 19–20).

22. См.: *Демиденко О. И.* К вопросу об участии гражданского населения в обороне Аджимушкайских каменоломен // Военно-исторические чтения. Выпуск 1. ... — С. 88–102.

23. Документы и материалы. Подземный гарнизон // Военно-исторический журнал. — 1962. — № 8. — С. 76–91.

24. *Щербак С. М.* Бессмертный подвиг героев Аджимушкай. Подземная экспозиция. Тематико-экспозиционный план. — Архив КГИКЗ. — Оп. 4. — Ед. хр. 574. — Л. 11.

25. *Симонов В. В.* Мы уполномочены погибшими! Концепция и тематико-экспозиционный план стационарной выставки. — Архив КГИКЗ. — Оп. 4. — Ед. хр. 1052.

Надежда МАКАРОВА

ЭКСКУРСИИ-ПРОГУЛКИ ПО УЛИЦАМ СТАРОЙ КЕРЧИ

Самой действенной формой изучения родного города является экскурсия. Еще в глубокой древности Платон использовал прогулки-экскурсии как форму обучения. Большое внимание этой форме обучения уделяли в XIX веке. В издании «Воспитание и обучение» за 1903 г. отмечалось «Именно экскурсии-прогулки могут развивать созидательную любовь к родине, связанную с прочными знаниями по истории, этнографии, флоре и фауне родной земли. Маленькие наблюдатели могут со временем сделаться самостоятельными исследователями своей родины» [1].

Опираясь на такие рекомендации, в июне 1912 г. Управлением варшавских гимназий была организована экскурсия в город Керчь. Гимназисты из Варшавы посетили раскопки Пантикапея, Склеп Деметры, Царский курган. Курган поразил участников экскурсии грандиозной архитектурой. А какая великолепная картина открывалась с вершины кургана! «Налево громадный завод, направо Катерлезский монастырь, а между ними по склону Митридата амфитеатром поднимался город». Уезжая из нашего города, восторженные экскурсанты из Варшавы говорили: «Прощай, город грифонов» [2]. Начиная с 1991 г., Керченский заповедник стал возрождать традиции экскурсий-прогулок. На сегодняшний день разработан целый цикл таких тематических экскурсий. Первая из них — «Путь к истине».

Крым — место, тесно связанное с истоками христианства. Здесь, по церковным преданиям, проходила проповедническая деятельность св. ап. Андрея Первозванного. В 988 году в Херсонесе крестился киевский князь Владимир.

Связь Боспора и Византии оставила потомкам бесценное наследие: остатки христианских базилик, огромное количество стел с христианской символикой и самый великолепный памятник христианской архитектуры — церковь Иоанна Предтечи. Керчь — родина святителя Луки, архиепископа Крымского.

Это богатейшее религиозное наследие и послужило материалом для создания экскурсии. Ее цель — познакомить экскурсантов с религиями, которые

исповедовались в Керчи, с их взаимным существованием, показать красоту архитектуры храмов. Начинается экскурсия у самого древнего храма Керчи — Иоанна Предтечи, заканчивается у стен старой мечети.

Идя от храма к храму, экскурсанты пытаются постичь истину религий, которые сошлись в Керчи чуть ли не со всех концов света. Экскурсия востребована учащимися старших классов и студентами. Она помогает в изучении тем по мировой культуре, истории.

Для младших школьников и дошколят в 1999 г. мы создали тематическую экскурсию «Храм Иоанна Предтечи». Она состоит из двух частей: сначала дети знакомятся с памятником, а потом в нашей Картинной галерее познают мир христианских икон. Здесь же, на выставке, представлен уникальный экспонат — голографическая диорама церкви Иоанна Предтечи, подаренная нам Крымским филиалом Института археологии НАН Украины. На глазах детей, как по мановению волшебной палочки, древний керченский храм из растерзанного людьми и временем превращается в великолепную жемчужину Керчи. От этого чуда восторгу детей нет предела. Они просят повторить это волшебство еще и еще раз.

До революции каждый Керченский храм, к какой бы конфессии он ни относился, нес на себе еще и просветительскую функцию. При каждом храме работали церковно-приходские школы, а в некоторых храмах их было несколько. Этот факт послужил идеей для создания второй тематической экскурсии.

В 1993 г. Научно-методическим советом заповедника была утверждена экскурсия «Учебные заведения дореволюционной Керчи». Рассказ начинается на месте, где когда-то, на бывшей улице Строгановской, стояла первая гимназия Керчи, Александровская мужская гимназия, открытая в 1863 г., в день Святого Николая. Экскурсанты, слушая историю создания учебного заведения, узнают, сколь равнодушным было керченское общество. Именно благодаря равнодушию керчан открылась гимназия, именно общество отстояло классическую гимназию в Керчи, тогда как по всей империи они стали превращаться в реальные училища. Правительство считало, что именно классические гимназии — источник вольнодумства. А у нас общество гимназию отстояло — ради керченских детей, чтобы они могли поступать в университеты.

Следующий памятник архитектуры XIX — начала XX века — здание женской Романовской гимназии.

Воспоминания гимназисток, сохранившиеся в архиве заповедника, пропитаны нежными чувствами к этому заведению. К девочкам здесь обращались не иначе, как «мадемуазель». Они должны были носить форму, и делали это с гордостью. Так как гимназия не имела своей церкви, девочек по субботам везли в церковь мужской гимназии, где и проводились совместные службы.

Далее следует Мариинский приют на бывшей Садовой улице. Его открыли опять же благодаря равнодушию общества. Средства для приюта собрали

Керчь-Еникальский градоначальник контр-адмирал М. Е. Колтовский с супругой.

Еще одним сохранившимся учебным заведением является Торговая школа имени Цесаревича Алексея. Торговый порт требовал грамотных финансистов, бухгалтеров. И вот, на деньги керченских купцов в 1905 г. была открыта Торговая школа. Мальчики разных национальностей изучали помимо прочего и несколько иностранных языков. В школе была библиотека с бесплатными учебниками, был свой духовой оркестр. Молиться ходили в Свято-Троицкий собор.

Заканчивается экскурсия возле старейшего учебного заведения Керчи — Кушниковского института благородных девиц. В год своего основания он был девятым в России. Первый институт в 1762 г. открыла Екатерина II в Петербурге — это был Смольный институт. Церковь нашего института была освящена в честь Захария и Елизаветы. Почетной попечительницей была Елизавета Воронцова, воспетая в стихах Пушкина. Часто институт посещали царские особы. Это учебное заведение долгое время было ведущим среди учебных заведений Юга России. В 1867 г. министр народного просвещения Российской империи граф Д. А. Толстой после посещения учебных заведений Керчи сказал: «Мы здесь стоим на почве древнеклассической образованности: на каждом шагу открываются о ней блистательные воспоминания. На такой ли почве не возрождаться классическому образованию? Да явится этот классицизм не только в изящиях и других памятниках искусства, а в развитии ума, силы духа и воли, и в тех нравственных качествах, которыми отличались просвещенные народы древности...» Эти традиции древности сегодня не забыты. Керчь — город образованных, талантливых людей, город, где и сейчас работают гимназии, лицеи, институты.

В 1997 г. на свет появилась экскурсия «Старые улицы Керчи». На эту экскурсию был социальный заказ. Экскурсия требовалась короткая, но в то же время она должна была включать в себя все интересные архитектурные памятники города. Свое начало экскурсия берет на бывшей Предтеческой площади. Экскурсанты погружаются в историю Керчи XIX — начала XX века. Звучат старые названия улиц: Воронцовская, Строгановская, Магистратская, Стенцовского, Мещанская, Фонтанная и Соборные площади. Экскурсия заканчивается на бывшей Дворянской улице, которая еще пытается сохранить незабываемый облик, где можно еще показать, что такое бульжная мостовая, особняки в стиле строгого классицизма и эклектики. Старые улицы Керчи — это мосты,

Гора Митридат в Керчи

перекинутые в прошлое. После этой экскурсии большинство экскурсантов говорят: «Не прощай, а здравствуй, город грифонов».

В 1998 г. на свет появилась экскурсия «Керченский приморский бульвар». Она небольшая по времени, всего один экскурсионный час, но очень насыщена информацией. Из-за того, что на набережной много изменений, которые происходили на протяжении 130 лет существования Александровского бульвара, мы используем метод реконструкции и большой иллюстративный материал.

Продолжая тему старинных улиц Керчи, улиц, которые будто мосты перекинуты в прошлое, недавно создали еще одну экскурсию: «Седой Митридат рассказывает». Историю своей жизни поведаёт экскурсантам улица 23 Мая — бывшая Константиновская. Основное внимание на этой экскурсии уделяется историко-боевой тематике, рассказу о жизни различных слоев горожан. На этой улице сосредоточен целый комплекс памятников — архитектурных и мемориальных. Начинаем от Почтового переулка. Многие керчане помнят уютный особняк, который здесь был. На этой улице когда-то был городской театр, сюда послушать оперную звезду спешили экипажи. На улице жили таможенники, полицейские, лоцманы, учителя, врачи, купцы. Здесь, на Константиновской, был дом писателя В. Сафонова, в котором он провел детские годы.

Совершая прогулку по этой улице мы побываем сразу на двух митридатских лестницах — Константиновской, построенной на деньги керченского купца Алексея Константинова, и большой Митридатской, построенной по проекту А. А. Дигби. Именно эта лестница должна была связать древнюю Пантикапею с Керчью, которая строилась в XIX в. в лучших традициях классицизма.

Для наших малышей в 2003 г. мы создали экскурсию под названием «Главная улица Керчи». У мемориальной колонны ионического ордера (колонны и обелиски берут начало из Египта) мы начинаем рассказ о самой любимой улице керчан. Дети знакомятся с человеком, который много сделал не только для Керчи, но и для всей Новороссии и Тавриды, — с графом Михаилом Семеновичем Воронцовым, его именем долгое время называлась эта улица.

Но пришел 1917 г., пришли другие времена, и улица сейчас носит имя Ленина. Магазины, особняки постройки 1960-х. Заканчиваем экскурсию на бывшей Соборной площади. наших любознательных слушателей интересует все: какими были фонари, что продавали в магазинах, затейливые старинные решетки и украшения зданий. Наряду с памятниками архитектуры перед глазами экскурсантов предстают и наши новостройки. На их фоне контрастно проявляется уникальность исторического центра, аккумулировавшего колоссальные культурные богатства и наделенного неповторимым своеобразием.

научный сотрудник В. А. Климчук. Экскурсия включает в себя 8 памятников, которые удачно сконцентрированы в центре города. Продолжительность экскурсии — 1,5 экскурсионных часа. Начинается экскурсия у памятника керченскому мальчишке — Володе Дубинину. По ходу экскурсии благодаря памятникам хорошо раскрывается связь времен, связь традиций Защиты Отечества.

Прекрасно вписывается в экскурсию символ Керчи — обелиск Славы на горе Митридат. Автор включила в экскурсию и памятник керчанам-афганцам, которые сражались в далекой восточной стране, героически сражались, потому что питаны на легендарных традициях Керчи.

Заканчивается экскурсия у колонны, где хранятся капсулы всех 12 Городов-Героев. Керчане хорошо помнят краеведа Василия. Благодаря ему в Керчи появился памятник А. С. Пушкину, сложилась традиция отмечать Пушкинские дни, появилась пешеходная экскурсия «По местам Керчи». Начинается она на набережной у памятника поэту, группа затем движется к подножию Митридата, к месту, где был до войны театр, затем поднимаются на раскопки Пантикапея; по митридатской лестнице экскурсанты доходят до Золотого кургана, и заканчивается прогулка у обелиска. Проводят эту экскурсию научные сотрудники С. В. М. С. А. Шестаков.

Чаще всего экскурсии-прогулки проводятся для керченских школьников. Считаем, что именно экскурсия обеспечивает ребенку символическое пространство иной культуры, дает почувствовать свое место в истории.

Идея создания пешеходных экскурсий отразила возросший интерес к следу прошлого, в котором все большее внимание стали привлекать не только выдающиеся памятники, но и оставшиеся от минувших времен черты быта, традиционная городская среда, постепенно осознаваемая как важная культурно-историческая ценность.

Генеральный план церкви Иоанн Креститель

Семен ШЕСТАКОВ, Ніна ШЕСТАКОВА

ЮЛІЙ ЮЛІЙОВИЧ МАРТІ

1874–1959

Стаття посвячена життю і діяльності археолога, епіграфіста, директора Керченського музею Ю. Ю. Марті. Приведені свідчення про археологічні роботи, колегах і близьких в зв'язі з їх науковою роботою. Вперше представлено повний список друкованих робіт Ю. Ю. Марті та робіт його дітей, а також література про Марті.

This article is devoted to the life and work of the famous archaeologist, epigraphist and director of the Kerch museum Y. Y. Marti. The information about his archaeological works, about his colleagues and relatives, who are famous for their scientific work, is given here. The full list of printing works of Y. Y. Marti and works of his children is presented here, and also there is a literature about him.

У блискучій плеяді директорів Керченського музею Ю. Ю. Марті був останнім з тих, хто однаковою мірою був і керівником, і науковцем. Живучи на зламі двох історичних епох, він приніс із собою високу освіченість, інтелігентність, традиції дореволюційної школи антикознавства. Як археолог, епіграфіст та музейний робітник він зробив певний внесок у всі галузі. Але доля розпорядилася таким чином, що він сам навіть не здобув персоналії. Проте його вплив на розвиток Керченського музею існує і сьогодні. Він відбився і на формуванні археології Боспора. Настав час згадати про людину, що віддала більш ніж півстоліття життя Керченському музею, — Юлія Юлійовича Марті.

Юлій Оскар Матвей Марті народився в м. Гродно 2 листопада 1874 р. Його батько Юлій Іванович був вчителем гімназії, мати — Августа Еміліївна — домогосподаркою. Після закінчення Гродненської гімназії 1893 р. він вступив до Петербурзького історико-філологічного інституту. В роки навчання відвідував Ермітаж для вивчення пам'яток античності. 10 червня 1897 р. призначений викладачем латини у керченській Олександрівській гімназії. В цей час у гімназії працював викладачем давньогрецької і латини В. В. Шкорпіл, який водночас завідував музеєм Мелек-Чесменського кургану. Наукова діяльність Шкорпіла справила вплив на Марті. Він продовжив вивчення керченських пам'яток, а в

Юлій Юлійович Марті (1874–1959) й Євдокія Андріївна Марті (1897–1976)

гімназії створив музей класичних старожитностей, проводив з гімназистами екскурсії по Керчі та Криму. Відвідав Грецію і Швейцарію, де познайомився з музеями та бібліотеками, вивчаючи античну культуру та мистецтво.

Початок наукової роботи Ю. Ю. Марті пов'язаний з Одеським товариством історії та старожитностей, куди його було прийнято 25 лютого 1903 р. членом-співробітником. 22 березня 1904 р. йому було запропоновано завідування Мелек-Чесменським курганом замість В. А. Михалевського, що поїхав до Астрахані. Цей курган, розкопаний О. Ю. Люценком 1858 р., вмщував чудовий кам'яний уступчастий склеп. 1870 р. його було врятовано від руйнування місцевими мешканцями, за сприяння Одеського товариства історії та старожитностей він був відновлений. З того часу там знаходився музей з експозицією та сторожкою [1]. В ньому послідовно працювали хранителі І. С. Безкровний, К. Е. Седергольм, С. І. Верєбрюсов, В. Ф. Гроліх, В. В. Шкорпіл, О. О. Дірін, В. А. Михалевський [2], Ю. Ю. Марті. Головним завданням Мелек-Чесменського музею було комплектування фондів Одеського музею. За щорічними звітами щодо стану Мелек-Чесменського кургану можна простежити збільшення колекцій обох музеїв, збільшення кількості відвідувачів, турботу про благоустрій кургану. З самого початку діяльності на цьому терені у Юлія Юлійовича, за прикладом В. В. Шкорпіла, виникла зацікавленість до епіграфіки, яка стала основним напрямом його

роботи на довгі роки. Прийнявши Мелек-Чесменський музей у Володимира Андрійовича Михалевського, який теж займався епіграфікою та залишив музей через переїзд до Астрахані, Марті тут довго працював і став останнім хранителем цього чудового пам'ятника і музею. За наукову роботу і сумлінну службу 12 квітня 1910 р. його було обрано дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. До 1915 р. ним було складено вісім звітів про роботу музею, тринадцять робіт з лапідарної епітафіки, три — з керамічної (одна з них у співтворстві з В. В. Шкорпілом). Його робота «Опис Мелек-Чесменського кургану та його пам'яток у зв'язку з історією Боспорського царства» дуже цікава, тому що спирається на втрачені документи і ще тому, що в ній зафіксоване місце зберігання музейних предметів. Нарешті, це був своєрідний путівник по музею. Під час громадянської війни, в листопаді 1918 р., склалося важке становище: був зруйнований зв'язок з Одесою і Петроградом, припинилося фінансування. Аби з'ясувати правове становище своїх музеїв, В. В. Шкорпіл і Ю. Ю. Марті звернулися до Крайового уряду С. С. Крима [3] з пропозицією об'єднати обидва музеї. Об'єднання музеїв не відбулося через трагічну смерть В. В. Шкорпіла. На його пам'ять Ю. Ю. Марті написав некролог, розміщений в «Известиях Таврической ученой архивной комиссии». Членом цієї Комісії Марті прийнятий 3 (16) лютого 1919 р. До встановлення радянської влади в Керчі Марті залишався викладачем гімназії та хранителем Мелек-Чесменського кургану.

Керченський музей після загибелі Шкорпіла очолювали П. К. Месаксуді [4], А. Х. Шкорпіл [5] та К. Е. Гриневиц [6]. Ю. Ю. Марті, який прагнув перебувати на посаді директора музею з 1919 р., був призначений на цю посаду 21 березня 1921 р., продовжуючи водночас (до 1923 р.) працювати викладачем німецької та французької мов в школі № 1 другого ступеня. Будинок Гофмана та Гольдзілбера на вулиці Міщанській, де був розташований Керченський музей, було передано місцевому ОДПУ. Тому музей був переміщений в більш зручне місце — житловий будинок П. К. Месаксуді на вул. Босфорській. Завдяки турботам Марті там були розташовані експозиції, фонди, житло співробітників. У цій споруді музей знаходиться і сьогодні. Розроблена Ю. Ю. Марті концепція музею та перспектив розвитку на довгі роки визначила діяльність Керченського музею.

Експозиція спочатку була оздоблена за систематичним методом. Усі предмети були виставлені в шафах та вітринах за розрядами у відповідності з прийнятою тоді класифікацією. Проте вже в ці часи виникла необхідність у поданні експонатури за тематико-хронологічним методом. У відповідності з цим принципом до 1926 р. експозицію було повністю перебудовано.

Система експозиції та стан керченських пам'яток знайшли відображення в «Путівнику по Керченських старожитностям», складеному Ю. Ю. Марті 1926 р.

У Центральному музеї історичні періоди займали шість окремих зал, що сприяло логічній та композиційній єдності експозицій. На другому поверсі зна-

ходилися зали: Архаїчний Боспор, Класичний Боспор, Елліністичний, I Римська зала, II Римська зала. На першому поверсі знаходилася зала «Середньовічний Боспор», а в сусідньому будинку — лапідарій у двох залах. Цей путівник мав багато ілюстрацій з планами розкопок та пам'яток Керчі. Того саме року Марті підготував до видання чудову книгу «Сто років Керченського музею».

До сторічного ювілею Ю. Ю. Марті почав готувати конференцію. До підготовки приєдналися інші наукові заклади та визначні вчені. Таким чином, конференція стала першою конференцією археологів СРСР. Поряд з такими видатними вченими, як В. П. Бузескул, А. І. Маркевич, М. Я. Марр, С. Ф. Платонов, О. А. Спіцин, Б. В. Фармаковський були присутні молоді археологи.

Конференцію було відкрито 5 вересня 1926 р. в Керченському театрі під звуку духового оркестру під проводом відомого композитора та музиканта Є. М. Дрейзіна [7]. Значення цієї конференції було велике: вона отримала численні та доброзичливі відгуки в пресі. Було підкреслено визначну діяльність директора та співробітників у справі підготовки конференції. А штат музею був невеличкий — всього одинадцять працівників: директор Ю. Ю. Марті, наукові співробітники — Д. В. Шибньов та С. П. Версаблюк [8], решта — служителі на пам'ятках та відділеннях музею. Деякі з них залучалися до археологічної роботи.

Археологічні розкопки Ю. Ю. Марті розпочав 1923 р. У березні він відкрив первісний вхід в християнську катакомбу, досліджену В. В. Шкорпілом крізь грабницький лаз. На глибині двох аршин знайдено голову скульптури амазонки.

Поблизу перехрестя Шлагбаумської та Еспланадної вулиць відкрито 40 поховань VI–III ст. до н. е. та III–IV ст. н. е. На розі Еспланадної вулиці та Еспланадного провулку були знайдені залишки міської башти, яку досліджували 1924 р. 1925-го р. проводився нагляд за земляними роботами на міських будівельних майданчиках. На сучасній Театральній вулиці було відкрито три ґрунтових гробниці візантійського часу, а біля колишнього будинку Ф. І. Гросса [9] на вул. Карантинній, 86 (зараз вул. Кірова) — двадцять поховань I та II ст.

В 1927–1929 рр. проводилося дослідження Кіммерика, Кітея та Акри. До цього часу місцезнаходження Кітея було надійно встановлено (напис на культовому столі, знайденому 1918 р.). Марті зняв план городища разом з художником В. І. Дерьонкіним [10] та розпочав розкопки Кітея. Крім того, ним досліджений китайський некрополь, відкриті поховання різних типів, в тому числі склеп з написом: «Забаг, син Тасія».

1928 р. при будівництві водогону в Керчі було знайдено гончарну піч, досліджену Ю. Ю. Марті. Результати розкопок оприлюднені В. Ф. Гайдукевичем [11], що працював в музеї науковим співробітником протягом 1928–1929 рр.

1930 р. Марті розпочав розкопки Тиритаки у зв'язку з будівництвом Камиш-Бурунського залізничного комбінату. З 1933 р. на Тиритаці почала пра-

цювати Боспорська експедиція під керівництвом А. М. Славіна [12], потім В. Ф. Гайдукевича. В цих роботах брали участь співробітники Керченського музею. Протягом 1939–1941 рр. Марті проводив розкопки Пантикапея. Польова документація загинула в евакуації під час Великої Вітчизняної війни. Деякі знахідки з цих розкопок збереглися в фондах музею.

5 серпня 1939 р. у зв'язку з досягненням пенсійного віку Марті звільнив посаду директора, але залишився заступником директора з наукової частини. Йому було встановлено персональну пенсію за керівництво музеєм та наукову роботу. Директором музею було призначено М. І. Войниловича [13], разом з яким було розроблено план розширення музею та реконструкції будівлі музею на горі Мітридат. Розкопки продовжувалися. Робота музею була порушена нападом Німеччини на Радянський Союз. З початком Великої Вітчизняної війни прийшлося готувати музейні цінності до евакуації. Цим керував директор М. І. Войнилович до призову його в армію, після цього — Ю. Ю. Марті разом з іншими співробітниками. Було визначено три етапи евакуації. Речі, що не підлягають евакуації, були замуrowані в шістнадцять скринь в непомітній частині підвалу. Рада з евакуації при РНК СРСР призначила місцем доставки евакуйованих фондів місто Армавір Краснодарського краю, місцем зберігання евакуйованих музейних цінностей — Армавірський музей.

26 вересня 1941 р. Ю. Ю. Марті з дружиною та представником Керченського міського ВКП(б) Ф. Т. Іваненковою [14] виїхали з Керчі. Вони везли дев'ятнадцять ящиків, опечатаних печаткою Міського ВКП(б), з музейними цінностями першої черги евакуації. В них знаходилися кращі предмети з фондів, архів, найцінніші книги з бібліотеки музею. В дорозі Ю. Ю. Марті захворів та був госпіталізований у Краснодарській лікарні. Цінності музею були привезені в Армавір. Оскільки Армавірський музей був евакуйований, ящики з цінностями з Керченського музею були передані армавірському Міськвиконкому та розміщені на складі Міськздраву. В серпні 1942 р. все загинуло під час пожежі, яка нібито була викликана безпосереднім потраплянням фугасної бомби під час нальоту німецької авіації.

Ю. Ю. Марті був направлений евакуаційною комісією в Кабардинську АРСР, де працював вчителем в школі селища Благовіщенка Прималкінського району з 1 листопада 1941 р. до 1 вересня 1944 р. з перервою з вересня 1942 р. до 31 грудня 1942 р., коли селище було окуповано німцями. Терпів злидні. Обробляв з дружиною шкільний город. Знаючи, що Армавір був під окупацією, Марті вже з 1943 р. став з'ясувати долю цінностей Керченського музею. На його запит Армавірський міськвиконком повідомив: «Будівлю, в якій знаходилося майно Керченського музею, спалено німцями. Куди поділося майно, невідомо» (Архів КДІКЗ. — Оп. 2. — Спр. 141. — Арк. 18.). Тим часом, Керченський музей продовжував працювати в окупації. Директором став науковий

співробітник О. О. Шевельов. Діяльність музею визначав Айзанцштаб Розенберга, що базувався в Симферополі, з головним куратором Айзанцштабу Вайсером та керівником його робочої групи Шмідтою. О. О. Шевельов відкрив потаємне сховище в підвалі, відновив експозицію. За дорученням Айзанцштабу проводив інвентаризацію фондів, що залишилися. 1943-го р. всі ці предмети разом з інвентарними книгами були відправлені в Симферополь в Центральний музей Криму, звіди були вивезені в Німеччину і, як потім стало відомо, сховані в замку Хохштадт у Південній Баварії. Напередодні вступу Червоної Армії до Керчі О. О. Шевельов зі своїми родичами залишив місто разом з німцями. Після звільнення Керчі 11 квітня 1944 р. з'ясувалося, що в музеї залишилися лише звичайні та розбиті предмети, лапідарії та спустошена бібліотека.

Пограбований музей треба було відновлювати. Керченським музеєм керували після війни випадкові люди, проте Ю. Ю. Марті не запросили. Справжня та конкретна оцінка збитків, завданих музею окупантами, не була зроблена до того часу, поки не з'явився в музеї В. І. Юдін (1945–1950) [15]. Разом з заступником директора з наукової частини Г. П. Івановою [16] Юдін організував роботу по відновленню в музеї належного порядку. Марті, бажаючи повернутися до улюбленої роботи, звертався в різні музеї з запитанням про можливість працевлаштування. Отримавши запрошення від Херсонського музею, працював завідувачем античного відділу з 1 квітня 1946 р. по 1 серпня 1947 р. У зв'язку зі звільненням з музею за скороченням штату поїхав до сина в Мурманськ. За запрошенням директора Керченського музею В. І. Юдіна обійняв посаду головного хранителя в рідному музеї та 29 липня розпочав працювати. До цього часу з Німеччини були повернені, хоча і не повністю, археологічні предмети Керченського музею. 1950-го р. при новому директорі П. Т. Гусарові [17] Марті був переведений на посаду наукового співробітника. З 12 березня 1951 р. у віці 77 років повністю перейшов на пенсію. Мешкав він при музеї та завжди цікавився новими епіграфічними знахідками та археологічними відкриттями. Про вченого, який вийшов у відставку, турбувалися ленинградські та московські колеги.

Ю. Ю. Марті зробив значний внесок в розвиток Керченського музею. Його наукові роботи присвячені переважно лапідарній епіграфіці та археологічним дослідженням. Опубліковано більш ніж шістдесят робіт. Також відомі статті, що залишилися в рукописах: «Розкопки фортифікаційних стін Пантикапея в 1930–1931 рр.», «Розкопки храму Деметри» зі світлинами, «Розкопки навколо Круглої скелі. Знахідки зразків стінного живопису», «Опис найдавніших християнських пам'яток, знайдених в Керчі». Зберігся лише рукопис останньої в «Матеріалах про Ю. Ю. Марті» (Архів КДІКЗ. — Оп. 5. — Спр. 86. — Арк. 67–72.), доля решти невідома.

Ю. Ю. Марті помер в середу 1 квітня 1959 р. та похований на Керченському цвинтарі (сектор № 10).

Наприкінці треба написати про сім'ю Ю. Ю. Марті, причетну до історії Керченського музею. Його дружина, Ганна Макарівна Гусова, викладач російської мови в Керченській жіночій гімназії, пізніше працювала бібліотекарем в Керченському історико-археологічному музеї. Померла 1930 р.

Старший син Володимир Юлійович Марті (1902–1937) — океанолог, мешкав у Баку та працював в АзНДРХ. За доносом директора інституту був заарештований, репресований та помер у в'язниці. Реабілітований посмертно 1956 р.

Молодший син Юлій Юлійович Марті (1906–1980) — доктор біологічних наук, іхтіолог, лауреат Сталінської премії, працював в Полярному інституті риболовства та океанології в Мурманську. З 1950 р. був заступником директора Всесоюзного науково-дослідного інституту риболовства та океанології в Москві.

Донька Алла Юліївна працювала науковим співробітником в Керченському музеї. В період німецької окупації Керчі продовжувала працювати в музеї разом з чоловіком О. О. Шевельовим. 1944-го р. вони залишили Керч, довго мандрували теренами Європи: Румунія, Німеччина, Італія... Життя їх поза науковою роботою скінчилося в Римі.

Деякі наукові роботи дітей, пов'язані з історією Боспора, часто-густо приписують батькові.

Друга дружина Ю. Ю. Марті Євдокія Андріївна (1897–1976), донька керченського священика, була його супутницею до останніх років життя.

В Москві та Ставрополі живуть нащадки вченого.

Пам'ять Ю. Ю. Марті увічнена в меморіальних дошках на Мелек-Чесменському кургані та в музеї — серед імен інших вчених, які працювали в Керченському музеї та музеї Мелек-Чесменського кургану [21].

1. Музей Мелек-Чесменського кургану перебував під патронатом Одеського товариства історії та старожитностей та фінансувався товариством. В музеї знаходилася велика лапідарна колекція і експозиція в камері кургану. Близько 1921 р. фонди кургану увійшли до фондів Керченського музею та розчинилися в ньому.

2. Ілля Степанович Безкровний (?–1887) — поміщик, любитель старожитностей, член-кореспондент Одеського товариства історії та старожитностей з 25 листопада 1864 р. Був хранителем Феодосійського музею, двічі завідував музеєм Мелек-Чесменського кургану: в 1869 та 1883–1887 рр. Написав «Показчик Феодосійського музею» та твір про давні вали.

Карл Ерихович Седергольм (?–1903) — генерал, будівничий і комендант фортеці «Керч», разом з підполковником І. І. Філіпенком виконав реставрацію порталу та поховальної камери кургану, займався вивченням давньої архітектури та філософією. Має наукові роботи.

Степан Іванович Вертебрюсов (1819–1884) закінчив Харківський університет. Був учителем в Катеринославській, Таганрозькій та Феодосійській гімназіях, хранителем Феодосійського музею в 1869–1878 рр., Мелек-Чесменського кургану в 1878–1883 рр. та ди-

ректором Керченського музею в 1879–1884 рр. Записував кримські легенди.

Василь Федорович Гроліх (?–?) — хранитель музею при кургані в 1887–1894 рр., переведений з Керченської гімназії в Феодосійську. Рекомендував замість себе В. В. Шкорпіла на посаду викладача давніх мов.

Владислав В'ячеславович Шкорпіл (1853–1918) був хранителем музею при Мелек-Чесменському кургані в 1894–1902 рр., директором Керченського музею у 1901–1918 рр.

Олексій Олександрович Дірін (?–1940) — поміщик, колекціонер, займався розкопками в своєму маєтку. З 1896 р. член Одеського товариства історії та старожитностей. У 1902–1903 рр. завідував Мелек-Чесменським курганом.

Володимир Андрійович Михалевський (?–?) — викладач Керченського дівочого інституту. Член Таврійської вченої архівної комісії з 1898 р. та Одеського товариства історії та старожитностей з 1904 р. Займався класичною філологією. Хранитель кургану у 1903–1904 рр.

3. Соломон Самойлович Крим (1864–1936) — з 15 листопада 1918 р. до 15 квітня 1919 р. — голова та прем'єр-міністр 2-го Кримського Крайового уряду. Був членом Одеського товариства історії та старожитностей.

4. Петро Костянтинів Месаксуді (1875–1952) закінчив Московський університет, був у Керчі присяжним повіреним та обіймав різні виборні посади. Збирав колекцію археологічних предметів за допомогою придбання, яку вивіз до Парижа під час еміграції. З 2 січня та до квітня 1919 р. був директором Керченського музею. Думка про те, що він привласнив цінності Керченського музею, безпідставна.

5. Лідія Христофорівна Шкорпіл, в дівочтві Лебеш (1863–1952) — удова В. В. Шкорпіла, двоюрідна сестра П. К. Месаксуді, керувала музеєм з квітня до 6 листопада 1919 р.

6. Костянтин Едуардович Гриневич (1891–1970) затверджений на посаді директора Керченського музею 6 листопада 1919 р. та працював до 10 липня 1921 р. Організував археологічні курси, проводив розвідки та невеличкі розкопки некрополя Пантикапея, видав путівник французькою мовою (*Grinevitch C. L'Archeologie classique de Pantikapee. — Kertch, 1920. — 16 р.*). Особисту бібліотеку В. В. Шкорпіла включив до фонду бібліотеки музею.

7. Євген Михайлович Дрейзин (1878–1932), відомий військовий диригент та композитор, в 1925–1930 рр. мешкав та працював в Керчі. Зі слів археолога Є. Г. Кастанаян (1910–1991), про відомого музиканта згадував В. Ф. Гайдукевич, учасник конференції.

8. Даміан Васильович Шибньов (1881–1930) закінчив Академію мистецтв, з 1911 р. мешкав в Керчі. 1921-го р. був призначений завідувачем художнього відділу, пізніше — заступником директора з наукової частини.

Степан Павлович Версаблюк (?–?) — науковий співробітник. Працював у Керченському музеї до квітня 1944 р.

9. Будинок колишнього директора музею Федора Івановича Гросса знаходився в межах території некрополя Пантикапея, відіграв роль репера при археологічних розкопках.

10. В. П. Деренкін працював художником музею до квітня 1944р.

11. *Гайдукевич В. Ф.* Античные керамические обжигательные печи: По раскопкам в Керчи и Фанагории // Известия Государственной академии истории материальной куль-

туры. — М.; Л., 1934. — Вып. 80. — 116 с.

12. Лазар Мойсейович Славін (1905–1971) — археолог, 1933 р. керував розкопками Тиритакі.

13. Микола Гнатович Войнилович (1899–1955) — партійний працівник, протягом 1939–1941 рр. був директором Керченського музею. Після Великої Вітчизняної війни до цієї роботи не повернувся. Був редактором газети «Керченський робітник».

14. Ф. Т. Іваненков — працівник Керченського міськвиконкому, що займався евакуацією фондів Керченського музею в Армавір. Брав участь у бойовищах за здобуття Кенігсберга, в травні 1945 р. знаходився в Кенігсберзі у шпиталі на лікуванні. Див.: Архів КДІКЗ. — Оп. 2. — Спр. 1053. — Арк. 78.

15. Віталій Іванович Юдін (1892–?) брав участь в експедиції відомого російського мандрівника П. К. Козлова, в розкопках гунського могильника Ноін-Ула, був на дипломатичній службі в Монголії. В 1945–1950 рр. на посту директора Керченського музею організував роботу з відновлення та впорядкування колекцій, бібліотеки, археологічних пам'яток, господарства музею. Пізніше працював в АН СРСР.

16. Ганна Павлівна Іванова (1903–1963) протягом 1945–1947 рр. працювала заступником директора з наукової роботи, багато зробила для ідентифікації депаспортизованих речей, відновлення археологічних комплексів, їх наукової обробки та підготовки до видання. Розпочала експозиційну роботу в музеї.

17. Пилип Тихонович Гусаров (1905–?) — партійний працівник, директор музею протягом 1950–1962 рр. Разом з Ларисою Іванівною Чуїстовою, заступником директора з наукової роботи, з 1948 до 1962 рр. займався вдосконаленням експозиційної роботи, підготував два томи збірника «Археологія та історія Боспора» (1951, 1962 рр.). Пізніше працював у Тамбові.

18. «Ю. Ю. Марті був вчений з невичерпною енергією, величезним організаційним талантом, глибоко відданий науці» (Под семизвездным синим флагом. — Мурманск, 1981).

19. Онука, Галина Юліївна Марті, що мешкає у Ставрополі, надала важливі відомості про сім'ю Марті та музей 1941 р.

20. Дошка встановлена 1976 р. Текст напису: «Керченский историко-археологический музей основан в июне 1826 г. В его работе принимали участие видные ученые, зачинатели русской и советской археологии И. А. Стемпковский, П. А. Дюбрюкс, А. Е. Люценко, К. Е. Думберг, В. В. Шкорпил, Ю. Ю. Марти, В. Ф. Гайдукевич». Дошку встановлено на відзнаку 150-річчя наукової та просвітницької діяльності музею.

21. Дошку встановлено 1995 р. Текст напису: «В Мелек-Чесменском музее с 1869 по 1922 гг. хранителями работали видные русские ученые И. С. Бескровный, К. Э. Седергольм, С. И. Веребрюсов, В. Ф. Гролих, В. В. Шкорпил, А. А. Дирин, В. А. Михалевский, Ю. Ю. Марти».

Перелік друкованих робіт Ю. Ю. Марті

1905

Отчет о состоянии Мелек-Чесменского кургана в Керчи за 1904 г. // Отчет Императорского Одесского общества истории и древностей за 1904 год. — Одесса, 1905. — С. 21–23.

1906

Отчет о состоянии Мелек-Чесменского кургана в Керчи за 1905 г. // Отчет Императорского Одесского общества истории и древностей за 1905 год. — Одесса, 1906. — С. 22–24.

Новое Боспорское надгробие // Записки Одесского общества истории и древностей (далее: ЗООИД). — Одесса, 1906. — Т. XXVI. — С. 59–60 (протоколы).

Новая надпись религиозного общества, найденная в Керчи // ЗООИД. — Одесса, 1906. — Т. XXVI. — С. 60–62 (протоколы).

1907

Отчет о состоянии Мелек-Чесменского кургана в Керчи за 1906 г. // Отчет Императорского общества истории и древностей за 1906 год. — Одесса, 1907. — С. 32–34.

Два новых боспорских надгробия // ЗООИД. — Одесса, 1907. — Т. XXVII. — С. 17–18 (протокол 366 заседания ИООИД 9-го марта 1905 г.).

Пять новых боспорских надгробий // ЗООИД. — Одесса, 1907. — Т. XXVII. — С. 61–63 (протоколы).

1908

Отчет о состоянии Мелек-Чесменского кургана в Керчи за 1907 г. // Отчет Императорского Одесского общества истории и древностей за 1907 год. — Одесса, 1908. — С. 30–34.

1910

Отчет о состоянии Мелек-Чесменского кургана в Керчи за 1908 г. // Отчет Императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1907 по 14 ноября 1908 года. — Одесса, 1910. — С. 27–31.

Новые Боспорские надгробия, приобретенные музеем Мелек-Чесменского кургана в 1907–1908 гг. // ЗООИД. — Одесса, 1910. — Т. XXVIII. — С. 11–15.

Четыре новых боспорских надгробия, купленные для музея Мелек-Чесменского кургана в 1908–1909 гг. // ЗООИД. — Одесса, 1910. — Т. XXVIII. — С. 71–74 (протоколы).

Надписи, приобретенные музеем Мелек-Чесменского кургана в

1905–1906 гг. // ЗООИД. — Одесса, 1910. — Т. XXVIII. — С. 375, прил. 23 (протокол № 375).

Новый список боспорских фиасотов // ЗООИД. — Одесса, 1910. — Т. XXVIII. — С. 63–65 (протоколы).

Марти Ю. Ю., Шкорпила В. В. Керамические надписи, хранящиеся в Мелек-Чесменском кургане в г. Керчи // ЗООИД. — Одесса, 1910. — Т. XXVIII. — С. 109–157, 165.

Новый эпиграфический материал из Керчи // ЗООИД. — Одесса, 1910. — Т. XXVIII (прилож.). — С. 133 (протокол № 383).

1911

Надгробная эпитафия Музы, жены Полистрата // ЗООИД. — Одесса, 1911. — Т. XXIX. — С. 88–93.

Отчет о состоянии Мелек-Чесменского кургана в Керчи за 1910 г. // Отчет Императорского общества истории и древностей с 14 ноября 1909 по 14 ноября 1910 года. — Одесса, 1911. — С. 25–30.

1912

Отчет о состоянии Мелек-Чесменского кургана в Керчи за 1911 г. // Отчет Императорского общества истории и древностей с 14 ноября 1911 по 1 января 1912 года. — Одесса, 1912. — С. 27–29.

К вопросу об устройстве при гимназиях античных музеев и коллекций // Гермес. — СПб, 1912. — Т. 19. Январь-май. — № 6 (92). — С. 162–165, фото.

1913

Отчет о состоянии Мелек-Чесменского кургана в Керчи за 1912 г. // Отчет Императорского общества истории и древностей с 1 января 1912 по 1 января 1913 года. — Одесса, 1913. — С. 25–27.

Описание Мелек-Чесменского кургана и его памятников в связи с историей Боспорского царства // ЗООИД. — Одесса, 1913. — Т. XXXI. — С. 1–88.

Описание Мелек-Чесменского кургана и его памятников в связи с историей Боспорского царства. — Симферополь, 1913. — 83 с.

Рец.: С. Ц. // Гермес. — СПб, 1914. — № 5. — С. 167–168.

Новый эпиграфический материал из Керчи и ее окрестностей // ЗООИД. — Одесса, 1913. — Т. XXXI. — С. 27–38 (протоколы).

Новый эпиграфический материал из Керчи и ее окрестностей: [Отдельный оттиск]. — Одесса, 1913. — 14 с.

Три христианских надгробия, приобретенные для Мелек-Чесменского кургана в 1908–1909 гг. // ЗООИД. — Одесса, 1913. — Т. XXXI. — С. 4 (протоколы).

1914

Комедия Плавта в Керченской гимназии // Гермес. — СПб, 1914. — Т. 14. — № 5 (181). — С. 164–165 [без подписи].

1915

Стихотворная эпитафия Аристона, сына Аристонова // ЗООИД. — Одесса, 1915. — Т. XXXII. — С. 116–118.

1919

Памяти В. В. Шкорпила // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далее: ИТУАК). — Симферополь, 1919. — Т. 56. — С. 144–147.

1925

Отчет о раскопках в г. Керчи в 1924 году // Крым. — М., 1925. — № 1. — С. 79.

Керченский археологический музей и древности Керчи // Путеводитель по Крыму. — Симферополь, 1925.

Керченский Археологический музей и древности Керчи. Краткий очерк: [Отдельный оттиск из «Путеводителя по Крыму»]. — Симферополь, 1925. — 10 с.

1926

К столетию Керченского музея // Крым. — М., 1926. — № 2. — С. 126–131. Керченский музей. К столетию. Первая Всесоюзная археологическая конференция // Красная панорама. — Л., 1926. — № 39. — С. 6–7; 7 ил.

Путеводитель по Керченским древностям: Керчь / (Гос. Керченский археологический музей). — Керчь, 1926. — 62 с.; 7 л.; ил.; планы.

Рец.: Алтатов М. В. // Печать и революция. — М., 1927. — № 3. — С. 152–153; Башкиров А. С. // Новый Восток. — М., 1926. — № 15. — С. 353–354.

О надписях, поступивших в Керченский музей древностей в 1917–1926 гг.: Тезисы доклада // Бюллетень конференции археологов СССР в Керчи. — Керчь, 1926. — № 2. — С. 1.

Раскопки в Керчи в 1923 и 1924 гг.: Тезисы доклада // Бюллетень конференции археологов СССР в Керчи. — Керчь, 1926. — № 4. — С. 3.

О погребении с вещами готского стиля в деревне Марфовке: Тезисы доклада // Бюллетень конференции археологов СССР в Керчи. — Керчь, 1926. — № 6. — С. 4–5.

Сто лет Керченского музея (Исторический очерк) / ГКАМ. — Керчь, 1926. — 96 с.; 17 ил., карта; библиогр.: С. 91–92.

Рец.: Башкиров А. С. // Новый Восток. — М., 1926. — № 15. — С. 353–354; Цомакіон Г. // Наука на Україні: Бюлетень української науки. — Київ, 1926. — № 4. — С. 98–100.

Столетний юбилей Керченского музея // Проектор. — 1926. — № 18. — С. 16–17.

1927

Стихотворная эпитафия Илиодора, сына Илиева // Известия Таврического общества истории археологии и этнографии (далее: ИТОАЭ). — Симферополь, 1927. — Т. 1 (58). — С. 118–121.

О результатах работ экспедиции Керченского музея по обследованию городищ Киммерика, Китея и Акры на Керченском полуострове летом 1927 г.: Доклад // Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе 10–13 сентября 1927 г. — Севастополь, 1927. — С. 51–54.

1928

Краткий отчет о деятельности Керченского историко-археологического музея за 1926–1927 гг. // Крым. — М.; Л., 1928. — № 1 (6). — Вып. II. — С. 99–101.

Проблема раскопок древнего Пантикапея // Труды секции археологии и искусствоведения РАНИОН. — М., 1928. — Т. IV. — С. 306–316.

1929

О ближайших задачах краеведения в Керченском районе // Сборник статей по экономике и быту Керченского района. — Керчь, 1929. — Вып. 1. — С. 5–6.

Раскопки Керченской экспедиции 1928 года (Предварительное сообщение) // Крым. — М.; Л., 1929. — № 1 (9). — С. 5–13.

Пять лет краеведческой работы Керченского отделения Общества по изучению Крыма // Крым. — М., 1929. — № 1 (9). — С. 203–206.

Городища Боспорского царства к югу от Керчи: Киммерик, Китея, Акра // ИТОИАЭ. — Симферополь, 1928. — Т. II (59). — С. 103–126.

Городища Боспорского царства к югу от Керчи: Киммерик, Китея, Акра: [Отдельный оттиск]. — Керчь, 1928. — 24 с., 25 ил. (300 экз.)

Раскопки городища Китея в 1928 г. // ИТОИАЭ. — Симферополь, 1929. — Т. III (60). — С. 116–130.

Раскопки городища Китея в 1928 г.: [Отдельный оттиск]. — Симферополь, 1929. — 15 с., 2 плана, 17 ил. (300 экз.)

1931

Марти Ю. Ю., Филиппов Е. П. Керчь и Керченский полуостров // Крым. Путеводитель. Полное 3-е изд. с вступ. очерком проф. И. И. Пузанова. Симферополь, [1931]. — С. 299–312.

Склеп Китейского некрополя, обследованный Керченским музеем в 1929 г.

// Крым. Путеводитель. Полное 3-е изд. с вступ. очерком проф. И. И. Пузанова. Симферополь, [1931].

1932

Прошлое Керчи // Керчь индустриальная: Экономический справочник по г. Керчи и району. — Керчь, 1932. — С. 199–222.

В Керченском историко-археологическом музее // Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. — 1932. — № 3–4. — С. 78–79.

1933

Прошлое Керчи и экономика района до революции // Керченская проблема: Сб. ст. под ред. Н. Цапкина и И. Эрлиха. — Симферополь, 1933. — С. 165–180.

1934

Новые эпиграфические памятники Боспора // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — Т. 104. Из истории Боспора. — М.: Л., 1934. — С. 57–89.

1935

Керченский историко-археологический музей // Социалистическая экономика и культура Крыма. — 1935. — № 5. — С. 86–89.

1937

Путеводитель по Керченскому историко-археологическому музею им. А. С. Пушкина. — Симферополь, 1937. — 63 с.; ил. (3150 экз.)

Рец.: К[остко] К. // Вестник древней истории (далее — ВДИ). — 1939. — № 3 (8). — С. 168.

1939

Научно-исследовательская работа Керченского историко-археологического музея им. А. С. Пушкина в 1937–1938 гг. // ВДИ. — 1939. — № 2 (7). — С. 129–134.

1941

Неопубликованные археологические памятники Керченского историко-археологического музея им. А. С. Пушкина // ВДИ. — 1941. — № 1 (14). — С. 198–212, ил.

Позднеэллинистические надгробия Боспора как историко-культурный документ // Советская археология. — М.; Л., 1941. — Т. VII. — С. 31–44, ил.

Новые археологические памятники из Керчи и Тамани // ВДИ. — 1941. — № 1. — С. 198–212.

Городские крепостные стены Тиритак и прилегающие к ним рыбозасолочные ванны // *Материалы и исследования по археологии СССР: Археологические памятники Боспора и Херсонеса*. — М.; Л., 1941. — Т. 4. — С. 11–24.

Разведочные раскопки вне городских стен Тиритак // *Материалы и исследования по археологии СССР: Археологические памятники Боспора и Херсонеса*. — М.; Л., 1941. — Т. 4. — С. 25–36, ил.

1950

Неопубликованные надгробия из Керчи и окрестностей // *ВДИ*. — 1950. — № 4. — С. 69–73.

Друковані праці дітей Ю. Ю. Марти

Марти А. Ю. Детские погребения IV в. до н. э. из кургана близ Тиритак // *Советская археология*. — М.; Л., 1940. — Т. VI. — С. 120–129.

Марти А. Ю. Камыш-Бурунский некрополь. 1933. Рукопись 6 л. [Архив КГИКЗ, оп. 5].

Марти В. Ю. Рыбозасолочные ванны Тиритак // *Материалы и исследования по археологии СССР: Археологические памятники Боспора и Херсонеса*. — М.; Л., 1941. — Т. 4. — С. 93–95.

Марти В. Ю. Новые данные о рыбном промысле о рыбном промысле в Боспоре и раскопкам Тиритак и Мирмекия // *Советская археология*. — М.; Л., 1941. — Т. VII. — С. 94–106.

Марти Ю., Музалевский С. Рыбная промышленность Керченского района и пути ее реконструкции // *Керченская проблема*. — Симферополь, 1933. — С. 124–143.

Література про Ю. Ю. Марти

Боровкова В. Н. Коллекционеры и торговцы керченскими древностями / БФ «Деметра»; Сер.: «Древности Керчи»; Науч. ред. В. Н. Зинько. — Керчь, 1999. — 166 с., ил.

Гриненко А. О. Керченский коллега (Роль В. В. Шкорпила в становлении Херсонесского музея) // *Боспорские исследования*. — Симферополь; Керчь, 2005. — Вып. IX. — С. 330–359.

Кончин Евграф. Эти неисповедимые судьбы. — М., 1990. — С. 257–286.

Кончин Е. В. Тайна «золотого чемодана». — Симферополь, 1989. — С. 4–31.

Прозоровский А. Сутки в городе грифонов // *На юге России и в Крыму в июне 1912 года: Экскурсия учащихся Варшавского учебного округа*. — Варшава, 1913. — С. 35–52.

Памятная книжка Императорского Санкт-Петербургского института за 1902–1912 гг. — СПб, 1912.

Симкин М. П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны // *Труды научно-исследовательского института музееведения*. — М., 1961. — Вып. II. — С. 176–327.

Сафонов В. А. Вот идет учитель // *Сафонов В. А. Собр. соч.: В 3 т.* — М., 1983. — Т. 2. — С. 430–439.

Федосеев Н. Ф. Судьбы керченских археологов // 175 лет Керченскому музею древностей: М-лы Междунар. конф. — Керчь, 2001. — С. 18–29.

Федосеев Н. Ф. Керченский музей древностей // *ВДИ*. — 2002. — № 1. — С. 154–178.

Архівні матеріали

Годовые планы музея // *Архів КДІКЗ*. — Оп. 2. — Спр. 4–7.

Годовые отчеты музея // *Архів КДІКЗ*. — Оп. 2. — Спр. 24–27.

Описи экспонатов, вывезенных немецкими оккупантами из г. Керчь, и экспонатов, поступивших в Керченский музей из Германии // *Архів КДІКЗ*. — Оп. 2. — Спр. 140. — 87 арк.

Описи эвакуированных ценностей в г. Армавир ценностей второй очереди, хранящихся в погребе музея, и ценных вещей, переданных на хранение в Центральный музей Крыма в г. Симферополе // *Архів КДІКЗ*. — Оп. 2. — Спр. 141. — 111 арк.

Материалы музея за 1942–1943 гг. // *Архів КДІКЗ*. — Оп. 2. — Спр. 1053. — 85 арк.

Социалистические обязательства научного сотрудника Ю. Ю. Марти // *Архів КДІКЗ*. — Оп. 5. — Спр. 140.

Записи Ю. Ю. Марти по Пантикапею и Херсонесу // *Архів КДІКЗ*. — Оп. 5. — Спр. 1306.

Материалы о Ю. Ю. Марти // *Архів КДІКЗ*. — Оп. 5. — Спр. 1335.

Ли́дия ЛАЗЕНКОВА

ХУДОЖНИК Д. В. ШИБНЁВ (1881–1930):
СТРАНИЦЫ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА

Имя художника Дамиана Васильевича Шибнёва известно, прежде всего, как имя музейного сотрудника Керченского музея древностей в 20-е годы XIX века [1, с. 45]. Источники о его жизни и творчестве весьма ограничены: скудные литературные сведения, лаконичная информация из архива Керченского государственного историко-культурного заповедника (преемника Музея древностей), в частности, каталог его посмертной выставки [2], некоторые данные из семейного архива сына художника — А. Д. Шибнёва [3], «Записки мариупольского краеведа» А. Проценко [4]. Сохранились живописные и графические работы художника, хранящиеся в музеях бывшего Советского Союза. В фондах Керченского заповедника находится 23 его работы [5].

Дамиан Васильевич Шибнёв родился в г. Мариуполе 30 октября 1881 года в православной купеческой семье. Отец — купец 2-й гильдии Василий Демьянович Шибнёв, мать — «законная жена» Мария Ставриевна, в девичестве Пичахчи, мещанка. Таинство крещения было совершено священником Прокофием Орловским и диаконом Василием Дятковским, о чем свидетельствует запись под № 82 в метрической книге городской церкви Святой Марии-Магдалины.

Семья Шибнёвых владела торговой конторой с филиалами в Еленовке, Велико-Анадолу и Кальчике по продаже кормов и удобрений, карьерами известняка в Новотроицком, песчаными карьерами в порту Мариуполь, добычей глины и каолина в селах Константиновке и Чердаклы Мариупольского уезда.

Родительский дом — собственный дом, в котором проживала семья Шибнёвых, стоял на Таганрогской улице (ныне — Артёма); дом не сохранился.

В 1889 году Дамиан Шибнёв поступил в Мариупольскую Александровскую гимназию, которую окончил в 1897 г. В Мариуполе прошли его детство и юность. Откуда появилось у купеческого сына в провинциальной среде желание стать художником? Кроме естественной потребности к рисованию могло сыграть роль влияние широкой известности личности и живописного творчества его земляка А. И. Куинджи.

Дамиан Васильевич и Софья Львовна Шибнёвы. Мариуполь.

Начала профессионального образования Шибнёв получил в Художественном училище Одесского общества изящных искусств, в котором он начал учиться с января 1889 г., где в то время преподавали А. Иорини, К. Костанди, Д. Крайнев, Г. Лодыженский, А. Попов. Товарищами Дамиана были Исаак Бродский [6, с. 27, 32] и Павел Шиллинговский [7], получившие в дальнейшем — уже в советское время — широкую известность. Штудирование рисунка и живописи в Одесском училище завершилось 1 июня 1903 г., и Шибнёв получил аттестат за № 3252, удостоверяющий окончание полного курса по живописному отделению и предоставляющий право поступления в Высшее художественное училище.

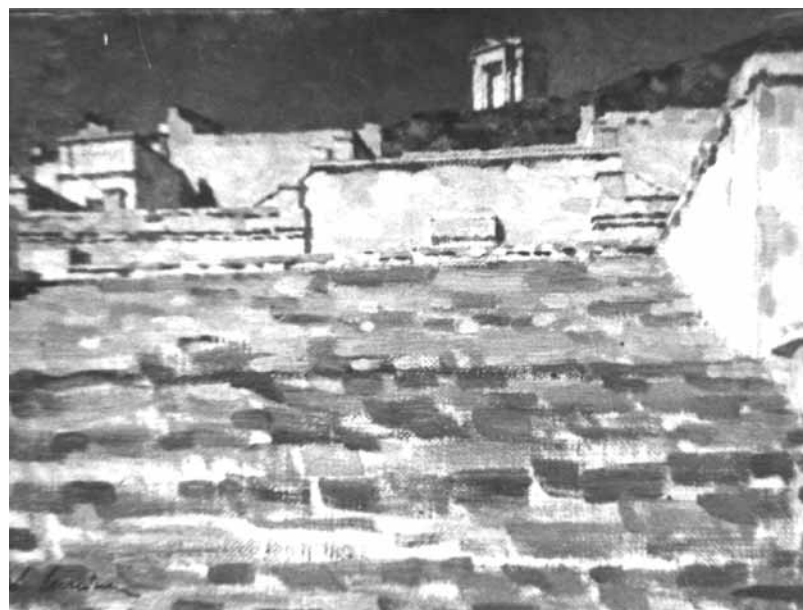
В этом же году он подал прошение о принятии его в Санкт-Петербургскую Академию художеств. К прошению на имя ректора Академии, помимо метрической выписки и аттестата об окончании училища, прилагались еще два документа: «Свидетельство № 1618 о политической благонадежности», удостоверенное подписью и печатью Одесского градоначальника генерал-лейтенанта Арсеньева, в котором Дамиан Шибнёв положительно характеризовался во время жительства в Одессе с 1887 г.: «нравственных качеств был хороших и подозрений на себя в политической неблагонадежности до настоящего времени не навлекал».

Другим документом было «Свидетельство № 2047 об увольнении Д. Шибнёва из купеческого сословия», которое подписали 15 июня 1903 г. тридцать два мариупольских купца.

В Санкт-Петербурге молодой художник продолжил образование в мастерской И. Е. Репина, впитывая ценнейшие достижения в искусстве учителя — простоту и естественность изображаемых сюжетов и мотивов, ясность и яркость живописного языка.

Был ли лично знаком Д. Шибнёв со своим знаменитым земляком — А. И. Куинджи? Можно только сказать, что творчество непревзойденного пейзажиста, применившего новые композиционно-изобразительные приемы, позволившие достичь исключительных эффектов в передаче цвета и света, не могло не привлекать Дамиана. Без сомнения, о новаторстве А. И. Куинджи в Академии говорили. И оценка, которую дал И. Е. Репин творчеству Куинджи, выразив ее одной фразой: «иллюзия света была его богом, и не было художника, равного ему в достижении этого чуда живописи» [8, с. 328–336], не могла быть неизвестной студентам. Любовь к свету и цвету у Д. Шибнёва зародилась именно в академические годы.

С началом Первой русской революции в 1905 г. занятия в Академии прекратились: 11 января в знак протеста против «кровавого воскресенья» студенты объявили забастовку, в залах проходили митинги и сходки, часть студентов и профессоров выступила против самодержавия, наконец, 3 февраля была принята резолюция, объявлявшая о прекращении занятий до осени. Президент

Д. В. Шибнёв. Этюд. Керчь. Лестница на гофу Митридат. Х/к. М.

Академии художеств великий князь Владимир Александрович распорядился о закрытии Академии и роспуске студентов по домам в отпуск [9, с. 23]. Воспользовавшись перерывом в занятиях, 2 ноября 1906 г., Д. Шибнёв обратился с прошением в канцелярию Академии выдать ему свидетельство для получения заграничного паспорта и предпринял поездку во Францию. Его осеннее посещение Парижа совпало с открытием выставки «Два века русской живописи и скульптуры», предвосхитивший «Русские сезоны» С. П. Дягилева [10].

Знакомство с широкой панорамой русского искусства, с одной стороны, с другой, — произведениями импрессионистов, укрепило его выбор собственного пути. Передача непосредственного впечатления от окружающей среды, создание живописными средствами иллюзии света и воздуха, максимальное приближение зрителя к тому, как он видит предмет или объект в природе, использование оптического восприятия глаза, для чего цвет демонстрировался в полную силу и во всей его чистоте, — все эти новации увлекли молодого художника. Именно в Париже Дамиан Шибнёв прочувствовал близкую его природе культуру этюда и отдал ему предпочтение в дальнейшем творчестве. Во Франции он пишет маслом ряд этюдов, среди которых — «Париж. Утро», «Париж. Лестница», «Версаль», «Париж. Водоем», «Париж. Архитектурный мотив» и ряд других [11].

Когда занятия в Академии возобновились, художник возвратился из Франции и продолжил занятия, но уже в мастерской П. П. Чистякова [12].

Вдумчивое изучение природы у П. П. Чистякова и его уроки мастерства, влияние классических традиций и принципов реалистического искусства, заложенных в основу его художественно-педагогической системы, а также нестирающиеся впечатления от произведений импрессионистов и их метода проникновения в природу, — способствовали дальнейшему формированию личности Шибнёва как художника.

В 1906 г. Дамиан Васильевич женился на Софье Львовне Можаровской, дочери коллежского асессора: венчались молодые в той же Марии-Магдаленовской церкви, где крестили жениха, таинство брака совершил священник Ефимий Котляревский. По окончании консерватории Софья Львовна преподавала музыку (она значительно пережила супруга и умерла в 70-х годах минувшего века в Минске).

В 1907 году в семье Шибнёвых родился сын Анатолий.

Учеба в Академии была завершена в 1910 г. Окончание Императорской Академии совпало с печальной датой: 24 июня Петербург провожал в последний путь великого живописца А. И. Куинджи. У гроба художника в академии среди выпускников стоял и Шибнёв, вероятно, единственный мариупонец, кроме родственников покойного.

Выпускные экзамены начались осенью. Художник вышел на конкурс с рядом свежих и темпераментных, профессионально исполненных работ, среди которых была картина «Жарко» или «Купающиеся мальчики» [13]. Помимо этой работы были представлены еще несколько работ, в том числе — «На даче» и «Весна».

2 ноября 1910 г. бывший ученик Высшего художественного училища Императорской Академии [14, с. 22] Д. В. Шибнёв за отличные показания в живописи и научных предметах был удостоен звания художника. С присвоением звания художника присваивался чин X класса при поступлении на государственную службу и предоставлялось право преподавания рисования в учебных заведениях.

Творчество Шибнёва академической поры попало в поле зрения А. Н. Бенуа [15]. В своих искусствоведческих трудах идеолог «Мира искусства», сочетавший пропаганду классики с проповедью «свободного искусства», положительно отзывался о некоторых выпускниках Академии, в том числе и о Дамиане Шибнёве. Он писал: «признаюсь, за короткое время Савинов и Бродский, да еще несколько красивых интересных этюдов, разбросанных по «циркулю» (С. Колесникова, Мясоедова, Шибнёва, Бутлера, Гиппиус), а также скульптура Керзина и Никитина поколебали во мне мое недоброжелательство к Alma Mater и заронили некоторую надежду на ее исправление» [16, с. 3].

В 1911 г. Дамиан Васильевич с сыном и женой переехал в Керчь. Переезд был связан, можно предположить, с получением должности преподавателя рисования в Александровской гимназии, в которой он прослужил десять лет.

Жизнь на юге, ежечасно меняющийся колорит приморско-степного города предоставили ему ту обстановку, которая была необходима для творчества. Любовь к солнцу, игре красок, сочному красочному пятну всю жизнь притягивали к себе внимание художника, заставляя анализировать натуру и экспериментировать в этюдах, в которых четко проявилась его индивидуальная живописная манера и сдержанная эмоциональность.

Его работы в своем большинстве (116 произведений) были продемонстрированы на посмертной выставке в Академии художеств, устроенной в 1936 г. [2].

До нашего времени сохранилась оценка этой выставки искусствоведом П. Корниловым. В частности, он писал о Шибнёве: «Характерным произведением для него остался этюд, острый по передаче впечатления, но всегда, как и всякий этюд, несколько сыроватый и незаконченный. Этюды сменялись рисунками с натуры, некоторые из них позднее претворялись в этюды. Живое человеческое лицо очень привлекало Д. В. Шибнёва. Он умел в смелых, изящных линиях очень лаконично передать образ человека. Больше всего его манили пейзажи. Он любил отдыхать на архитектурных пейзажах города, благо, в Керчи кругом были любопытные мотивы: Митридат, улицы, дворики, окрестности. Не без романтики «Мира искусств» он любовался заходящими лучами солнца на дорических колоннах, пробивающейся травкой на бесконечных ступенях лестницы на Митридат, узкими двориками старой Керчи.

Д. В. Шибнёв оставался до конца верным раз найденному пути художника-пейзажиста с некоторой долей импрессионизма как творческого метода, позволяющего ему идти к реальному отражению окружающего его мира. Искренность его переживаний, большая художественная культура заражают нас» [2, с. 3].

Хронология экспонируемых произведений (с 1898 по 1929 г.), свидетельствует, что посмертная выставка явилась итогом работы художника за тридцать лет (по сути, всей творческой жизни). Кроме того, из 116-ти — 31 работа относится к периоду ученичества. Естественно, что демонстрировалась незначительная часть творческого наследия художника. В чем дело? Вероятно, жизнь этого талантливого живописца в Керчи сложилась драматично: заниматься любимым делом он мог только в свободное от службы время, большую часть времени поглощала служба и борьба за выживание в глухом провинциальном городе, материальное положение его было незавидным.

По всей видимости, сказывалось и отсутствие мастерской, которая могла бы предоставить более или менее достойные условия для деятельности художника, поэтому-то многие работы выполнены в графической технике (итальян-

ский и свинцовый карандаши, уголь, сангина, тушь, реже акварель). В технике масляной живописи художник отдает предпочтение малому формату (12–23,5 см по вертикали и 21,5–30 см — по горизонтали). Хотя работы «Жарко» или «Купающиеся мальчики», оставшиеся его самыми большими по формату произведениями, свидетельствуют о неиспользованных возможностях в создании крупноформатных произведений.

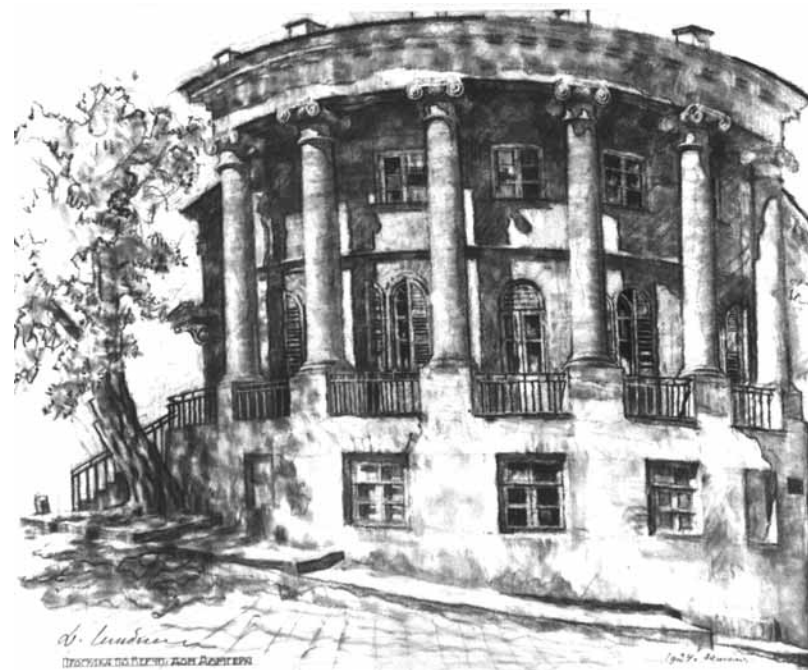
В работах керченской поры преобладают портрет и зарисовки керченских уголков и древностей. В связи со служебными обязанностями музейного сотрудника и музейного художника выполнялись экспозиционные рисунки, которые давали представление об уникальных памятниках античности, передаваемых в Эрмитаж [17, л. 50], и в силу этого рядовому керченскому зрителю недоступных.

Вообще, в своем творчестве автор избегал социальных, героических или эпических тем. Не ставил он себе и особенных задач композиции.

С посмертной выставки работы Дамиана Шибнёва расплылись по частным и музейным коллекциям. Прослеживается судьба очень немногих его произведений: «Церковь Иоанна Предтечи в Керчи (интерьер)» (1927 г., итальянский карандаш, 38 x 31 см) поступила в собственность искусствоведа П. Е. Корнилова; часть работ вошла в собрание И. И. Бродского, в том числе, конкурсная работа «Жарко» и «Купание. Мальчик» (масло, 23 x 20 см). Картина «На балконе» (1914 г., масло, 67,5 x 77,5 см) поступила из Ленинградской закупочной комиссии в 1939 г. в Казахскую Государственную галерею им. Т. Г. Шевченко [18]. Произведение «Париж. Утро» (1906 г., холст, масло, 22 x 30 см) Ленинградской закупочной комиссией в 1938 г. было направлено в Калининскую областную картинную галерею (ныне — Тверь). Рисунки «Греческая церковь Иоанна Предтечи в Керчи» (1923 г., 30,5 x 37,5 см) и «Портрет Резникова» (1912 г., 33 x 34,7 см), выполненные итальянским карандашом, а также рисунок углем «Прогулка по Керчи. Дом Домгера» (1924 г.), хранятся в Русском музее Санкт-Петербурга. Этюд «Керчь. Лестница на гору Митридат» (холст на картоне, масло, 22,3 x 31 см) — дар П. Е. Корнилова Ульяновскому художественному музею. Работа «Купающиеся мальчики» (1911 г., холст, масло, 52 x 69 см) хранится в Национальной картинной галерее им. И. К. Айвазовского в Феодосии; этюды (холст на картоне, масло) «Купание» (17 x 22 см) и «Мальчики на берег» (25,1 x 16,8 см) находятся в Музее Санкт-Петербургской Академии художеств. Последние четыре работы в каталоге вообще не значатся.

Почти двадцать лет жизни Дамиана Шибнёва в Керчи можно условно поделить на два равных временных периода, в первом он — художник-преподаватель, в другом — более музейный сотрудник, нежели художник.

С 1921 г. и до конца своей жизни Д. В. Шибнёв работал в Керченском музее древностей.

Д. В. Шибнёв. Прогулка по Керчи. Дом Домгера. 1924 г. Бум. Ит. кар.

Музейный период Шибнёва [19, с. 30] пришелся на сложное и противоречивое время становления советской власти, социалистического строительства.

17 ноября 1920 г., сразу же после окончательного установления Советской власти в Крыму, была образована секция по охране памятников старины и искусства при подотделе народного образования Крымревкома. В Крыму, где гражданская война приняла затяжной характер, а эмиграция владельцев дворцов была массовой, многие памятники культуры находились на грани уничтожения. КрымОХРИС — Крымский отдел охраны памятников искусства и старины — включал в себя местные (уездные и окружные) комитеты, которые занимались, прежде всего, изъятием художественных ценностей из дворцов, особняков, частных коллекций, даже склепов.

В Керчи, как и в остальных городах Крыма, сразу же развернулась кампания по учету, изъятию и доставке в музеи культурных ценностей. К работе привлекались специалисты из числа музейных работников, художники, преподаватели рисования. Керченскому ОХРИСу оказывали содействие Ю. Ю. Марти

[20] и Д. В. Шибнёв. В результате, при содействии Крымского отдела охраны памятников искусства и старины и его комитетов в Керченский музей древностей поступили картины, статуи, фарфор из частных собраний, археологические ценности. Многие керченские жители сами обращались в Комитет с предложениями о сдаче своих коллекций после публикации Постановления Крымского Совнаркома от 14 октября 1924 г. в местной печати: в городской газете «Красная Керчь» [21, л. 57]. Поступления художественных произведений и составили основу Картинной галереи в Керчи, учрежденной в 1921 г., заведующим которой был назначен Дамиан Васильевич. В 1922 г. Картинная галерея была преобразована в Художественный музей.

В этот же период в Керчи создается Союз деятелей изящных искусств [21, л. 76–77], преследующий «культурно-просветительные цели и никакого отношения к политике не имеющий», — как было заявлено в Уставе. Среди учредителей — трех художников, артиста оперы, артиста-певца, виолончелиста и пианистки значится «художник Д. Шибнёв». Союз включал «действительных членов», «членов-соревнователей» и «почетных членов». Иерархия заключалась в следующем: действительными членами могли быть художники, артисты, ваятели, зодчие, музыканты, поэты и литераторы, представившие на то доказательство, независимо от образовательного ценза, пола, вероисповедания и не моложе восемнадцати лет. Членами-соревнователями могли быть все интересующиеся искусством и сочувствующие членам Союза. Почетные члены избирались общим собранием из лиц, оказавших особые услуги Союзу, и из профсоюзных, включение которых в Союз рассматривается как «честь Союзу».

Дамиан Васильевич был «действительным членом», а по существу, возглавлял работу Союза, задачами которого провозглашалось: «развитие и процветание искусств; приближение истинного искусства к широким народным массам; охрана произведений искусства и памятников старины». Для решения означенных задач Союз обязывался устраивать художественные выставки, спектакли, лекции, концерты, художественно-музыкальные утренники и вечера, студии искусств, школы технического рисования, библиотеки и прочее. Союз работал в тесном контакте с музеем.

Значительные поступления в Музей археологических и художественных ценностей из частных владений или вовсе бесхозных потребовало расширения экспозиционной площади. Администрацией музея было возбуждено ходатайство перед городским Революционным комитетом о предоставлении Керченскому ОХРИСу особняка по ул. Свердлова, 16. Ходатайство было удовлетворено, и в 1922 г. музейные коллекции переместились в бывший особняк Месакусиди [22] — здание, построенное в конце XIX века в стиле модерн. Керченские музеи — Археологический и Художественный — соседствовали, размещаясь в одном здании.

В Художественном музее были устроены выставки живописных и графических работ местных авторов, выставка революционного плаката, выставка дореволюционного милитаристического лубка [1, с. 46]. Фотографии экспозиций того времени дают некоторое представление о характере комплектования его фондов и уровне экспонирования: демонстрировались работы как керченских художников В. Занко [24], И. Голубева, И. Батенко и других, так и произведения самого Дамиана Васильевича [23]. Ряд фамилий экспонентов на фотографиях не разборчив, многие работы без подписей. В основном — работы небольшого формата и этюдного характера (пейзажи, натюрморты, портреты, учебные рисунки натурщиков). Живопись соседствовала с неоформленными для экспонирования графическими листами. Обращает на себя внимание огромное полотно — марина [25], полуобнаженная скульптура (мрамор?) Афродиты или нимфы на мраморной подставке в виде античного алтаря [26]. Фотографии свидетельствуют, что экспозиция носила случайный характер, ряд работ вообще не представлял историко-культурной и художественной ценности.

С 1924 г., согласно постановлению I Крымской конференции, организуется при Музее небольшой краеведческий отдел. Таким образом, всем музеям было просто тесно в силу явного недостатка экспозиционных площадей.

Вскоре встает вопрос о закрытии Художественного музея. Крымский ОХРИС считал, что разбросанные по разным музеям Крыма художественные собрания представляли слишком слабый интерес для обозрения и продуктивности в научном или художественном отношении. Комитет предложил сконцентрировать их в одном или немногих, но крупных музеях, полагая таким образом, что эти коллекции в соединении дали бы во много раз больше интереса во всех отношениях. Таковыми пунктами концентрации художественных ценностей были определены четыре: Симферополь, Ялта, Севастополь и Феодосия. В Евпатории, Керчи, Судаке и Алуште художественные музеи «должны были отпасть» [19, л. 31], другими словами, подлежали ликвидации, что и произошло в 1925 г., согласно указаниям III Крымской конференции. Истинной же причиной сокращения численности музеев был малый бюджет.

Развитие краеведения и «изучение производительных сил Керчьрайона» объявлены были теперь главными задачами [1, с. 46].

Идея создания большого культурно-просветительного общества по изучению Крыма зародилась в Москве и воплотилась в 1923 г. в виде филиалов в це-

Д. В. Шибнёв. Вид на гору Митридат.

1924 г. Бум. Ит. кар.

лом ряде крымских городов. Центр Общества переместился в Симферополь. «Керченское отделение одно из первых открыло свою деятельность, сгруппировавшись около Керченского музея древностей, Ихтиологической лаборатории и девятилетки имени Желябова» [22, с. 42–44]. Первоочередной задачей Общества явилась организация Музея производительных сил края. В одном из залов Музея древностей был устроен краеведческий уголок, «совмещающая в себе скромные геологическую и ихтиологическую коллекции». Мощный толчок развитию «Музею местного края» дали две большие производственные выставки, устроенные в 1926 г. в связи с празднованием 100-летия Музея древностей.

В 1927 г., в связи с 10-летием Октября, все учреждения и предприятия, принимавшие участие в выставках, добровольно уступили свои экспонаты Обществу. Таким образом, организовался музей местного края, отображающий геологию, минералогию, ботанику, зоологию и экономику края. Общество одновременно усилило внимание и революционному отделу. Первая выставка, посвященная революционным событиям, была уже организована Обществом в 1926 г., в ее экспозиции был представлен историко-революционный материал, собранный в местном архиве и материал, хранившийся в Музее (портреты партизан — участников Аджимушкайского восстания).

Таким образом, идея создания Художественного музея была трансформирована, в конечном итоге, в сожительство (сомнительного качества) краеведческих и историко-революционных выставок.

Подобная культурная политика в области музейного строительства, по всей видимости, тяжело переживалась Дамианом Васильевичем. Служба в Музее превратилась в исполнение бесконечной чехарды конъюнктурных и пропагандистских установок, спускавшихся свыше, учреждений различных союзов и проведения собраний, которые нельзя было игнорировать. Все это лишало его возможности выкраивать какое-либо время для творческой работы. Видимо, в этот момент художник переживает тяжелый духовный кризис, вызванный физическим и нравственным переутомлением. Он был человеком сдержанным и немногословным, замкнутым, переживая все «в себе». Многолетняя болезнь желудка подкосила его силы, он много курил, чтобы подавить боль, но никогда не жаловался на нездоровье. Можно сказать, что жизнь этого незаурядного художника сложилась трагично. Умер он во время операции и был похоронен на старом кладбище возле Афанасьевской церкви. Могила, как и все кладбище, к сожалению, не сохранилась.

Дамиан Васильевич Шибнёв, потомственный купец, оставивший состоятельное сословие и избравший себе непростой художнический путь, положил начало новой семейной традиции. Художниками стали и его единственный сын — Анатолий Шибнёв (1907–1990) — заслуженный деятель искусств Белорусской ССР, и единственный внук Евгений — художник Белоруссии. В настоящее

время в Минске живет и продолжает традиции Д. В. Шибнёва уже четвертое поколение живописцев. Не это ли лучшая память художнику?

1. *Марти Ю.* Сто лет Керченского музея. — Керчь, 1926.

2. П. Е. Корнилов — Д. В. Шибнёв. 1881–1930. Каталог выставки / Всероссийская Академия художеств. — Л., 1936.

3. Шибнёв Анатолий Демьянович (1907–1990), заслуженный деятель искусств Белорусской ССР.

4. *Проценко А. Д.* Записки мариупольского краеведа. — Мариуполь, 1993.

5. Работы, хранящиеся в фондах КГИКЗ: «Купающиеся мальчики» («Жарко»). 1910 г. (холст, масло); остальные все работы относятся к керченскому периоду (1920-е гг.): «Церковь Иоанна Предтечи» (холст, масло) и два большеформатных этюда к ней (итальянский карандаш); рисунки: «Вид на гору Митридат с низкого горизонта», «Уголок Керчи», «Митридатская лестница», «Царский курган», «Мелек-Чесменский курган», «Старая синагога в Керчи» — все выполнены итальянским карандашом; две работы маслом — «Лизина роща» и «Мальчик ловит рыбу». Ряд графических и акварельных рисунков для экспозиции Керченского музея: рисунок с керченской кальпиды, два рисунка фриза куль-обской электровазы, рисунок фриза чертомлыцкой вазы, рисунок с изображением скифской глиняной повозки, рисунок с изображением четырех глиняных сосудов, рисунок с изображением золотой гривны, рисунок с изображением скифского бронзового котла, рисунок древней золотой бляхи, рисунки с изображением Савмака и Митридата VI Евпатора (последний выполнен сангиной; оба представляют собой увеличенные копии портретных изображений этих исторических лиц, перенесенных с монет).

6. *Бродский И. И.* Мой творческий путь. Воспоминания. — Л., 1965. — С. 27, 32. Исак Израилевич Бродский (1883/84–1939), советский живописец и график, заслуженный деятель искусств РСФСР (1932); более всего известен художественно-документальными и историко-революционными картинами; писал также портреты и пейзажи. С 1934 г. — директор Всероссийской Академии художеств (Ленинград).

7. Павел Александрович Шиллинговский (1881–1942), советский график, для офортов и ксилографий которого характерна близость классическим традициям гравюры.

8. *Ретин И. Е.* Далекое — близкое. — М., 1964.

9. *Кеменов В. С.* Академия художеств СССР. — Л., 1982.

10. Дягилев Сергей Павлович (1872–1929), вместе с А.Н. Бенуа создал художественное объединение «Мир искусства», редактор одноименного журнала, организатор выставки русского искусства и «Русских сезонов» в Париже и Лондоне с 1907 г. по 1914 г.

11. Перечисленные работы значатся в каталоге посмертной выставки Д. Шибнёва, устроенной в 1936 г. в стенах Академии (Россия).

12. Павел Петрович Чистяков (1832–1919), живописец, талантливый педагог, роль которого трудно переоценить. Его учениками, в частности, были В. И. Суриков, В. А. Серов, И. Э. Грабарь, М. В. Нестеров, Д. Н. Кардовский, И. И. Шишкин, В. М. Васнецов, М. А. Вру-

бель, П. П. Кончаловский. По окончании Академии десять лет проработал в Риме, сформулировал ряд принципов, выясняющих связь законов искусства с законами природы.

13. «Жарко» («Купающиеся мальчики»). Холст. Масло. 170 x 126 см). В последствии эта работа была приобретена у семьи художника И. И. Бродского Государственным художественным музеем Белорусской АССР, а затем, по нашей просьбе и просьбе его сына — Анатолия, передана музеем Белоруссии Керченскому историко-археологическому музею (ныне — Керченскому государственному историко-культурному заповеднику).

14. В соответствии с Уставом 1894 г. высшее учебное заведение Академии, прежде именовавшееся «Академия художеств», стало называться Высшим художественным училищем Императорской Академии.

15. Бенуа Александр Николаевич (1870–1960), художник, историк искусства и художественный критик, идеолог объединения «Мир Искусства».

16. Цит. по: П. Е. Корнилов — Д. В. Шибнёв. 1881–1930.

17. Архив Института истории материальной культуры РАН. — Ф. 1. — Оп. 1, 1859 г. — Д. 1. Керченский Музей древностей был основан в 1926 г. и находился в ведении Императорской Археологической комиссии, учрежденной в 1959 г. Согласно «Положению об ИАК» уникальные предметы античного искусства представлялись «на воззрение Государя Императора, и, с соизволения Его Императорского Величества», помещались в Эрмитаж.

18. Казахская Государственная галерея им. Т. Г. Шевченко в 1976 г. вошла в состав Государственного музея искусств Казахстана.

19. Лазенкова А. М. Керченская картинная галерея: история создания и формирования коллекции // Седьмые Крымские искусствоведческие чтения. — Симферополь, 2002. — С. 30–32.

20. Марти Юлий Юльевич (1874–1959), выпускник Петербургского историко-филологического института, директор Керченского музея древностей в 1920–1930-е гг.

21. Месаксуди Петр Константинович (1875–1952) окончил курс наук в Императорском Московском университете, увлекался археологией, возглавил Музей с 2 января 1919 г., но весной 1919 года многочисленная семья Месаксуди выехала из Керчи во Францию на специально зафрахтованном пароходе с личной археологической коллекцией.

22. Архив КГИКЗ. — Оп. 5. — Д. 109. — Т. 2.

23. На фотографии представлены следующие работы: вариант картины «Жарко» или «Купающиеся мальчики», три парижских этюда, женский силуэтный портрет у фортепиано (возможно, портрет жены Софьи), два натуральных рисунка.

24. Ряд этюдов В. Занко поступил в фонды КГИКЗ в 1980-е годы.

25. Возможно, эта работа художника Ф. П. Федорова-Керченского.

26. Подиум сохранился до настоящего времени и находится в вестибюле археологического музея.

НАШІ АВТОРИ

АРТЕМЕНКО Олена Дмитрівна — молодший науковий співробітник історико-археологічного відділу КДІКЗ

БИКОВСЬКА Наталія Володимирівна — заступник директора КДІКЗ з науково-фондової роботи

ГРОМОВА Людмила Іванівна — завідувач сектору обліку культурної спадщини відділу охорони культурної спадщини

ДЕМИДЕНКО Оксана Ігорівна — старший науковий співробітник відділу історії Великої Вітчизняної війни КДІКЗ

ДЗЮБЕНКО Сергій Петрович — завідувач лабораторії проблем естетики і культурології ІПСМ АМУ, заслужений працівник культури АР Крим

ЖОЛТІКОВА Алла Леонідівна — старший науковий співробітник відділу фондів КДІКЗ

ЗІНЬКО Олена Олексіївна — старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, кандидат історичних наук

КУЧЕРЕВСЬКА Ніна Львівна — завідувач відділу реставрації КДІКЗ

ЛАЗЕНКОВА Лідія Михайлівна — завідувач Картинною галереєю КДІКЗ, заслужений працівник культури АР Крим

ЛИТВИНОВА Світлана Петрівна — старший науковий співробітник відділу фондів КДІКЗ

МАКАРОВА Надія Олександрівна — завідувач науково-просвітницького відділу КДІКЗ, заслужений працівник культури АР Крим

МЕХАНІКОВ Сергій Володимирович — старший науковий співробітник відділу охорони культурної спадщини КДІКЗ

НОСКОВ Андрій Васильович — молодший науковий співробітник відділу «Фортеця Керч» КДІКЗ (у 2003–2005 рр.)

НОСКОВА Елла Андріївна — старший науковий співробітник відділу фондів КДІКЗ

ПАНЧЕНКО Іван Петрович — старший науковий співробітник відділу фондів КДІКЗ

ПЕРЕПЬОЛКІНА Наталія Власівна — старший науковий співробітник історико-археологічного відділу КДІКЗ

СИДОРЕНКО Віктор Дмитрович — віце-президент АМУ, директор ІПСМ АМУ, академік АМУ, народний художник України, заслужений діяч мистецтв України, кандидат мистецтвознавства, професор

СИМОНОВ Володимир Володимирович — завідувач відділу історії Великої Вітчизняної війни КДІКЗ

СТАРОДУБЦЕВ Володимир Михайлович — завідувач відділу «Фортиця Керч» КДІКЗ

ШЕСТАКОВ Семен Олексійович — старший науковий співробітник історико-археологічного відділу КДІКЗ

ШЕСТАКОВА Ніна Дмитрівна — провідний бібліотекар наукової бібліотеки КДІКЗ

ЗМІСТ

<i>Віктор СИДОРЕНКО, Наталія ГАЛЧЕНКО. Переднє слово</i>	5
<i>Сергій ДЗЮБЕНКО. Керченському державному історико-культурному заповіднику — 180 років</i>	7
<i>Наталія БИКОВСЬКА. Фондові колекції Керченського заповідника:</i>	
Проблеми й перспективи розвитку	17
<i>Ніна КУЧЕРЕВСЬКА. Основні напрями діяльності Керченського заповідника і збереження лапідарної колекції</i>	36
<i>Наталія ПЕРЕПЬОЛКІНА. Зібрання дореволюційних світлин з фондів Керченського заповідника (1880-ті — 1920-ті роки)</i>	45
<i>Іван ПАНЧЕНКО. Керч в типографських изданиях (по матеріалам фондової колекції Керченського заповідника)</i>	51
<i>Олена ЗІНЬКО. Склеп Деметри</i>	62
<i>Анна ЖЁЛТИКОВА. Коллекция терракот из фондів Керченського заповідника</i>	67
<i>Олена АРТЕМЕНКО. Італійська колонія Воспоро (XIII–XV ст.)</i>	73
<i>Сергій МЕХАНИКОВ. Керч — город в культурному пространстві, освященном именем А. С. Пушкина</i>	81
<i>Наталія БИКОВСЬКА, Наталія ПЕРЕПЬОЛКІНА. Освіта у Керч-Снікальському градоначальстві у XIX — на початку XX століть</i>	85
<i>Елла НОСКОВА, Андрій НОСКОВ. До питання про керченські храми військового духівництва</i>	103
<i>Володимир СТАРОДУБЦЕВ. Початок будівництва фортеці Керч</i>	110
<i>Людмила ГРОМОВА. Особенности ландшафта Керчи и памятники Великой Отечественной войны</i>	122
<i>Светлана ЛИТВИНОВА. К вопросу об участии советской авиации в боях за Керч в 1941–1944 годах (по материалам фондів Керченського заповідника)</i>	131
<i>Оксана ДЕМИДЕНКО, Владимир СИМОНОВ. Подземный музей в Аджимушкае: концепция реэкспозиции</i>	138
<i>Надежда МАКАРОВА. Экскурсии-прогулки по улицам старой Керчи</i>	155
<i>Семен ШЕСТАКОВ, Ніна ШЕСТАКОВА. Юлій Юлійович Марті (1874–1959)</i>	160
<i>Лидия ЛАЗЕНКОВА. Художник Д. В. Шибнёв (1881–1930): страницы жизни и творчества</i>	176
<i>Наші автори</i>	189

Академія мистецтв України
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА

Наукове видання

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ, РЕСТАВРАЦІЇ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Збірник наукових праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології

Випуск третій. Частина перша

*Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 10450 від 26.09.2005*

Науковий редактор — *А. О. Пучков*
Редактори-упорядники — *Н. В. Галченко, С. П. Дзюбенко*
Відповідальний за випуск — *О. В. Сіткарьова*
Редактори — *С. В. Сімакова, Ю. В. Щербак*
Оригінал-макет, обкладинка, препринт — *А. О. Пучков, О. С. Червінський*
Коректура — *С. В. Сімакова, Д. В. Тимофієнко*

Здано у виробництво 17.07.2006. Підписано до друку 21.07.2006.
Формат 60 x 84 1/16. Папір офс. № 1. Спосіб друку офс. Гарнітура «Мысль».
Ум. др. арк. 14,2. Обл.-вид. арк. 12,0. Наклад 300 прим. Зам. № 6-148.

Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України
Київ, вулиця Щорса, 18-а
*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1186 від 29.12.2002*

ТОВ «Видавничий дім А+С»
Київ, вулиця Лук'янівська, 63, оф. 97
*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 2270 від 25.08.2005*

Видруковано у Книжковій типографії ТОВ «Бізнесполіграф»
Київ, вулиця Вікентія Хвойки, 15/15